

Беране, 2025.

ТОКОВИ

Часопис за научна, књижевна и друштвена питања
Број 1/2025

Редакција

Проф. др Здравко Делетић
Проф. др Радован Стојановић
Проф. др Саша Поповић
Проф. др Велибор Спалевић
Проф. др Александар Животић
Др Милован Живковић
Др Никола Маројевић
Мр Миливоје Бабовић
Мр Туфик Софтић
Мр Рита Барјактаровић
Будо Мојашевић
Слободан Стојановић
Велимир Ралевић
Лука Радојевић

Лектор

Др Милица Мимовић

Главни и

одговорни уредник

Др Милица Мимовић

Секретар

Милан Цикић

Издавач

ЈУ Центар за културу - Беране

За издавача

Тамара Кењић
директорка
ЈУ Центар за културу - Беране

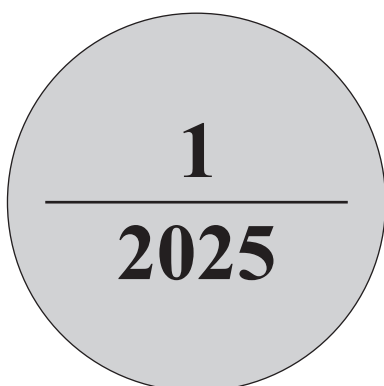
Беранско-андријевачког батаљона
бр. 13
84300 Беране
е-mail: czkba@t-com.me

Досадашњи гл. и одг. уредници

Миомир Дашић
Рајко Богојевић
Љубомир Бојовић
Милица Коматина
Иван С. Раичевић
Миодраг Бобо Радуновић
Драшко Дошљак
Будо Мојашевић
Дамјан Ћулафић

ТОКОВИ

ЧАСОПИС ЗА НАУЧНА, КЊИЖЕВНА И ДРУШТВЕНА ПИТАЊА

БЕРАНЕ

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ И
РАСПРАВЕ

Др Здравко М. ДЕЛЕТИЋ¹

ШКОЛСКА ИСТОРИЈА: ПОЛИТИКА И ПАТРИОТСКА ДИДАКТИКА

Анстракт: Историја остварује посебну улогу кроз наставу у основним и средњим школама. Школски систем је легалан канал којим историја утиче на формирање друштвене свијести, чији је битан састојак историјска свијест. Настава даје владајућој идеологији могућност избора и тумачења историје у функцији утицања на формирање историјске свијести, омогућава идеологизацију, тумачење пожељне историје на нивоу система. Легализација идеологије кроз избор и начин интерпретације историјских садржаја. Идеологија у служби постојећег (или жељеног) поретка ствари – друштвене и политичке праксе владајућег режима.

У школама се „предаје“ одабрана, пожељна и корисна историја, која је избором садржаја, начином планирања и „предавања“, контролом наставе осмишљена по мјери режима на власти. Настава историје је државни – политички пројекат, позив на научност је алиби за неупућене.

Настава је педагошки процес, обавезна је, ослоњена је на националне, патриотске и васпитне емоције, моралне норме, одабране митове, традиције и стереотипе. Користи се као средство, помоћу којег се од политике одабрани садржаји пожељне историографије „службено предају“ ученицима као поуздана знања и обавезна тумачења.

У позадини наставе историје стоји, кроз задатке наставе исказана, намјера (потреба) актуелне власти да употреби школски систем и историју као обавезни предмет у васпитне – у суштини идеолошке сврхе (националне, вјерске, политичке).

Настава историје је декларативна и репродуктивна активност, од ученика се тражи да уче понуђена тумачења, немају могућност (ни потребу) да критички промишљају градиво, трагају за изворима, вреднују чињенице и самостално закључују о значењима и порукама које се налазе у изворима.

Кључне ријечи: настава историје, идеологија, патриотизам, политика, ревизионизам

Школска историја је ефикасан медиј за пропаганду пожељне историје и ревизионизам, маскиран промјенама наставних програма, циљева и задатака наставе историје према потреби и избору владајуће политичке идеологије (која укључује националну, религиозну или класну идеологију). Историја остварује посебну улогу кроз наставу у основним и средњим школама.² Школски систем легалан је канал којим историја утиче на формирање друштвене свијести, чији битан састојак је и историјска

¹ zdravko.deletic@ac.pr.rs

Аутор је редовни професор Универзитета у Косовској Митровици, у пензији.

² Занимљиво је прочитати: Ana Pešikan Avramović. *Treba li deci istorija*. Beograd, 1996.

свијест. Настава у школама даје владајућој идеологији могућност избора и тумачења историје у функцији утицања на формирање историјске свијести, омогућава идеологизацију историје и манипулацију на нивоу система, у режији коалиције владајућих странака као носилаца политике режима на власти. То је легализација идеологизације кроз избор и начин интерпретације историјских садржаја.³ Идеологија је у служби постојећег (или жељеног) поретка ствари – друштвене и политичке праксе. Она производи и подржава поредак („уређује“ структуре). Претпоставка је да би требало да унапређује поредак у општем интересу – међутим, идеологија остварује промјене које осмисли и за које цијени да не угрожавају њену моћ и опстанак на власти.

Није без основа рећи да се у школама „предаје“ у значајној мјери произведена – одабрана, пожељна и корисна историја, која је избором садржаја, начином планирања и „предавања“, контролом наставе осмишљена по мјери политичке класе, режима на власи. Увидом у наставне програме, уџбенике и друга наставна средства у последњих сто година може се потврдити зависност наставе историје од идеологије и праксе власти.⁴ Настава историје у сваком друштву је државни – политички пројекат, позив на научност је алиби за неупућене. Можда има и неке користи што многи ученици из такве историје имају ниске оцјене, мања је штета не знати, него наопако научити?

У друштвима оптерећеним политиком у историјској свијести више је присутан слој идеологије и политике.⁵ Појединци и групе живе под притисцима институција, образовног система, медија, политичке пропаганде, религијске праксе, културе (обичаја), бирократије, писаних и неписаних норми (обавеза) понашања, чије кршење друштво не прихвата и на разне начине сузбија (демотивише) или кажњава. Дио тога пројектује се и на причу о прошлости (прошлост на разне начине легитимише праксу). Политизација историје је олакшана (учињена прихватљивом) чињеницом да је значајна количина историјске публицистике условљена националним, политичким и религиозним пројектима, интересима и идеологијама. То чини да се пожељна историја лакше прихвата (подноси), одговара потребама дијела друштва. Томе помаже дио историографије (нарочито ваннаучна), која бира теме и тумачења по вољи политике, тако налази простор за свој успон, док настава историје служи као средство, помоћу којег се од политике одабрани садржаји пожељне историографије „службено предају“ ученицима као поуздана знања и обавезна тумачења. Настава историје у односу на историографију има већи учинак, због тога што је то педагошки процес,

3 Т. Куљић, дискусија на скупу „Савременост и историјска свест“, *Марксистичка мисао*, 2 (1985), 24. „Идеолошки садржаји се не могу замислити без тумачења историје властитог друштва којом се објашњава сродност с неким другим прошлим и савременим друштвом, као и различитост од оних с којима се у прошлости сукобљавало, а особито од оних с којима је у сукобу у савременим условима. Историјско памћење битан је део друштвеноинтегративне мисли уопште, јер служи не само за правдање дневне политике већ и за изградњу замисли о ближој и даљој будућности.” Исто.

4 Видјети D. Stojanović. *Prošlost dolazi*. Beograd : XX vek, 2023.

5 „Свет постоји у складу са начином на који га посматрамо.” Ђ. Šušnjić. *Metodologija : kritika nauke*. Beograd : Čigoja štampa, 1999, 142.

обавезна је, ослоњена је на националне, патриотске и васпитне емоције, моралне норме, одабране митове, традиције и стереотипе (политика се не мора подржавати, али се мора подносити, власт има моћ и бројне механизме принуде).

У школској историји постоји више системских рјешења која не погодују сазнавању стварне историје и стицање знања о цјелини историје. Одлукама органа који доносе наставне програме и одобравају уџбенике, уче се одабрани (пожељни, афирмативни) садржаји, прилагођени актуелној просвјетној политици. Разлог за то је што актуелна политика бира монументалне садржаје, по правилу националног – идентитетског значаја, оне који легитимишу садашњост. Објективно, избор садржаја (број наставних јединица) условљен је чињеницом да је фонд часова за наставу историје ограничен, унутар истог мањи је фонд часова за обраду новог градива (потребно је обнављати, утврђивати градиво, оцјењивати), то реално намеће потребу избора ограничене количине градива. Цјеловитости обраде историје смета чињеница да је настава у „нашим“ школама доминантно национална и историја великих европских држава. „Малим“ државама име се помиње само у сјенци великих, стотине свјетских држава се никад не помене, чак се не „предаје“ историја држава попут Индије, Индонезије, Кине, Јапана (из историје САД „учи“ се грађански рат, али не и геноцид над Индијанцима или освајачки рат против робовласнички јужних држава и њихово насилоно припајање. Сви народи имали су историју).⁶ Историја држава о којима се говори своди се на династије, владаре, политичаре, ратове, војсковође под чијом командом је изгинуло на хиљаде људи.

Настава историје је декларативна и репродуктивна активност, од ученика се тражи да уче понуђена тумачења, немају могућност (а ни потребу) да критички промишљају градиво, трагају за изворима, вреднују чињенице. Најлакше је поновити излагање из уџбеника или оно што је наставник понудио (он то очекује или захтијева), „не таласај без нужде“ (ученици брзо науче како да се „снађу“). У настави је подлога на којој се остварују васпитни задаци емотивна и васпитна (морална) компонента; разум је средство помоћу којег се свијест формира као критичка и рационална (ко то жели?). Пракса је другачија; школска историја није увијек хтјење за знањем и објашњењем историје, мада се тако декларише. У цјелини гледано, школска историја је одабрана, идентитетски и политички пожељна и репрезентативна прошлост. За вријеме у којем се изводи настава и припремају наставни материјали, то је политички – идеолошки корисна историја. У уџбенику је понуђена службена верзија историје – наставник каже „тако је било“, ученик је дужан да коректно понови и добиће позитивну оцјену, чак и кад не вјерује у то што одговара или не разумије шта је „научио“. Доминира хтјење за тврдњама, то се прикрива васпитним потребама (циљевима и задацима наставе – које прописује државни орган) и дидактичким правилима, од којих су нека стара деценијама или су у XIX вијеку преузета из „учене Европе“.⁷

⁶ Више о томе Е. Hobsbaum. *О историји*. Београд : Otkrovenje, 2003.

⁷ Упореди савремену дидактику са теоријом у Књажевини Црној Гори: З. Делетић. *Настава историје у Црној Гори од 1834. до 1918. године*. Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 1995.

Када се говори о хтјењу наставе историје да обликује историјску свијест ученика, треба имати у виду педагошку страну овог процеса, која је условљена чињеницом да је настава педагошка активност од општег интереса, као и психолошке основе формирања свијести, ставова, идеала или моралних начела ученика одређеног узраста. На другој страни, треба имати у виду друштвено–политички карактер школе и наставе историје, хтјење школских власти да кроз наставу историје усмјеравају обликовање свијести ученика, да дјелују са намјером формирања друштвено или национално пожељне (патриотске) историјске свијести. У овој намјери су коријени политизације и идеологизације наставе историје, што се у највећем дијелу остварује на штету научности, повезаности и систематичности, историчности наставних садржаја и начина њиховог тумачења. Проблеми су у избору садржаја, давању значења и учитавању политичких порука у форми моралних норми и патриотских емоција. То је тешко избјећи, у позадини наставе историје стоји кроз задатке наставе исказана намјера (потреба) актуелне власти да употреби школски систем и историју као обавезни предмет у васпитне – у суштини идеолошке сврхе (националне, вјерске, политичке).

Историјска свијест формирана кроз наставу историје треба да садржи цјеловиту слику прошлости, садашњости и претпостављене будућности, свијест о трајању човековог свијета и властитој припадности том свијету, свијест о себи – нама као дијелу човјечанства у развоју и трајању. Тако је на нивоу програмске документације и педагошких начела, у пракси може бити другачије. Увијек је пресудна нека садашњица, која одржава и преноси причу о прошлости, обликује свијест, чини од ње друштвену појаву која траје, која спаја прошле, садашњу и будуће генерације. За мотивацију ученика и родитеља осмишљена је мантра: ко не зна прошлост (у варијанти коју нуди актуелни режим) нема садашњице, самим тим ни будућности.

Има разлога да се каже да је историјска свијест која се формира посредством школског система ученицима наметнута и у значајној мјери догматска, патриотска дидактика. Учење историје и избор садржаја нијесу учеников избор, ученици се не питају хоће ли или неће историју у свом програму; неко други је одлучио да је њима историја потребна (значајна) и који су то садржаји који су им најкориснији. Наставника бира неко други. Ученици уче по истим програмима, из истих уџбеника и приручника, уз примјену истих наставних медија, слушају предавања и испуњавају захтјеве истог наставника. У настави се ученицима не нуде алтернативе, сумње, докази, могућност полемике или другачије мишљење. Историја се предаје у форми истина које треба усвојити и знати, а не у форми садржаја о којима се може размишљати и разговарати. Историја се ученицима намеће као готова и коначна знања, која се нуде свима на исти начин. Наставници не упознају ученике са садржајима кроз дијалог са историјом – анализу извора и остатака, они „предају“ историју кроз мање или више осмишљен монолог о

историји; одабрано градиво служи за објашњење службене историје. То није цјеловито тумачење прошлости. Проблем добија на значају (и последицама) што већина наставника репродукује уџбеник, којем се у доста садржаја могу наћи замјерке (мисле да контролори наставе то од њих очекују). Ако наставник не дозвољава иницијативу ученика, инсистира на памћењу, а не на разумијевању, онда историја постаје збир досадних чињеница (ријетко јасних значења), а не предмет који треба ученицима да помогне да активно схвате прошло или своје друштво, цивилизацијске вриједности, посрнућа и постигнућа својег племена – нације кроз историју.⁸

Наставници нијесу ученицима једини извор знања и тумачења историје. Упоредо са школском историјом дјелује више ваншколских тумачења историје, која су друштвено условљена, имају различиту мотивацију и начине дјеловања. Ваннаучна историјска свијест постоји у окружењу ученика, дјелује на њега (некад и агресивно), његову породицу, другове, то треба узети у обзир. Ваннаучна свијест, у спрези са идеологијом, утиче и на писце уџбеника, наставнике, надзорнике наставе. То сугерише закључак да је школска историја заснована на науци органичено учесник у формирању критичке историјске свијести ученика. Истина, једино је школска историја нормирана, планирана и подржана од политике која врши власт.

У настави се сусрет са ваншколском историјом одвија у више праваца. Наставници су дужни да прате како на ученике дјелује ваншколско тумачење историје и да исправљају тако стечене састојке историјске свијести ученика. Ученици читају шта хоће (из историје често не читају), памте шта чују, преко ваншколских извора (кроз стручну литературу), могу да препознају идеолошке наслаге наставе и да пруже отпор њиховом усвајању. Савремен и утицајан, ван друштвеног увида (контроле), извор тумачења историје су разни сајтови и друштвене мреже на интернету. Готово да нема школске теме из историје о којој не постоји документ (текст) на Википедији, који није увијек поуздан – вјеродостојан, не зна се ко је текст написао, али може бити занимљивији од текста у уџбенику који је писао или „рецензирао“ средњошколски наставник, који ко зна када је прочитао неку нову књигу из науке (можда ни рецензирани текст).

⁸ Детаљније З. Делетић. Традиционална методика не подстиче наставу историје окренуту будућности, у: *Историјска наука, програми и настава историје*. Подгорица, 2012, 93 – 104.

ЦИЉЕВИ НАСТАВЕ ИСТОРИЈЕ

Циљеви наставе историје су општи и посебни. Општи циљ је историјско образовање – стицање знања о развоју људског друштва уопште и појединих народа – држава у времену и простору (све државе мијењале су се на разне начине). Историјско сазнајни карактер наставе историју разликује од већине школских предмета. Просторно и временско одређење, историјски и друштвени контекст, хронолошки слијед – неповратност и непоновљивост догађаја, развој и напредак опште су одлике историје људског друштва, тиме и наставних садржаја, „предавања“ и учења историје.

Циљеви образовања уопште, тако и наставе историје, су историјска, педагошка и политичка категорија, дакле, нијесу објективно дати. Свако друштво (власт) у свом историјском контексту одређује циљеве и задатке наставе историје, стога су циљеви промјенљиви, са одликама владајуће идеологије и политике друштвеног времена, зависе од потреба и планова политичких субјеката који врше власт. „У свим југословенским уџбеницима доминирају личности из света политике. (...) Ове личности преоптерећују историјску свест ученика политичком историјом и претерано персонализованом историјом.“⁹

Циљеви и задаци историјског образовања могу бити различити:

- основни образовни циљ је овладавање ученика систематизованим научним знањем о догађајима, појавама, процесима, личностима, знањима одабраним и представљеним ученицима у складу са педагошко–психолошким стандардима у односу на узраст и психо–физичке могућности, потребе ученика у односу на ниво и образовни профил школе;

- упознавање ученика са националном и свјетском историјом и културном – цивилизацијском баштином; упознавање и његовање националне историјске – културне баштине – културе сјећања;

- развијање историјског мишљења, навике и вјештине рада са историјским изворима и историјском баштином, вредновање традиције и резултата научне мисли, схватање мјеста и значаја националне историје у оквиру регионалне и европске – свјетске;

- формирање вриједносних ставова ученика у односу на широко схваћен појам демократије, патриотизам, национални идентитет, поштовање вјерских и националних права, хуманистичке и грађанске вриједности, прихватање и уважавање другог и другачијег, његовање културе мира и толеранције;

- изградња навика, вјештина и способности самосталног планирања рада, трагања за материјалним и научним чињеницама, навикавање на критичку обраду извора и селекцију чињеница, примјену логичких метода сазнања;

- интелектуално васпитање, развој стваралаштва, иницијативе и

интелектуалне радозналости;

– васпитавање друштвено активне и одговорне стваралачке личности, формирање и заступање личних ставова и убјеђења.¹⁰

Нажалост, значајан дио циљева наставе историје подређен је владајућој политичкој, патриотској („ослободилачкој“) идеологији времена у којем се настава планира и изводи – друштвеном и политичком контексту режима на власти.

У протеклој деценији наставницима историје у Србији и Црној Гори упућене су „препоруче“ европских експерата и Савјета Европе.¹¹ Истини за вољу, не препоручује се ништа што се слично формулисано не може наћи у домаћој литератури и програмским документима, а требало би да звучи паметније. У „европској литератури“ посвећена је пажња формирању вјештина, као што су:

- налажење, анализа и објашњење свједочанстава и информација о прошлости;
- постављање ваљаних питања и давање објективних одговора о прошлости;
- тражење и прихватање различитих одговора и објашњења (мултиперспективност);
- критичко промишљање историјских догађаја, појава и процеса;
- формирање независног критичког историјског мишљења, ширег погледа на догађаје, појаве и процесе, улогу личности;
- вредновање извора знања о прошлости (извора, литературе, публицистике, књижевности, фото документације и сл.).

Исто, само треба да звучи важније и научније. Не види се шта од овога се не учи из Методике наставе на студијама и шта не би требало да зна сваки извођач наставе? „Познати експерти“ се понашају као да на овим просторима наставу изводе „корисне незналице“. Довољно би било да прочитају литературу из XIX вијека и да виде да су многи просвјетни радници тада школовани на европским факултетима и да су педагошку теорију учили у Њемачкој, Аустрији, Русији („паризлије и пречани – извањци“ преносили су таква знања у Србију и Црну Гору).¹²

10 Детаљно З. М. Делетић. *Методика и технологија наставе историје*. Косовска Митровца : Филозофски факултет, 2018.

11 R. Stradling, Robert. 2003. *Nastava evropske istorije dvadesetog veka*. Beograd : Ministratsvo prosvete i sporta, 2003; R. Stradlind. *Multiperspektivnost u nastavi istorije / Priručnik za nastavnike / Serbian version*. Sarajevo : Council of Europe, 2005; Preporuka 2001/15. Savet Evrope, Komitet ministara.

12 То показују текстови у *Просвјети, Учитељском листу*: уредбе, наредбе, расписи, ревизорски извјештаји.

НАСТАВНИ МЕДИЈИ

Специфичан проблем школске историје су уџбеници. Уџбеници се у погледу научности ријетко и споро мијењају, промјене садржаја и тумачења чешће условљавају другачије политике. Уџбеници су одраз (реализација) наставних програма, које усвајају надлежни просвјетни органи, који извршавају просвјетну политику владе. Крајем шездесетих година прошлог вијека послови просвјете у југословенској федерацији повјерени су републикама и покрајинама, тако су млади појачано васпитавани у смјеру национализма (а не „братства и јединства“), припремани су од републичких бирократија цркве и вјерских заједница за разбијање заједничке државе. Још 1985. године Ђ. Станковић писао је о томе: „Свако је из свог угла трасирао пут за реализовање предмета историје и у наставне садржаје уносио многобројне стручне, националне и политичке заблуде.“^{13/14} Нијесу то биле заблуде, тако је припремано „раздруживање“ у два свјетска рата силом здружених народа и народности са различитим културама, религијом, језиком, традицијама, националним, политичким и државним амбицијама и плановима.

Један од проблема што уџбеници не прате напредак науке је што се споро мијењају, при чему се промјеном наставног програма (програми се мијењају са промјеном политике), нови министар (неисторичар) хоће нешто да „реформише“, промијени се по нека „лекција“, али суштина (принцип) избора и тумачења градива се не мијења (уџбенике годинама пишу исти аутори, међу којима су изузетак они са научним искуством – аутори су политички и идеолошки препознатљиви, „на линији“ их држе рецензенти и уредници). Не улазимо у стручност аутора, није тешко претпоставити у којој мјери наставници (нарочито у „малим мјестима“) прате науку и периодику (препричавају уџбенике). Аутори, уредници и рецензенти, издавачи уџбеника, могу у уџбенике унијети дио своје идеологије и пристрасности (и чине то). Уредник је службеник код издавача, извршава налоге и политику управе, непожељне рецензије се не прихватају (један број аутора радио је код издавача, били су привилеговани – лако је упоредити имена).

Настава се изводи за постојеће друштво; са политичким промјенама у друштву мијењају се циљеви и задаци наставе друштвених предмета, историје међу првима. Ономе ко познаје суштину историјске науке и функцију знања о прошлости, која има више политичког у себи него што желимо признати, јасно је да настава историје мора у основи имати циљеве у складу са политиком друштвених субјеката (политичке класе) у чијој организацији се настава планира и изводи. Циљеве и задатке наставе

13 Ђ. Stanković. *Iskušenja jugoslovenske historiografije...*, 84.

14 Правилније би било рећи да су то били политички пројекти, а не заблуде, догађаји из деведесетих година показали су да су сви знали шта припремају. Школски систем замишљен је да интегрише становништво, показало се да може да припрема и разбијање државе, није тешко закључити да настава историје припрема националисте („патриоте“), ратнике и осветнике.

историје одређује државни – политички формиран орган надлежан за послове образовања – Просвјетни савјет. Састав се мијења у складу са идеологијом и потребама режима на власти, увијек су чланови стручњаци за које се мисли да подржавају власт. То се може видјети на основу имена и из примјера како су у прошлости одређивани и мијењани циљеви и задаци наставе историје. У препорукама и званичним изјавама стоји теорија, у пракси доминирају пожељни (националистички и идеолошки) циљеви и садржаји наставе историје.

Да би настава историје остварила своје образовне задатке, мора бити исторична. Историчност наставе историје одређена је њеним односом према догађајима и историјској науци, чему често смета политичност наставе, која настаје из интереса и ангажованости актуелне политике према васпитним циљевима школе, посебно наставе друштвених наука и предмета који се баве идентитетским садржајима. Оба ова аспекта су одлика наставе историје. Треба имати у виду могућност (некада и праксу) наставника да у наставу унесе и своја тумачења (политички, национално, религијски мотивисана). Настава историје постаје неисторична, необјективна кад задовољава интересе политике и идеологије. У свим школским системима има таквих појава. Школска историја има прагматичне циљеве, васпитавање омладине за потребе конкретног друштва, чему служи избор предмета, као и избор и тумачење историјских садржаја (терминологија, вредновања, примјери, избор датума и имена, тумачење порука и сл.). Настава историје васпитава патриоте: ратнике, националне и политичке освајаче и осветнике, бранитеље националног поноса и обновитеље „старе славе“ у националној држави која има бројне мањине, које његују другачију културу сјећања. Ту може да буде један од разлога незадовољства наставом историје. Озбиљне историјске, националне и идеолошке разлике (искуства) не отклањају се бирократским мјерама (одлуке о настави историје у административним органима доносе већином службеници који нијесу историчари, нарочито то нијесу политичари који контролишу процесе).

Историчност наставе обезбјеђује се и њеном цјеловитошћу. У том циљу, у настави треба да буду заступљени садржаји из опште историје, који су битни за разумијевање догађаја, појава и процеса који су дјеловали на ширим просторима. У историографији, још више у школској историји, централно мјесто заузимају „преломни догађаји“ и „заслужни појединци“, избор садржаја врши се из историје „великих сила“. Међутим, историју, за њих важне догађаје и личности имају сви народи,¹⁵ све што постоји или је постојало има неку историју. Садржаји из регионалне и националне историје треба да буду синхронизовани са општом историјом.¹⁶ Историја треба да се и проблемски цјеловито изучава, да у настави буду заступљени садржаји из економске, културне историје, садржаји из историје религије, историје свакодневице. Како је друштвена стварност у прошлости била сплет узрочно–последично повезаних дешавања на простору и у времену,

15 Детаљније Е. Hobsbaum. *О историји...*, 186-183

16 Исто, 217-232.

тако треба да се тумачи. У школској историји се посвећује мало пажње утицају различитих култура, религија и цивилизација на догађаје, појаве и процесе,¹⁷ не сагледава се на прави начин значај трајања и континуитета, иако се декларативно на томе инсистира (значај догађаја је у трајању и последицама, не у једнократном утицају – времену догађања) – примат имају ратови, владари (династије) и политике. Изговор да нема довољно часова је прихватљив у односу на број наставних јединица, међутим не и на садржај одабраних и значења која наставници и учбеници прокламују.

Наставници историје треба да приступају настави руковођени начелом да стицање знања није циљ наставе сам по себи. Није циљ знати историјске чињенице, већ разумјети њихов смисао, значај, повезаност и дјеловање – последице.¹⁸ Значај чињеница није универзалан, значење зависи од разумијевања или намјере (и знања) субјекта који употребљава – тумачи чињеницу, проглашава неку тврдњу за чињеницу. То значи да чињенице тумачи писац, али и читалац историографских радова, што је такође значајно. Не пита се писац о значењу, оно зависи од тога шта читалац читава у написано као значење. „Није битно шта је писац мислио, важно је како га је читалац разумео“¹⁹, значење које усвоји читалац производи практична дејства. „Чим се значења предају у туђе руке, аутор губи контролу над њима.“²⁰ Аутор (рецензент, уредник) учбеника не одлучује како ће наставник „предавати“ историју, још мање како ће хиљаде ученика учити (разумјети, усвајати) тврдње из учбеника који нијесу бирали. Ни у једном учбенику није написано све што се догодило, још мање шта све читаоци могу усвојити као значење (поруку). Шта је важније: оно што је написано или оно што бројни читаоци из тога усвоје (прихвате) као значење? Текст учбеника није канон, његово значење зависи од контекста употребе од безброј читалаца (од њиховог личног искуства и потреба). Умјесто препричавања садржаја извора (или литературе), набрајања догађаја (година), имена, појава и процеса – што историчари зову објашњење, треба више радити на оспособљавању ученика за херменеутику, што ће рећи: за анализу, разумијевање и повезивање значења историјских чињеница. Историја је важна због тога што нешто значи, а не због тога што је постојала и може се описати (испричати жељена прича).

Знања стечена кроз школску историју остварују циљ кад прерасту у цјеловите спознаје прошлости и кад се на њима изграде увјерења и вриједносни судови о прошлости, садашњости као њеном одразу или резултату и могућем дјеловању на претпостављену будућност. Настава

17 Вреди прочитати: С. П. Хантингтон. *Сукоб цивилизација*, друго издање. Подгорица: ЦИД; Бања Лука: Романов, 2000.

18 О историјској науци и њеним методама вреди видјети: А. Mitrović. *Raspravljjanje sa Klio : o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*, Сарајево: Svjetlost 1991; В. Petranović. *Istoriografija i revolucija*. Београд : Prosveta, 1984; Б. Петрановић *Историчар и савремена епоха*, 2. издање. Београд – Подгорица : Стручна књига, Универзитет Црне Горе, 1997; Делетић, Здравко М. *Занат историчара : методологија историописања*. Косовска Митровица, Краљево : Филозофски факултет, Историјски архив Краљево, 2019.

19 Исто, 210.

20 Ђ. Šušnjić. *Teorije kulture*. Београд: Zavod za udžbenike, 2015, 121.

историје остварила је циљ кад знања о прошлости постану активни дио друштвене свијести ученика. У пракси то често није руководеће начело извођења наставе историје, важни су идеолошки, политички, морални у новије вријеме и религиозни ефекти од понуђене приче. Начин упознавања ученика са историјом има велики значај, пресудна је мисаона активност, самосталност и ангажованост ученика у процесу стицања знања (ученици могу учити историју и без наставника, али морају о њој размишљати и опредјељивати се). „И најбољи планови и програми вреде само онолико колико су способни они који их примењују и спремни да их акцептирају они који се на њима уче.“²¹ Истовремено, „читава данашња културна атмосфера није нарочито повољна да се у њој познавање историје наметне као неопходан део личне културе, као пожељан и користан елеменат за оријентацију у свету садашњице.“²²

21 Č. Popov. Neki problemi nastave istorije na jugoslovenskim univerzitetima, у: *Prvi jugoslovenski ismpozijum o nastavi istorije*. Novi Sad: Društvo istoričara SAP Vojvodine, 1972, 62.

22 С. М. Ћирковић. Основни проблеми наставе историје у средњој школи, у: *Актуелна питања наставе историје*. Београд: Научна књига, 1972, 11.

ИСТОРИЈСКО МИШЉЕЊЕ

Један од основних задатака наставе историје је формирање рационалне историјске свијести, критички усмјереног историјског мишљења ученика. Оно је такво ако је засновано на садржајима који су ослоњени на провјерене и доказане историјске и научне чињенице, резултате историјске науке. Идеологија није знање, политика је пропаганда интереса, облик преваре. Кад се говори о хтјењу наставе историје да формира историјску свијест ученика, треба имати у виду педагошку страну овог питања, настава је педагошки процес, утичу и психолошке основе формирања свијести, ставова, идеала или моралних начела ученика, али и појединачна искуства. Институционални утицај се остварује у духу владајућих идеологија и политика.

Није оправдано занемарити друштвено–политички карактер школе и наставе историје, хтјење владајуће идеологије и политике да кроз школску историју дјелују са намјером формирања друштвено или национално пожељне (идентитетски или идеолошки пројектоване) историјске свијести. У овој намјери су коријени политизације и идеологизације наставе историје, може се установити утицај на научност и историчност наставних садржаја и начин њиховог тумачења (давање значења). То је тешко избјећи, у позадини наставе историје стоји, кроз задатке наставе исказана намјера употребе историје у васпитне сврхе (васпитање је дјелатност и одраз политике датог времена).

Дугогодишње искуство у настави и теоријском бављењу методиком наводи на закључак да највећи дио ученика „учи“ историју као обавезу; животно искуство показује да и одрасли „уче“ само оно што мисле да је значајно (репрезентативно) за њихов идентитет или најужу заједницу. То није историја у изворном смислу, то је употреба и прилагођавање одабране историје. Истини за вољу, за „обичног смртника“ историја је прича о виртуелној стварности, без обзира што се неком остатку, по потреби, може приписати корисно (мање–више прихватљиво) значање. Историјска свијест формирана кроз наставу историје треба да садржи цјеловиту слику прошлости, садашњости и претпоставку о будућности човјечанства, свијест о трајању човјековог друштва и припадности друштву, свијест о себи – нама као дијелу човјечанства у развоју и трајању. Свијест о трајању, промјенљивости, дотрајавању – пролазности људског друштва човјек је дефинисао појмом историја, то је оно што се некад (негде и некое) догодило – историчност, док је историјска свијест оно што ми, мање или више на чињеницама засновано, мислимо или тврдимо да се догодило. Нажалост, код већине становништва свијест о прошлости је непотпуна, парцијална, дијелом романтичарска (емотивна), неисторична. Није важно зашто је то тако, ко је утицао на формирање искривљене својести (она се не може лако и брзо промијенити), проблем је што таква свијест дјелује на

опредјеливања и понашања у времену кад прича о прошлости постане важна за појединца, неку заједницу или нацију (у вријеме стварне или испланиране кризе политике, пријетње ратом и слично). Таква свијест је лако подложна манипулацијама, и сама је настала у неком времену као резултат потреба или недовољних знања, одсуства жеље или потребе да се сазна (није риједак случај да нека знања узнемиравају појединца или заједницу, иако демагози радо причају да је важно знати истину; проблем је ко и шта са том истином може постићи).²³ Од неких истина могу да се изроде друштвени и лични проблеми. Питање је колико је стварно за појединца важно (корисно) шта и како зна о историји изван породичне и племенске традиције, све остало су (ре)конструкције, које могу бити идеолошки и политички манипулисане.

Наставници треба да имају у виду да они нијесу ученицима једини извор знања и тумачења историје. Постоји више ваншколских тумачења историје, која су друштвено условљена, имају различиту мотивацију и начине дјеловања. Историјом се за своје потребе баве: породица, црква, средства информисања (медији), публицистика, књижевност и умјетност (фелтони, историјски роман, филм, стрип, слика и скулптура – јавни споменици и др.). Посебно мјесто у томе има на разне начине испољено бављење историјом владајуће идеологије – класе на власти (јубилеји, годишњице, комеморације, махање заставама и симболима).²⁴ Дјеловање научних институција и научне литературе има посебан значај, утиче на креаторе, извођаче и контролоре наставе, произвођаче наставних средстава, ученицима је то мало доступно, још мање занимљиво. Не треба занемарити ни усвојене митове, традиције и стереотипе, њихову привлачност или склоност прихватању без преиспитивања. Ваннаучна историјска свијест постоји у окружењу ученика, она дјелује на њега, његову породицу, другове и то треба имати у виду.²⁵ Кад се узме у обзир да ваннаучна свијест, у спречи са идеологијом, може утицати и на писце уџбеника и наставнике, може се доћи до закључка да је наука тек дијелом учесник у формирању критичке историјске свијести ученика кроз наставу историје. При томе, квалитет и истинитост приче могу бити подређени идеологији, интересима, намјерама, пројектима које креирају црква и класа на власти (која може бити хетерогена по саставу, а сагласна у потребама и политикама одржавања власти). Није занемарљив ни утицај (мишљење, систем вредновања) историчара, произвођача приче о историји (једино ту историју и знамо).

Електронске комуникације учиниле су ученицима доступном енормну количину докумената (писаних, ликовних, умјетничких извора, али и „лекција“ које дјелују занимљивије од оних у уџбеницима) различитог поријекла, садржаја, начина тумачења, вјеродостојности, идеолошке и

23 Детаљније Z. M. Delečić. Društveni kontekst istraživanja prošlosti. *Архивски записи* (Цетиње), XXVII/2020, 1-2, 19-40.

24 Детаљније: Ђ. Stanković. *Iskušenja jugoslovenske historiografije*. Beograd : Rad, 1988, 70-82.

25 Видјети: Д. Вујовић. Политичка искушења историографије, у: *Историјска наука и настава историје усавременим условима* / ур. М. Дашећ. Подгорица : ЦАНУ, 1994, 45-92; М. Екмечић. Савремена историја и политика, у: *Историчар и савремена епоха* / ур. Р. Распоповић. Погорица : Историјски институт, 1997, 17-29.

политичке обојености (пропаганде). То повећава значај методолошке обуке ученика у домену знања о избору и критици извора (докумената, фотографија, карата, ауторизованих текстова, публицистичких и медијских – информативних текстова). Медијска култура и јавне комуникације постале су значајан проблем школске праксе. Настава историје треба ученике да припреми да могу ваљано преузимати и користити информације и документа са интернета, друштвених мрежа и сајтова. Неопходно је оспособљавати ученике за дијалог са обиљем доступних информација о прошлости и садашњини. Чини се да је озбиљан дефицит наставе и уџбеничке литературе недостатак садржаја из теорије и филозофије историје, превише се нуди имена и датума (догађаји и политика доминирају). Неопходан је разговор наставника са ученицима, вјежбе на примјерима – мисаона активност у теоријској анализи, теже је у овим областима оспособити ученике писаним излагањима у уџбеницима.

Дијалог са ваншколском историјом одвија се у два правца. Наставници су дужни да прате како на ученике дјелује ваншколско усвајање историје и да исправљају нерационалне састојке историјске свијести ученика усвојене по њиховом избору (не користи се слобода писања и читања увијек креативно и добронамјерно). На другој страни, наставници треба да знају да ученици преко ваншколских извора, кроз стручну и научну литературу, могу да препознају идеолошке наслаге наставе и да пруже отпор њиховом усвајању. То већина наставника спречава, али не би требало, то се трајно не може сакрити (прагматичан ученик не казује наставнику да чита и нешто друго или да не вјерује у „државну историју“).

ЗАДАЦИ НАСТАВЕ ИСТОРИЈЕ

Морално и патриотско васпитање су, без сумње, задаци наставе историје. Историја као школски предмет пружа могућности за остваривање таквих васпитних циљева просвјетног система у цјелини. Ипак, не треба наставу употребљавати у политичке сврхе. Патриотизам – родољубље је свијест о припадности заједници, племену (селу, граду), нацији и држави – дио је свијести о идентитету, али и напретку, изградњи и одбрани заједнице. Национална – етничка свијест облик је у којем се изражава патриотизам – одлика је патриотизма. У школској историји се патриотизам тумачи као љубав према свом народу и спремност на одбрану домовине и „свог народа“. Мање рационално тумачење искључује критику друштва, тоталитарни режими спречавају критику власти. Међутим, патриотизам се не исцрпљује изјашњавањем, а ни ратовањем. Патриотизам је и савјестан рад, који даје допринос привредном развоју; то је и чување културних тековина, стваралаштво од којег народ има користи, чување и унапређивање животне средине. У границама својих моћи допринијети напретку, стабилности и угледу државе (народу), а не учинити ништа на њену штету, је патриотизам и у том духу на примјерима из прошлости ваља младе васпитавати. Нажалост, за већину политичке класе патриотизам се најлакше доказује лојалношћу идеологији, која „зна шта су интереси народа и државе“, слављењем ратника и политичара који су покретали ратове, учење о славним поразима и претрпљеним (али не и учињеним) злочинима.

На примјерима појединачно, народа и режима, кроз историју ученицима се може показати разлика између хуманих, демократских и стваралачких концепција и стремљења, или рушилачких, нехуманих и недемократских владавина или пројеката. Може се објаснити и омогућити ученицима да разумију суштину појава и сами изведу закључак. Кад „својим напором“ усвојена поука и примјер постане увјерење, кад као дио његових моралних начела буде дјеловало на понашање ученика, образовни и васпитни циљеви наставе су остварени. Треба знати да морални појмови, апстракције и значења нијесу ученицима увијек разумљиви, нарочито на нивоу основне школе. Улога наставника је да ученицима помогну у разумијевању моралних порука историјског времена и простора, не да их прокламују и намећу по свом или задатом систему вриједности. Право и правда, морално и потребно нијесу увијек у складу. Оно што данас осуђујемо као кршење људских права и слобода, некад је било прихваћени, чак пожељни (па и обавезни) облик понашања у друштву (зависност од власника средстава за производњу, ограничавање кретања, подјела рада, облици кажњавања, крвне освете, недостатак слободе мишљења и говора и сл.).

Његовање слободарских традиција и обиљежавање важних историјских датума (јубилеја), нарочито из националне или завичајне историје, у служби је патриотског васпитања, развијања и очувања

идентитета, мобилизације присталица кад затреба. Чување и унапређивање културне баштине, брига о материјалним остацима и споменицима културе, као и вредновање разних облика и резултата народног стваралаштва и стваралаштва појединаца од општег значаја, дио су патриотског васпитања и понашања.²⁶ Нажалост, у настави ових садржаја има мање него политичких и ратничких. Политичка пракса погоршава „стање на терену“. Рушење колективних и личних споменика из прошлости, промјена имена установа, улица, насеља због идеолошких и политичких разлога (и освете) не доприносе цјеловитости разумијевања прошлости и његовању традиција (култури сјећања), свједоче о краткорочности и радикалним промјенама политике и манипулацијама прошлошћу, заслугама и дјелима појединаца. Истовремено, то је и метод „креирања“ нових личних и колективних биографија. Колико ће то трајати? Диктатор или привремени побједник (појединац или странка) одгаја наследника – осветника, питање је времена и околности кад ће он постати нови спаситељ „националног поноса и опстанка“, којем ће први циљ бити да „оцрни“ претходника. То је функционална историја, коју у настави и медијима доживљавамо деценијама.

Формирање свијести о себи у прошлости и припадности неком колективу (групи, племену, народу) је начин формирања идентитета. „Национални и државни идентитет су идентитети које појединац формира и одржава као свест о себи и припадности народу, друштву (држави), времену. Друштвени идентитет у овом значењу заснива се на култури и традицији; баштини и афирмише вредности које нација (држава) током трајања формира и негује. Свако друштво чува идентитет и усавршава га, на свести о идентитетским вредностима у прошлости и савремености васпитава подмладак. Традиција и историја нуде материјалне и духовне изворе и доказе у тим доменима. Настава историје је механизам кроз који на одабраним садржајима и примерима из прошлости друштво изграђује и одржава свест о припадности и заједништву, о националном и државном идентитету. Ратничка национална традиција основна је идеја традиционалне наставе историје.“²⁷

Модерно друштво је доминантно политичко, што наставницима и ученицима отежава разумијевање садашњости и савременим конфликтима оптерећене прошлости. Садашњост одређује интересовање за прошлост, у значајној мјери и начин тумачења прошлости. Политичко мишљење појединца, свјесно и несвјесно, често је повезано са мишљењем о прошлости. Опште и објективно друштвено образовање услов је разумијевања политичких структура, догађаја и процеса, односа међу државама, народима, класама, партијама у прошлости и садашњости. То су темељи исправног друштвеног понашања и реалног планирања будућности. У том контексту, један од задатака наставе историје је удио у изграђивању политичке културе младих. При томе, задатак наставе историје није развијање политичких

26 Детаљније Т. Кулић. *Kultura sećanja*. Београд: Ћигоја штампа, 2006.

27 З. М. Делетић. Национални идентитет и настава историје, у: *Политика, идентитет, традиција* (међународни тематски зборник) / прир. Александар М. Петровић, Микоња Кнежевић. Косовска Митровица : Филозофски факултет, 2015, 85.

ставова и политичка оријентација младих (учење политике), већ њихово оспособљавање да схвате друштвене околности и определијеле се о начину и садржајима свог политичког ангажовања. Настава историје поставља темеље друштвене свијести, „оно што се из представе о историји прими као велико и вредно деловање на ставове и понашање људи и постаће доминантно у њиховој самосвести и утицаће на збивања.“²⁸ О настави историје говоримо у овом контексту зато што она омогућава и легализује производњу пожељне (одабране, корисне) прошлости, што је нескривена и прихваћена могућност манипулације и неисторичности приче која се ученицима намеће (ученици немају могућност избора).

Историја нуди позитивне и негативне примјере људског понашања, на којима је могуће васпитавати ученике у духу хуманости и демократије, опомињати и усмјеравати на примјерима и искуствима (последикама). Хуманост и демократичност подразумијевају да ученике треба научити, довести до спознаје о људској различитости, промјенљивости и суживоту по разним основама, формирати убјеђења и систем вриједности. Природна средина и историјски развитак учинили су да се људи разликују по раси, језику, култури, вјеровањима, обичајима, систему вриједности (убјеђењима). То су њихове идентитетске одлике и имају право да их одржавају, али морају уважавати такво право других. Постојање неког различитог поред нас, или међу нама, треба прихватити као нормално, и ми смо за њега другачији – различити. Националистичка и политичка идеологија то прихвата кад мора. Упорна прича о ратовима, освајањима, убиствима и злочинима као узорима је ратничка и националистичка идеологија и дидактика. Сачувана је духовна и културна баштина, која је у много чему и даље активна, о томе се у настави историје говори по критеријумима и избору владајуће идеологије. То је један од недостатака програмирања и предавања школске историје.

Ученици треба да схвате друштвене појаве и процесе, условљености и промјенљивост човјека и његовог друштва. Ствари које су у неком периоду биле за друштво или појединца веома важне, данас то нијесу, али се појавило много нових „важних ствари“. Хуманост и демократичност, то је историјски развитак показао, упућују на суживот, на схватање да нема вјечитих пријатеља и непријатеља међу народима и државама. У зависности од периодичних интереса, и низа околности, државе (владари и политике) буду савезници или противници, али све пролази или се мијења, треба тражити нове начине и садржаје суживота, некад и опстанка. Треба разликовати народ и актуелне политичке субјекте; народ не води политику, али сноси последице лоших политика. Владе су пролазне, нијесу ни народ ни држава, иако воле да се понашају као да јесу. У историји је могуће показати и да значајан дио становништва невољно слиједи или се неуспјешно противи поступцима и одлукама владајуће класе (подржавају они који очекују корист). Демократичност подразумијева и размишљање о сопственом учешћу или дијелу одговорности за догађања или стање групе

28 С. Ћирковић. Основни проблеми конципирања наставе историје у плуралистичком друштву, у: *XVI југословенски симпозијум о настави историје*. Зрењанин, 1992, 35.

којој припадамо, треба помислити на то колики је наш удио ако нешто није добро урађено, није постигнут циљ. Нажалост, школска историја учи да је све лоше што се народу догодило резултат дјеловања сталних непријатеља, да злочине и неправде увијек чини неко други, страни „агенти“ или „стари режим“. Тако се актуелни режим привидно ослобађа кривице, али се не отклањају последице. Улога појединца (породице) или нације као жртве кроз историју за политичаре је погодно средство за манипулације, нарочито кад се у причу уведе национални идентитет, одбрана нације, вјере и државе (све ће да пропадне ако се смијени власт или „лидер“). Могу се наћи примјери у школском градиву како се успјеси државе везују за владара и династију, али тешко примјери да се неуспјеси и порази њима адресирају.

Савремена настава историје у оквирима пројектоване будућности и интеграција има задатак да васпитава у духу поштовања грађанских и људских права (ту моћни могу да упакују све што им одговара за притисак на слабију државу или власт) у ужој средини и цивилизацијске толеранције на ширем плану. У историји се могу наћи примјери демократских и диктаторских режима, вјерске толеранције и вјерских ратова, грађанских ратова, међунационалних или међудржавних сукоба и ратова око граница и територија (у сваком рату се може пронаћи дио национализма и вјерских обрачуна), али и уважавања и сарадње међу државама и народима. Истина, уважава се приближно једнаки (моћан) или јачи, према слабијима је однос колонизаторски и себичан. Последице или резултати једних и других феномена и догађаја могу послужити као примјер и поука за садашњост и будућност. Константа историје људских друштава је да су интереси и снага (сила, моћ) у економији и војсци (оружју) увијек одлучивали о међунационалним и међудржавним односима (јачи се тешко може одупријети жељи да доминира), суживот је могуће наћи међу слично моћним или слично слабир државама и политикама.

Једна од порука историје је нужност припадања колективу и чињење у корист колектива (породице, племена, народа, државе, партије, спортског клуба – идентитетске заједнице). Историја пружа могућности да се та свијест развије, а не да се прокламује као обавеза. Међутим, треба уочити да између идентитета и принуде постоји повезаност и облици условљавања (силе). Да би идентитет (нација, држава, партија) био признат, мора показати своју моћ и значај, постављати услове, вршити неку врсту принуде или примјену моћи на друге идентитете, ако жели да наметне доминацију, буде признат и прихваћен. Идентитет тражи неку врсту наметања признања и моћи, без тога је тешко очекивати прихватање жеља или услова. Идентитетска питања по природи (потребама) воде ка супротности, сукобу и примјени моћи, ту нема демократије и равноправности. Схватање ове појаве је у домену развијања историјско–културних компетенција ученика, као што су: способност свестраног разумијевања историјских појава и процеса, вриједносни однос према прошлости као збиру људских (друштвених) искустава, знања и стваралаштва – културе и цивилизације.²⁹

²⁹ О цивилизацијама и религијама детаљније С. П. Хантингтон. *Сукоб цивилизација*, друго издање...

Настава историје припрема ученике за разумијевање, његовање и промоцију културне баштине – његовање и усавршавање културе сјећања.³⁰ На пожељној, произведеној (интересно осмишљеној) причи формирају се ставови, вриједносне норме и навике поузданог, али и неисторичног мишљења. То краткорочно може режиму да користи, на дуги рок народу и држави не.³¹ Чување и презентација културне (историјске) баштине захтијева ваљана знања о историји, знање је услов за оцјену вриједности, али и аргумент да се вриједност и другоме убједљиво покаже у циљу прихватања. Значајно је изградити код ученика потребу и навику читања историјске литературе и белетристике, то је начин на који ће они касније стицати информације о прошлости и усавршавати своју историјску, самим тим и опште друштвену свијест. Циљ наставе историје није само памћење података (значај чињеница зависи од контекста у којем се тумаче) о догађајима, ратовима, биткама, генералима, војводама, владарима (династијама) и слично. Циљ је свестрано упознавање, поштовање и усавршавање постигнућа цивилизације, историјске и културне баштине и облика традиције у свим областима људског постојања и дјеловања, усвајање трајних цивилизацијских вриједности и формирање позитивних ставова према друштвеним могућностима и постигнућима. Није све рат и политика, то доноси корист „сналажљивима“, на срећу, не трају неограничено – на несрећу, ратови се понављају, све су масовнији и разорнији. „Историја није нешто чиме се може поигравати или што се може олако схватити. У погрешним рукама она може да буде веома опасна.“³² „Прошлост није више што је некад била“.³³ Стога не треба ни да се учи примјеном старих метода поучавања и извора знања.

30 Детаљније Т. Куљић. *Kultura sećanja...*

31 Ученик је принуђен (обавезан) „да учи оно што власт сматра да сваки грађанин треба да зна.“ В. Расел. *Моћ : Nova društvena analiza*. Београд: МИБА books, 2022, 224-225.

32 Дž. Блек, Дžон, Д. М. Макрејлд. *Izučavanje istorije*. Београд: CLIO, 2007, 21.

33 К. Ћелстали. *Prošlost nije više što je nekad bila : uvod u historiografiju*. Београд : Геопоетика, 2004.

РЕВИЗИОНИЗАМ И НАСТАВА ИСТОРИЈЕ

Школска историја је оружје за ширење разних идеологија, ревизионистичког преваспитавања и „стварања новог човјека“. Од стицања независности у државама на простору Југославије школском историјом доминира историјски ревизионизам, „учи се истинита историја.“ Разлози су идеолошки и идентитетски, тумачење историје има и политичку (практичну) компоненту. Разликују се детаљи, метод је исти: потребна је пожељна – често произведена, „наша историја“. Креатори су политичари и религијски идеолози (борци за вјерски и национални идентитет), помагачи дио „научника и патриотске интелигенције“, вољни и невољни „извођачи радова“ су наставници, директори школа, надзорници, писци, рецензенти и уредници уџбеника (мало њих припада научној заједници). Сви причају да је њихов народ (држава) увијек био значајан, хуман и демократски организован, иако то није могуће. Државе – друштва имају органе и механизме принуде и силе – законе (норме), полицију, судове, затворе, војску, водила су ратове. Увијек је одлучивао владар или држава. Све је исто, лако је писати и говорити да је некад било другачије или да у будућности (у доба демократије?) неће бити идеолошких (националних и религиозних) ратова, злочина, убијања, разарања, отимања територија и природних богатстава (извора сировина).

Није једини проблем у школској историји што је „нова историја“ различита, у много чему супротна „старој“ (видне су одлике ревизионизма и реваншизма). Проблем је сложенији што значајан дио наставника, писаца историографије, ученика (и родитеља) и даље вјерује у раније усвојену причу, „нову историју“ сматра интересном идеологијом, политичком конструкцијом и осветом поражених идеологија, „снажно охрабраних“ од земаља које су увијек биле отворени или притајени противници нације и државне самосталности (постоје документа и фотографије, свједочења и у иностранству). То одржава старе мржње и подјеле и изазива нове, без обзира на приче актуелних идеолога о националном помирењу (то у пракси подразумијева признање својих злочина, али не и тражење правде за себе). У школској историји слави се режим који врши („обнаша“) власт и контролише наставу, „заслужни“ појединци нијесу доносили лоше одлуке, бавили се отимачином, злоупотријебили власт, вршили насиље. То су увијек чинили поражени и треба да буду кажњени (да се „суоче са својом прошлошћу“). Тако се одржава учење да је свака „држава од бога дата“, у власт не дирај.

Послије слома комунизма и формирања нових држава, разбијањем Југославије, историјску публицистику (дијелом и науку), последично и школску историју, покорио је идеолошки, национални и вјерски реваншизам и ревизионизам, тумачење прошлости постало је средство формирања пожељних идентитета. Није истина оно што смо „до јуче“ мислили и говорили, нови нараштаји политичара и историчара почели су да прекопавају гробове предака и да поново убијају „непријатеље нације“ (макар били и

рођаци). Црква, вјерске заједнице и политичка каста („лидери“ се понашају као господари) доказују свој патриотизам позивањем на „свијетле традиције“ и симболе, представљају се као борци за обнову или одбрану осмишљеног националног идентитета (заборављају утицаје страних господара), освету неправди и злочина које су „њиховом народу“ нанијели сусједи (велике не смију да љуте). Преовладало је позивање на замишљену – добрим дијелом произведену пожељну и корисну историју, замишљени идентитет, у који могу да се уклопе (посвоје) страни технички и научни проналасци, без којих би се вратили у стадијум варварских племена. То се и раније могло чути у настави од радикализованих националиста и осветника поражених идеологија (многи су послје рата „преумили“ и постали корисни комунисти – на разне начине остварили су „статус“ антифашиста и добили пензије). Послје стварања нових држава на развалинама југословенске, „нова историја“ постала је званично тумачење, унијета је у програме и уџбенике. Ревизионизму се придружио дио историчара са академским титулама и звањима, незадовољних статусом који мисле да заслужују (препоручују се политичарима и поповима), али дио „паметно ћути“. Ћутање није увијек одобравање, али сигурно није ни вид отпора. Многи покрети и идеологије заборављени су брже него што су очекивали њихови идеолози и радикални присталице.

Циљ и методе ревизионизма у новим државама се не разликују: обновити „стару славу“ националне државе (макар и замишљене) кроз причу о постојању и значају у далекој прошлости нације и државе „славних предака“, која је почивала на сељачкој култури и религији. То захтијева компромитацију и затирање резултата комунистичке идеологије, најлакше се постиже претварањем исте у „убачену“ идеју и злочиначку праксу. Идентитетска ренесанса захтијева производњу нове традиције, што треба постићи обнављањем митова и сељачке културе (градска култура је увезена школовањем омладине у западним земљама и наилазила је на отпор неуке већине – „паризлије, пречани и извањци“ нијесу били омиљени), рехабилитацијом поражених идеологија, које су од комуниста, наводно, потискиване и „забрањиване“ због тога што су биле „народне“, а не због тога што су истрошене или нијесу одговарале новим потребама – захтјевима за промјене.

Обнављање значаја религија је свјетски цивилизацијски процес,³⁴ може се примијетити настојање да се обнове обичаји и вјеровања из прошлости, све чешћа је употреба ријечи из XIX вијека, које тешко налазе савремено значење, и изговора из прошлости (некад је забавно слушати новогovor); политичари и „учени“ подмладак „касапе“ (hendluju) енглески језик, у чему им помажу медијска и информациона технологија (мобилна телефонија и интернет). Све то је дио новог „националног идентитета“, „аутохтоности“, посебности и разликовања од Других, макар у нечему. Како је, да је – наше је.

У Србији је ревизионизам усмјерен на антикомунизам (као да и

34 Детаљније С. Хантингтон. *Сукоб цивилизација...*, 104 -111; 123-133.

то није идеологија), приказивање партизана као бандита и злочинаца, непријатеља нације и рушитеља монархистичких традиција; рехабилитацију четника и њихово претварање у патриоте, бранитеље монархије и народа, прве антифашисте у Европи.³⁵ Истичу се вјековне борбене и ослободилачке традиције српског народа, своји походи се тумаче као „ослобађање покорене браће“ (иако она то нијесу тражила), робовање под страним империјама није била немоћ или слабост, већ духовна жртва народа у одбрани хришћанске – католичке и протестантске Европе. Истиче се статус жртве и инсистира на неријешеном питању српског народа у цјелини, идеја „српског света“ (противници кажу Велике Србије) замагљује се причом о културном јединству.³⁶ Као да културу неко може ограничити територијално или заштитити од утицаја културе држава и којима појединци и породице раде и живе по неколико генерација, утицаји се преносе миграцијама, школовањем у иностранству, посредством језика, науке, технике, медија (филма, музике). Културне идеје и утицаји преносе се кретањем људи и идеја, сусретима култура и цивилизација. Нешто се прими, већина се прилагоди локалним потребама, неразумљиви или нежељени дио културних зрачења (утицаја) се не угради у локалну културу.³⁷ Политичари и „интелектуалци“ у улози заштитника нације понашају се као да не знају да значајан дио „српских земаља“ у савремености припада другим државама (или припремају младе за ратовање са сусједним државама – обнављање Душановог царства), „не примјећују“ огроман број елемената и одлика „националне културе“ примљених од развијенијих земаља или „одомаћених“ (наслијеђених) током окупација и вишевјековног припадања војно и економски јаким, културно развијеним империјама.

У Црној Гори ревизионизам и национални спорови воде се око тога да ли је Црна Гора „одувијек била српска земља“ (и у вријеме завађених словенских племена на туђој територији), дали постоје Црногорци као нација (али не и како су у „српској земљи“ у толиком броју настали Бошњаци), да ли су Цетињску митрополију основали Немањићи или Црнојевићи, траже се кривци за рушење „Његошеве капеле“ (која је срушена и изграђена нова између два свјетска рата – проблем је што је монументални Маузолеј пројектовао Иван Мештровић – Хрват и католик), прича се о Његошевом „аманету“ о мјесту сахране (о чему нема помена у објављеном тестаменту), ко је и како је укинуо Црну Гору 1918. као самосталну државу (то је била одлука побједница у Првом свјетском рату, Подгоричка скупштина је била епизода за локалне потребе), ко је и колико вршио терор и злочине над противницима уједињења (као да у томе нијесу учествовали комшије

35 Детаљније М. Бешлин. *Ћетнички pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji*, у: *Politička upotreba prošlosti : o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, 2013, 83–141; о измишљању традиција: *Izmišljanje tradicije*. / ур. Е. Hobsbom и Т. Rejndžer. Београд: Библиотека XX век, 2011).

36 Занимљиво је прочитати: М. Екмечић. Српски духовни простор на размеђу столећа, у: *Срби на историјском раскрићу*. Београд: Српска књижевна задруга, 1999, 430–464; Исти. О јединству српског народа данас. Исто, 359–394.

37 Корисно је прочитати књигу С. Хантингтона.

и рођаци), учесници Божићне побуне и „стотине комита“ (противници власти) су јунаци и родољуби, без обзира на стварне учеснике и њихове поступке, учешће повлашћене класе Николиних сердара, војвода, перјаника и других, који су изгубили утицај и могућности богаћења захваљујући служењу Господару и подршку побуни из иностранства. То су одлике и последице грађанских, политичких и религиозних ратова, борбе за личне и породичне интересе. Не може се све причом трајно претворити у јунаштво, патриотизам и демократске тековине. Ипак, изгубљене битке и поражене идеје, без обзира на суштину и садржај, политички и медијски претварају се у јунаштво и патриотизам, постале су оправдање ревизионизма историје и реваншизма међу породицама и племенима (застава црвена, а „ратују бјелаши и зеленаши“).

Нови разлози за спорења и борбе за идентитет су питања химне, заставе, црногорског – службеног језика – то су главне теме савремених изборних активности и рада Скупштине и Владе, гдје политичке партије изазивањем подејла маскирају чињеницу да лоше раде оно због чега постоје. Некад је било „народу хљеба и игара“, сада је рентабилна прича о идентитету и религији (завади па владај), није важно како ко живи, ко зарађује а ко незаслужено „прима“ високу плату или незаслужено стиче имовину. У школској историји све то се може, уз помоћ плаћених медија и корисне историје, претворити у „најбоље резултате у историји Црне Горе“. Важно је да власт помоћу медија обавијести грађане да „се свим силама бори против организованог криминала“, биће некад резултата и бољитка и за „обичне смртнике“. Изгледа као политичарење, међутим, то је пракса – савремена историја (будућа прошлост), ученици одрастају у таквим условима и преносе добијене информације на схватање историје, пракса дјелује и на наставнике, писце уџбеника, креаторе и контролоре наставе.

РЕВИЗИОНИЗАМ И НАЦИОНАЛИЗАМ

Дио ревизионизма на југословенским просорима у науци, још више у политици и школској историји, настао је као исход сепаратистичких планова, антикомунистичког тока догађаја и осветничких идеологија на тлу биших југословенских република и покрајина – нарочито у Хрватској, Словенији, у хрватском и бошњачком дијелу Босне и Херцеговине, на Косову, касније у Црноје Гори. Сви су почели да истичу неправде и „експлоатацију“ у заједничкој држави (никад нијесу живјели боље, са више политичких права и социјалне сигурности, већина становништва не живи боље у „самосталним“ државама). Нико не цијени шта је заједничка држава створила послје разарања и жртава у два свјетска и грађанским ратовима. Дио ревизионизма увезен је из идеологије и праксе „демократског Запада“, послје привременог стишавања Хладног рата и кампање обрачуна са комунизмом, „затирања трагова“ и постигнића социјалистичког развоја. Посредством неколико резолуција и препорука Парламентарне скупштине Европе, дате су смјернице бившим социјалистичким земљама како да се „суоче“ са својом комунистичком прошлошћу, „демонтирају комунизам“ и постарају се да се комунистичке идеје не обнове. Проблем је што је суочавање с прошлошћу замишљено као једносмјеран процес, „суочи се“ шта си лоше урадио другоме, али не помињи шта си претрпио, оживљена су сјећања на грађанске ратове и учињене злочине, идеолошке непријатеље, служење окупаторима, „пријатељска бомбардовања“. Рачуне треба поравнати да би вага мировала, али вага не мирује ако се „товари“ једна страна.

Планове и потребе „међународне заједнице“, иако нико не зна шта то значи (одлучују САД – Уједињено Краљевство – Њемачка), није тешко разумјети, болно их је остваривати. Политичке промјене иницирају и спроводе политичке, културне и медијске елите које немају искуства из времена чију слику мијењају, то одговара савременим унутрашњим потребама, легитимише савреме жртве, мобилише и интегрише присталице (па и оне који не разумију о чему се ради и какве су последице), јача утицај политичких и религиозних „елита“, формираних по моделу ко први уграби. Нова идеологија и промјене подржане су потребом некадашњих фашистичких држава и њихових помагача да „оперу“ колективне и личне биографије и произведу пожељну слику о себи.³⁸ Политичком и медијском кампањом злочинци могу постати „доказани антифашисти“, у документима и дијелу сјећања слика је другачија (нико није без гријеха, себичних намјера или лоших дјела).³⁹

Утицај политике, дјеловање специјалних служби у социјалистичком периоду и касније може да се прати у медијима, друштвеним и политичким наукама и публицистици. Неспорно је да је школска историја која обрађује

38 Детаљније о томе Т. Кулић. *Prevladavanje prošlosti : uzroci i pravci promjene slike istorije krajem XX veka*. Београд : Хелсиншки одбор за људска права у Србији, 2002.

39 Ђ. Станковић. *Медији и кultura сећања. Tokovi istorije 1-2* (2006), 265-283.

протекла два вијека националних историја доминатно писана и изводи се по владајућем политичком моделу и идеолошком обрасцу. Деценијама су постојале групе „интелектуалаца“, институције, часописи који су прихватили интересна спонзорства и донације, међународне стипендије, финансирање пројеката и друге облике мотивисања за приhvатање и промоцију антикомунистичке политике. Није случајно да је обрачун са историјом имао посебан значај. Требало је делегитимисати идеологију која је била ослонац комунистичким властима, произвести нове антифашистичке покрете и националне вође и тако релативизовати партизански антифашизам. Све то се преносило, и преноси се, на наставу историје, радикална ревизија прошлости, као потреба политичке класе, постала је саставни дио просвјетне политике и наставе историје у државама насталим на југословенским просторима, појачана је грађанским сукобима и жртвама у процесу „осамостаљивања“ бивших република и насилног претварања покрајине Косово у „независну државу“ (не може бити независан неко коме су САД, Енглеска, Турска, Њемачка, Италија војном интервенцијом створили државе, а затим исту војницима, полицијом и тенковима окупирале).

Европске институције почеле су ревизију прошлости релативизовањем фашистичке прошлости држава прије и у току Другог свјетског рата и претварањем антифашизма у небитан покрет. Одлуком да 9. мај, умјесто Дана побједе над фашизмом, буде проглашен Даном Европе формална капитулација фашистичке Њемачке политички је постала заједнички празник фашистичког и антифашистичког блока у Другом свјетском рату. Поправљање прошлости успијева зато што је интерес неуспјешних локалних политика, војно слабих и политички нестабилних држава, да се покажу кооперативним, да се не замјерају, додворе и препоруче моћним међународним играчима, прихвате промјене за које су „снажно охрабрене“ (понуде које се не одбијају).

Може се примјерима из нових наставних програма и уџбеника показати европски утицај на карактер историјског ревизионизма у државама насталим разбијањем Југославије.⁴⁰ Централно мјесто је криминализација комунистичке идеологије, институција и појединаца као носилаца антифашизма. Антикомунизам бивших сарадника и послушника окупатора (сада демократа и ослободилаца народа), ослоњен на национализам и религију, постао је употребљив политички и национални производ. Следећи корак био је медијски произведена и увеличана политичка рехабилитација (некад оснажена одлукама провинцијских судова) у рату поражених идеолошких противника и претварање нових политичких странака и

40 Неправилно је процес уништавања југословенске државе називати распадом, раздруживањем, разградњом, дисолуцијом и слично. Држава је разбијена низом сепаратистичких оружаних побуна, националним и вјерским грађанским ратовима. У том процесу су политички, економски, оружаном и уз помоћ плаћеника (добровољаца и дијаспоре) помогле бројне стране земље; може се идентификовати да су то чиниле по идеолошком, националном и религиозном кључу. Највише су биле ангажоване муслиманске државе са Блиског Истока и из Азије. Немири и грађански сукоби у неразвијеним државама и државама гдје нема јасних националних и религиозних разграничења не могу се замислити без учешћа Енглеске и САД. Детаљније: С. Хантингтон. *Сукоб цивилизација*, друго издање, стр. 287-293; 295-331.

агресивних појединаца у пожељне ситуационе лидере. Лакше је то постићи ако се обезбиједе одговарајући (прихватљиви) историјски коријени. То је опробан метод промјене друштвене свијести: маргинализовање успјеха социјалистичког периода развоја, друштва социјалне сигурности и једнакости, ћутање и препуштање забораву – оно о чему се не говори и не пише није постојало. Код већине становништва то је лакше постићи ако се „игра“ на национализам, забрану религије (прогон свештеника), жртве у прошлости, ако се покаже да је нација угрожена, да нове власти настоје да обнове стари сјај и заслуге нације и државе, да нацију одбране од „понижавања“ (чак нестајања). Кад се томе дода да су вјерске заједнице искористиле промјене за повратак национализоване имовине (претходно државне, стечене повељама владара у средњем вијеку), политичко дјеловање тако што ће постати ослонац и залеђе „демократских“ власти и политичких партија, онда је јасно да промјена слике прошлости и производња нове – пожељне историје има широку подршку и успијева као државни пројекат (све је прихватљиво, само да се „они“ не врате на власт). У САД плаше народ бауком комунизма, у Црној Гори „повратком ДПС на власт“, као да и то нијесу грађани исте државе, рођаци, комшије, пријатељи, грађани који плаћају порезе да би носиоци власти могли да владају, имају моћ и стичу имовину. Настава историје не може остати изван утицаја такве идеологије и праксе, користи се за креирање нове историјске слике и друштвене свијести младих, васпитавање нових људи, будућих гласача.

Изградња радикално новог режима на постојећим темељима тражи одбацивање старог, разградњу и компромитовање остатака претходног – непожељног политичког искуства и наслеђа. Стара прича мора се компромитовати и изградити пожељна преко политике, цркве, медија и школске историје, то су најмасовнији и најотворенији канали за масовно идеолошко дјеловање, легални у новим политичким – идеолошким друштвеним (не)приликама. Новој садашњости потребна је нова прошлост, нова култура сјећања као саставни дио „демократског националног идентитета“ и доказ континуитета на нивоу идеје и националног циља. Да ли је могуће осудити или ослободити кривице нешто што се десило прије 30 до 70 година, шта се тиме постиже (осим стварања нових супротности и позива на освету). Како се може обештетити неко ко је погинуо у борби „на другој страни“ или касније због идеологије ликвидиран у некој шуми? Можда неко, ко има „чојства на претек“, може то да постигне? На југословенским просторима у XX вијеку неколико пута промијењен је државни статус, друштвена свијест и организација државе, идеологија народа, етничких група (мањина) и политичких партија (код њих је „све за времена“, нека траје док даје резултате). Промјена државног статуса деведесетих година прошлог вијека, праћена радикалном промјеном статуса и политичке идеологије која је одвела у серију грађанских ратова, наметала је потребу изградње новог идентитета, што није било у складу са потребом одржавања већ изграђеног – не код свих једнако прихваћеног, идентитета „братсва и јединства“ и историјског памћења различите националне

и вјерске традиције народа који су улазили у нову државу, или се из ње издвајали (у оба случаја насилно). До тада приказивана прошлост није одговарала новим националним и идеолошким потребама. Анализе садржај школских уџбеника, још више тумачења дијела наставника историје, то могу доказати. Новим владајућим елитама био је потребан одговарајући идентитет, који је увјерљивији ако се може обезбиједити континуитет са прошлошћу која легитимише, која се народу може лакше „продати“ као одбрана националних интереса и опстанка ако се поведе нови грађански рат, произведу нове жртве и злочинци, на које ће се идеолози позивати и тако успјешније и брже хомогенизовати нацију и религију. Етничке, вјерске и политичке групе имају потребу да своје постојање заснују што даље у прошлост, статус старе и нове жртве и злочина у том науму веома користе. Трајање и континуитет дају легитимитет, омогућавају инсистирање на историјским правима и статусу жртвовања за остваривање правде и права. Нулти час – нови почетак тражи промјене, обезбјеђује новим лидерима право дјеловања ради остваривања нове политике – „паф – паф“, како то каже један од „свјетски школованих“ лидера (политика одговара нечијим интересима, што више политичких субјеката, то више интереса и повода за сукобе или потребе за нагодбу – то даје већи „преговарачки капацитет“). То је политичка реалност, у којој живе и школују се (уче нову историју) младе генерације. Или неко мисли да млади то не виде на телевизијама и друштвеним мрежама, да не разумију оно што политичари не признају? Креатори такве свијести питају се откуд насиље у основним школама (дјеца уче од одраслих добро и лоше)?

Кад се помене историјски ревизионизам најчешће се мисли на писање историје послје 1989. године, распада комунистичке идеологије и успоравања Хладног рата (и даље се води средствима електронског ратовања, трком у наоружавању, наметањем западног модела демократије, путем локалних бомбардовања и здружене окупације у име демократије и „међународне заједнице“). На југословенском простору могу се разликовати двије етапе савременог историјског ревизионизма, међу којима постоји континуитет. Прва фаза, одвијала се без много јавне промоције (сви су могли да виде и на неки начин то радили) током осамдесетих година у националним историографијама, култури и политици, појачана је 1989. године званичним одустајањем од социјалистичког политичког и економског система (комунизма) на нивоу појединих република и савезне државе, заједништва, „братства и јединства народа и народности“. Друга етапа, са више политике, национализма, нетрпељивости, жеље за осветом, изравнавањем рачуна и намиривањем старих дугова, настала је насилним сепаратизмом, одвајањем појединих република и брзим међународним признавањем њихове самосталности као националних држава, што је послје 1991. регион увело у низ грађанских (националних и вјерских) ратова, планираних међународних политичких и војних интервенција и окупације дјелова територије „међународним снагама“ – све у име демократије по мјери САД и Енглеске. Ратовање за „тамо нечија људска права“ је модерна

превара великих сила, које у својим државама не обезбјеђују права која силом траже у државама које уцјењују и разарају.⁴¹

За обје етапе карактеристично је инсистирање на националним и религиозним – културним посебности (разликама) и нарочитим заслугама свог народа, негирање или присвајање прошлости сусједног народа, оптужбе за претрпљене неправде и злочине (али не и признавање почињених). Дјеца од „кад зазнају за себе“ усвајају модел размишљања: нешто што је за осуду и казну направио је неко други. Кроз наставу историје просвјетном политиком легитимишемо такав начин вредновања догађаја, слике о себи и другима, тако васпитавамо националисте и будуће ратнике.

У Србији је ревизионизам добио нови замах послје 2000,⁴² у Црној Гори послје 1997, нарочито послје 2006. године. Може се рећи да је у питању национализам као државни пројекат, при чему нема битне разлике у односу на државе или народе. Политичке олигархије убјеђивале су грађане да је стварање националне државе, каква год она била, једино и перспективно рјешење, питање опстанка. Може бити добро, али није једино, историја заједничке државе је показала да је могло и другачије (да није било амбиција националних политичких и религиозних бирократија). Присуство црквене идеологије и утицај цркава на рехабилитацију противника револуције евидентан је у новим државама (промјене назива улицама и институцијама, подизање нових споменика, опијела гробова страдалих „патриота, и родољуба“, проглашавање нових мученика и светаца – о којима се до тада причала и памтила другачија прошлост, постоје фотографије и писани извори о томе).

Изрека „Побједници пишу историју“ је у цјелини тачна. Побједници у било којој друштвеној активности, нарочито у рату, одлучују шта (ко) ће бити слављен („дигнут у небеса“), а шта ће бити омаловажено или заборављено. Живот приреди и промјене, често побједници у рату дочекају (дијелом и произведу) побједнике у миру, у грађанским сукобима или ратовима нови побједници долазе на власт, касније пишу нову историју. Преживјели усташе и четници, школовани наследници у новој политичкој реалности дошли су на власт као побједници, уз мантру да су ослободили народ и вјернике комунистичког једноумља и тоталитаризма (у новим државама лидерске и националистичке партије на власти примјењују исте, у дјеловима и мање успјешне или демократске праксе, видљивије остварују стране интересе и узимају више кредита). Обновљене су у рату поражене десничарске идеологије, стасао подмладак који треба да исправи „историјске неправде“ и освети претке, које је комунистичка идеологија као патриоте, „борце за нацију и државу“ прогањала и ликвидирала у рату и миру (то су хипотезе нове историје). Димна завјеса, иза које се обнављају десничарске

41 Бил Клинтон је приликом посјете Црној Гори прије пар година (послје бомбардовања) пред камерама рекао „Што вам је лијепа ова Македонија“, толико му је било важно гдје се налази.

42 Детаљније: S. Naumović. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2009; Н. Милићевић. *Стварање нове традиције: празници и прославе у Србији 1944–1950. Токови историје* 4 (2007), 169–178.

идеологије, оживљавају старе и стварају нове мржње, нахијске и идеолошке подјеле, зове се „национално помирење“, што у пракси некад подсећа на неофашизам. Лако је тражити да генерације без искуства и преживљених траума мире жртве и целате, подсећају породице на терор и последице (има ли рата без жртава и злочина), без стварне могућности да ишта буде промијењено, осим да се задовољи нечији инат, породичне освете или политички интерес (прекопавањем туђих гробова „рехабилитације“ служе новим политикама). Као да се накнадном причом могу помирити погинули, жртве и злочинци? Са нивоа политике, цркве и публицистике прича о помирењу сведена је на реторику, игру ријечи, вјежбање у говорништву, треба да се мире они који су рођени после разбијања заједничке државе, у пракси се још јаче завађују и мрзе (политика покреће сукобе и прави споразуме). Тако се релативизује и ревидира непожељна прошлост, обесмишљава се антифашизам и вриједност знања о прошлости (важна је прича, а не истина). Наставни програми и нови уџбеници школске историје то показују ријечима и сликама.

Није тешко разумјети зашто се у теорији и праксама полемише са идеологијом, а не са чињеницама и сачуваним документима.⁴³ Оспоравање антифашизма партизанима зато што су их предводили комунисти или зато што су се борили за републиканску власт, при чему су направили и акте насиља (па и у својим редовима), начин је да се антифашизам као политички и морални капитал одузме од побједничког субјекта у рату, нарочито од субјекта на власти после рата. Тако је сада лакше бити „кооперативан“ према бившим агресорима, узимати што више кредита и куповати од њих оружје, „испод жита“ уводити десничарске, неофашистичке политичке праксе и методе владања.

Наивни могу мислити да је могућа политика без идеологије, промјена политичке праксе на старој идеологији није успјешна. Свака идеологија, самим тим и политика на њој заснована, има противнике и са њима се обрачунава. Кад су у власт и политику, по логици смјене генерација, ушли школовани наследници поражених идеологија „братски народи“ уведени су у нове грађанске ратове. Југославија је разбијена уз политичко, економско и војно учешће „међународне заједнице“, напад или гласно ћутање у ратовима некадашњих савезника, идеје „експерата“ школованих у иностранству, у духу другачијих идеологија и политичке праксе, не увијек добронамјерних интереса и савјета (треба пратити токове новца, оружја и плаћених добровољаца). Цркве и вјерске заједнице понашале су се као да имају разлоге да се свећају и намире рачуне због одузимања имовине (црква је била државна, самим тим и имовина), губитка власти „у народу“, и третмана свештеника током рата и по ослобођењу (заборављено је колико свештеника је било у партизанима или подржавало нову власт, колико је примало пензије). Западним државама, које су се обрачунавале са комунистичком (самоуправном и несврстаном) Југославијом одговарало је да се истицањем тоталитарног карактера комунистичке идеологије и

43 Томови зборника докумената о периоду НОБ-е могу се наћи и на интернету.

наглашавањем злочина учињених у име комунистичке идеологије осмисле „домаћи“ разлози и извођачи радова за обрачун са непожељном традицијом и праксом на просторима новостворених (или обновљених) држава. Резолуцијама европског парламента подстакнуте су и „снажно охрабрене“ у том правцу. Није битна основаност оптужби једне или могућа кривица друге идеологије. Комунизам је проглашен одговорним за све проблеме и посрнућа, универзални кривац и оправдање за санкције, бомбардовање, изузимање дијела територије из државног поретка и његову окупацију у име демократије, борбе за „људска права“ по мјери „међународне заједнице“ и „стандарда“ за које никоме није јасно шта стварно подразумевају. Као да је антикомунизам сам по себи израз или тековина демократије? Писци „нове историје“ су то покретали, историчари – притајени националисти су дијелом подржали, (вреди прочитати школске уџбенике после 1992).⁴⁴ То је агресивно, „без страха и срама“, програмирано у школској историји као званична просвјетна политика, историјска истина и задовољена национална правда.

„Може се закључити да је оно што се дефинише као супротност `идеолошкој комунистичкој историји` Другог свјетског рата заправо само превредновано, селективно и идеолошки обликовано `мишљење` за потребе дневне конструкције новог идентитета. А опет, идентитет који ревизионизам данас гради и прошлост некада немају додирних тачака.“⁴⁵ Тако је било и кад су комунисти „дошли на власт“ и док су били довољно јаки да стварно владају. Кад су изгубили моћ, показало се колико је међу њима било шићарџија – конвертита, стварних и накнадно произведених бораца и „дисидената“. Осветнички талас у рату поражених идеологија ударио је на имена, празнике, симболе (грбове и заставе), споменике, историографију, наставне програме и уџбенике историје.⁴⁶ У неким државама то је легализовано доношењем одговарајућих закона, увођењем нових споменица и одликовања постало је дио програма владајућих странака, у другима се спроводи уз прећутну сагласност и подршку власти. Нова историја потребна је новим државним и политичким идентитетима, заснованим на национализму и обнови религије.⁴⁷ По ревизионистичкој „истини“, претходни режим и прошлост коју је стварао криви су за све проблеме, нови режим то поправља тако што ревидира причу о прошлости, заслужним и кривим појединцима, жртвама, злочинима и злочинцима. Ако власт не може економски задовољити грађане или убједљиво понудити бољу будућност, може показати да су кривци за то у непожељној прошлости. На Балкану прошлост (доживљена и произведена)

44 Детаљније: D. Stojanović. *Prošlost dolazi*. Beograd : XX vek, 2023. Ђ. Stanković. *Iskušenja jugoslovenske historiografije*. Beograd : Rad, 1988.

45 O. Milosavljević. Fašizam i istorijski revizionizam, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam/ prir.* Petrović, Miloš. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939, Fakultet političkih nauka, 2014, 128.

46 S. Radović. Istorijski revizionizam I imenovanje javnih prostora u savremenim balkanskim društvima, u: *Politička upotreba prošlosti : o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, 2013; N. Dragosavac Prepakivanje istorije masovnim preimenovanjem beogradskih ulica, u: *Politička upotreba prošlosti...* 2013; D. Stojanović. *Prošlost dolazi*. Beograd : XX vek, 2023.

47 То је процес унутар цивилизација, детаљније С. Хантингтон. *Сукоб цивилизација*, друго издање, 2000.

никако да прође, производња пожељне прошлости је корисна за освајање и одржавање власти (подијели и завади, владај како хоћеш – док можеш).

Путем медија и друштвених мрежа политичари, публицисти, новинари и свештеници годинама мијењају културу сјећања, производе и промовишу пожељну историју.⁴⁸ Може се претпоставити да резолуције и препоруке европских институција утичу на промјене у односу на тумачење прошлости, неспорно је да имају политички садржај, циљ и последице. Та чињеница доводи у питање научност или ангажованост историјске публицистике настале у духу тих препорука. Европске „препоруке“ нијесу непосредно доступне ученицима (можда преко интернета, кога то интересује), али могу да усмјеравају политику, по чијим замислима се креирају циљеви наставе, програми, уџбеници, наставна средства, школују се и контролишу наставници. То су основе извођења наставе историје, ученици су невољни учесници. Нема научности кад политика прописује смјер бављења историјом и кад локални судови вреднују догађаје и идеологије из прошлости, поништавају извршене пресуде старе деценијама. Сценарио за неуку јавност и краткорочну употребу, историја учи: политика је пролазна и промјенљива, људи памте неправду и срамоту, па и оних који су у неком времену били „заслужни“ и свемоћни.

48 Детаљније Ђ. Stanković. *Mediji i kultura sećanja. Tokovi istorije* 1-2 (2006), 265-283.

ЕВРОПСКА ЗАЈЕДНИЦА И РЕВИЗИОНИЗАМ

Органи Европског парламента донијели су више декларација и резолуција у којима осуђују стаљинизма – комунизам као тоталитарни режим, праве противтежу нацизму и фашизму. При томе не праве разлику у еволуцији комунизма и разлици режима у социјалистичким земљама или у различитим периодима – све је стаљинизам и тоталитаризам. А није тако, неће бити да је социјализам у СССРу и самоуправљање у Југославији послје 1953. године могуће изједначити без детаљне анализе, засноване на чињеницама. Није могуће да се политичком и медијском причом трајно поништи постигнуто у економији, науци, техници, култури, социјалној једнакости, друштвеном развоју, међународним односима; остаци и документација постоје на разним „адресама“? То боље знају они који руше, него они који не бране југословенску и антифашистичку идеологију.

Послије рушења Берлинског зида и распада Варшавског пакта, догађаја у којима је комунистичка идеологија изгубила темеље, историјски ревизионизам у односу на ток и исходе Другог свјетског рата и прошлост европских држава постао је императив уласка у „евроатлантске интеграције“, шта год то коме значило. Фашисти нијесу довољно крволочни и криви, јер су слично поступали и стаљинисти. Док је СССР био моћна сила и док је постојао Варшавски пакт, капиталистичке земље толерисале су реалност и прилагођавале кампању против комунистичких – социјалистичких земаља.⁴⁹ Послије рушења Берлинског зида као симболичне и идеолошке границе, уједињења Немачке и распада државних система у европским социјалистичким земљама, појавила се прича о тоталитарним режимима и нужности „демонтирања“ комунизма, преиспитивању прошлости, суочавању са прошлошћу, рехабилитацији жртава идеолошки и политички мотивисаних обрачуна и кажњавања. При томе се не помињу жртве фашизма. Занимљиво је да европске резолуције игноришу и покушаје отпора стаљинистичкој политици и традицији у неким социјалистичким државама. Нова садашњица тражи нову – пожељну прошлост.⁵⁰ Прије примања бивших социјалистичких земаља у НАТО и ЕУ требало је „деконтаминирати“ некадашња комунистичка друштва, преваспитати преживјеле и потенцијалне комунисте у антикомунисте. Поништавање социјалних, културних, економских успјеха социјалистичких система може се постићи криминализацијом, причом о стварним, увећаним или измишљеним злочинима учињеним у борби за власт или репресијама над идеолошким противницима током владавине комунистичке идеологије.

49 Детаљније: Т. Кулијић. *Prevladavanje prošlosti : uzroci i pravci promjene slike istorije krajem XX veka*, 2002; S. Milošević. *Istorijski revizionizam i tranzicija : evropski kontekst i lokalne varijacije. Reč*, 85/31 (2015), 169-180.

50 Детаљније *Istorija i sećanje : studije istorijske svesti / ured. Manojlović Pintar, Olga*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006; M. Todorova. *Dizanje prošlosti u vazduh : Ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*. Beograd: XX vek, 2010.

Кад се систем прогласи за тоталитарни и недемократски, није нужно са много аргумената доказивати да није могао створити трајне вриједности и дуготрајне тековине.

Потреба смишљања нове историје „препоручена“ је из европских политичких центара. Резолуцијама Парламентарне скупштине Савета Европе 1096 (1996) и 1481 (2006) бивше комунистичке државе „снажно су охрабрене“ (то је демократска синтагма за ултиматум) да предузму мјере за „уклањање наслеђа бивших комунистичких тоталитарних система“. Социјалистички системи су проглашени тоталитарним (недемократским) на институционалном нивоу, јер комунистичко наслеђе укључује „центарлизацију, милитаризацију цивилних институција, бирократизацију, монополизацију и превелику регулативу (...) зато се старе структуре и мисаони обрасци морају демонтирати и превазићи“ (Резолуција 1096, тачка 1). Као да свега тога није било и у империјалним (демократским) државама, у којима је настала идеологија и програм комунизма? Нову – „демократску“ државу треба „бранити од поновног пораста комунистичке тоталитарне претње.“ У духу таквих задатака и перспектива, подешавање прошлости ради одрицања од комунистичке идеологије и проглашавање комунизма за непријатеља демократизације и државе „засноване на владавини права“ (свака држава има правни систем и институције, питање је како грађанин остварује своја права), самим тим и либералног капитализма као сигурног пута у будућност („крај историје“), постало је обавезно. Јасно је написано да се „старе структуре и мисаони обрасци *морају демонтирати*“, шта год то могло да значи. „Овај процес мора да укључује трансформацију менталитета (трансформацију срца и умова)“, пише у *Резолуцији 1096* (тачка 6). Европске демократске институције без устезања користе заповиједни исказ: *морају*. И комунисти су током владавине демонтирали мисаоне обрасце и вршили трансформацију умова, то је сада проглашено диктатуром и злочином. Стварање самосталних држава тражи стварање монументалне националне прошлости, којом се доказује континуитет, снажи слободарски и „демократски“ идентитет, који препоручује нову државу или је прихватљив за западне савезнике. У том циљу, здраво је одрећи се комунистичког искуства и традиције, „пребрисати“ пола вијека живота и оно што је створено учинити неважним, недостојним памћења (домаћи критичари комунизма не одричу се употребе материјалне и културне баштине, станова и пензија, звања и одликовања). То је балкански начин *демонтирања старих структура и мисаоних образаца*. Да би се обезбиједио успјех, нови морал и систем вриједности треба уградити у школску историју. Није проблем што некадашње фашистичке и агресорске државе наређују заборав онога што су радиле, већи је проблем што домаћи демократе (дијелом не са баш импозантним биографијама) без поговора такву историју прихватају, да би доказали да су демонтирали „мисаоне обрасце“, додају још по нешто у идеологији и пракси, „убише“ се доказујући да су били „нај–антифашисти“. Пред камерама демократски, европски, али се чини да им праксе не воде у истом смјеру.

Потребно је опрати колективну – националну биографију, доказати се. „Суочавање са прошлошћу“ препоручује „евроатлантским структурама“ послушног (кооперативног) партнера. Нема „сједења на двије столице“. „Скупштина позива све комунистичке и пост–комунистичке партије из својих држава чланица које до сада нису то учиниле, да преиспитају историју комунизма и своју сопствену прошлост, јасно се дистанцирају од злочина извршених од стране тоталитарних комунистичких режима и недвосмислено их осуде.“ (Резолуција 1481, тачка 13). Питање је ко и на основу чега треба да одлучи шта је био злочин, а шта легитимна идеолошка борба и обрачун са наоружаним противницима, који су на исти начин комунисте третирали као непријатеље? За потребе нове политике и са њом усклађене историје, злочине треба идентификовати и осудити, ако их нема довољно, нешто се може и „надувати“, да буде боље видљиво.

Обрачун са комунизмом и „организованим криминалом“ (криминал је увијек организован и универзалан, нема идеологију) главна су препорука и доказ „кооперативности“ за каскање за клубом моћних (као да већина криминалних образаца није дошла из благостања њихове демократије). Што више признаш кривице – то више доказујеш да си прихватио европске стандарде и вриједности (узвишено звучи, обећава много а не даје ништа), ако је то пројекат владајуће политике нема ко да га оспорава. Ко мисли да је ово претеривање, нека прочита уџбенике за осми (9) разред основне школе и четврти разред гимназије издате последње три деценије.

Држава која хоће „у Европу“ мора прилагодити своју прошлост, дистанцирати се од комунизма и показати како је то била страна и наметнута идеологија, социјализам (комунизам) није био колективни избор (број комуниста на завршетку рата сугерише другачији закључак), није национална традиција. Није лоше подсјетити да национална свијест, култура и традиција у градовима и у селима, нарочито код номадских сточара, нијесу истог садржаја и практичног значаја. „Варошани“ мисле више пословно (воле пентхаусе и ципове), мање их окупира национално и религиозно (глуме кад треба да буду „виђени“ као поуздани припадници нације и вјере – донатори, не увијек од плате). На европски начин, историјски ревизионизам, укључујући рехабилитацију осуђених идеолошких или класних противника, на југословенским просторима има међународну димензију. Проблем је у томе шта се све може „упаковати“ под појмом злочина режима са идеолошком и политичком мотивацијом, и што процес „отклањања последица“ не подразумијева испитивање стварне кривице осуђених или на неки начин кажњених (стварно изолованих од учешћа у власти). Успјех гарантује то што се ревизионизам као потреба „суочавања са прошлошћу“ шири путем медија и школског система и од утицајних националистичких партија у власти. Ипак, изгледа да историја може да се понавља.

Антикомунизам је идеологија једнако као комунизам, обје идеологије су искључиве и непријатељске према другом и другачијем. Изазов је што накнадно вредновање треба извршити у несразмјерно различитим

друштвеним, политичким, правним и другим околностима, у радикално другачијем друштвеном и правном контексту. Треба судити прошлости без права (могућности) да се она оправда или одбрани, говорити само о злоупотребама власти, учињеним или осмишљеним „непочинствима“ (шта год то могло да значи), а не признавати резултате, не видјети да ли је неко власт изазивао да се обрачунава са противницима (некад и наоружаним). У судским пресудама, политичким изјавама и ревизионистичким текстовима не испитују се и не оспоравају догађаји и улога појединаца, све се квалификује начелно као тоталитаризам, репресија, злочин комуниста – партизана – режима, често и без датирања. Ако се не именује извршитељ неморалног дјела или злочина, нико није позван да брани нешто из прошлости, квалификација остаје валидна, јер исту нико није демантовао. Све што припаднику антикомунистичке идеологије није по мјери може прогласити идеолошки мотивисаним злостављањем, не мора доказивати нити ће то неко провјеравати. Тако је могуће, иако је „неразумно издвајати једну појаву да би била супротстављена целини друштва.“⁵¹ Ревизионистички метод допушта и примјењује такав поступак.

Упоређивање различитог не може дати валидне резултате. Чињеница да се процес рехабилитације – суђење једној идеологији обавља у име друге идеологије (оптуженог нема ко да заступа) не доказује правичност поступка и пресуде, садржи могућност освете и реваншизма. Не може се без пристрасности судити завршеној прошлости, окривити за злочин покојнике само једне од сукобљених страна, без шансе да се бране (комунисти се по дефиницији проглашавају за злочинце из идеолошких разлога, као да четништво, усташтво, домобранство, белогардејство, комитовање није била идеологија). Како се може исправити неправда ако жртва и починилац нијесу живи, жртви се не може ништа надокнадити, нити се починилац може казнити? Живи суде мртвима у своју корист и својим доказима, задовољење правде (за кога) је само блиједи изговор. Суде они који о томе мало знају из књига, више из политички и лично мотивисаних сјећања и прича и по политичким директивама. Провидно продавање магле, мантра којом се жели маскирати затирање комунистичке идеологије и наслеђа, обезвређивање постигнутих резултата, да никоме више „не падне на памет“ да нешто слично покуша. Зар то не слиједи из става да се владавином закона (у свакој држави постоје неки закони, питање је како се примјењују) треба „бранити од поновног пораста комунистичке тоталитарне претње.“ (Резолуција 1096, тачка 4) Као да некомунисти не могу чинити неправду, злочине, красти и лагати? По европским резолуцијама, комунизам није политичка могућност или право избора, то је општа *пријетња*, коју треба онемогућити. Демократски Запад забрањује право и слободу избора идеологије! Законом против идеологије, тако су и комунисти радили.⁵²

Априла 2009. Европски парламент усвојио је *Резолуцију о европској савести и тоталитаризму*, у којој читамо да „у потпуности објективна

51 А. Митровић. *Пропитивање Клио : огледи о теоријском у историографији*. Београд: НИУ „Војска“, 1996, 101.

52 Комунистичке идеје сматрам легитимним избором, као и идеје друге политичке партије.

тумачења повијесних чињеница нису могућа и да објективни повијесни прикази не постоје, док ипак, професионални повјесничари користе алате за знанствено истраживање прошлости, и покушавају бити непристрани колико је то могуће.“ (Резолуција 2009, А) Бар у нечему се слажем, али се питам: На чему се заснивају антикомунистички захтјеви? Писци ревизионистичке историје не покушавају бити непристрасни, пишу оно што мисле да је пожељно и корисно за вријеме (политику) којем припадају. При томе, не помишљају да и њихово писање неко може, сада и у будућности, превредновати.

Резолуцијом се позива на његовање историјског сјећања и заједничког наслеђа, отварање архива и чување документације о европској прошлости. При томе, Европски Парламент „Сматра да је примјерено очување повијесне меморије, опсежно ревидирање еуропске повијести.“ (Резолуција 2009, 10) Историја (култура сјећања) памти и њихове заслуге и хуманост показану у разним (не)приликама. Ипак, са становишта модерне Европе примјерено је једнострано и *опсежно ревидирање историје*. Проблем је што се не може очувати повијесна меморија и истовремено опсежно ревидирати повијест. Шта се чува, шта се ревидира и зашто, шта и из којег времена вреди чувати? Демократска Европа под тим подразумева ревидирање историографије у „тоталитарним“ – комунистичким државама, али не и у земљама некадашњег фашистичког савеза. Ипак, чување документације и ревидирање прошлости (на основу чега?) нијесу баш усклађени. У истом документу подсјећа се на проглашење 23. августа као Европског Дана сјећања на жртве свих тоталитарних и ауторитарних режима (Резолуција 2009, 15). Којих режима? Да ли су писци, или преводиоци текста имали у виду колико је током историје било тоталитарних режима и масовних злочина? Није ли то својеврсна равнотежа међународном Дану сјећања на Холокауст, посредно изједначавање комунизма и фашизма као тоталитарних идеологија (које су по европским дефиницијама злочиначке, а настале су у европским земљама)?

Резолуцијом се „Изражава поштовање свим жртвама тоталитарних и недемократских режима у Европи и одаје почаст онима који су се борили против тираније и угњетавања.“ Односи ли се ово и на оне који су пружали отпор европским феудалцима и инквизицији? Није прецизирано која институција или правни субјект треба да утврди чињенице о угњетавању и чињенице о отпору. (Резолуција 2009, 1) Истиче се да је „важно запамтити оне који су се активно супротставили тоталитарној владавини и који требају заузети своје мјесто у свијести Европљана као хероји у тоталитарном режиму због њихове преданости, вјерности идеалима, части и храбрости.“ Не каже се шта су вриједни идеали, из контекста слиједи да је то отпор комунизму, није битно зашто и на који начин (Резолуција 2009, М). Парламентарцима као да нико није објаснио гдје је настао Манифест Савеза комуниста и ко је његов творац! Комунистима се оспорава право на част и идеале, као да немају храбрости, иако примјери са робије и из рата свједоче другачије. Њемачки и италијански фашисти били су и остали Европљани,

модерни представници демократије. Европа не сматра часним и храбрим ослободилачку борбу и антифашизам, али су хероји, храбри и часни они који су се „активно супротставили тоталитарној владавини“, при чему се под тим подразумевају комунистички режими. Нешто ми је у сјећање да Комунистичке партије у Њемачкој и Италији нијесу забрањене. Бројни су примјери који свједоче да тоталитарна и недемократска владавина, прогон неистомишљеника није привилегија комунистичких режима (јакима се лако опрашта учињено и мијешање у туђе послове). Кад гледамо сцене из неких „демократских“ држава и читамо вијести, има се утисак да су преузеле неке праксе владања од комунистичких режима (тада полицајци нијесу убијали на улици и пуцали на ненаоружане младиће).

Антикомунистичке су прашка *Декларација о европској савести и комунизму* (3. јун 2008) и *Декларација од 23. септембра 2008. године о проглашењу 23. августа Европским Даном сећања на жртве стаљинизма и нацизма. Резолуцијом Европског парламента о важности европског сећања за будућност Европе* (септембар 2019), у тачки 6, позивају се све чланице ЕУ да обележе 23. август као Европски дан сјећања на жртве тоталитарних режима. Под А, у тачки 7, наглашава се да је то дан кад су 1939. године Молотов и Рибентроп потписали пакт. „Комунистички Совјетски Савез и нацистичка Њемачка“ потписале су Уговор о ненападању и тајне протоколе, „чиме су подијелили Еуропу и државна подручја неовисних држава у сфери интереса између два тоталитарна режима и утрли пут за избијање Другог свјетског рата.“ (Резолуција 2019, А) Каква иронија, земље Европске заједнице осуђују подјелу сфера утицаја, а то раде свакодневно. Одговорност за рат подијељена је између комунистичког Совјетског Савеза и нацистичке Њемачке, без обзира на чињенице да је Њемачка низом напада на суверене државе повела и водила рат, свим могућим средствима настојала да освоји територије и установи нове границе. Посредно је модерна Њемачка амнестирана од одговорности, она послѣ рата није нацистичка и не сматра се одговорном за злочине нацизма и фашизма. Међутим, Совјетски Савез је одговоран и за учињено прије рата. Зашто се социјалистичка Југославија може сматрати одговорном за партизанске (али не и усташке или четничке) злочине учињене током грађанског рата? Ревизионизам на високом нивоу. Истина, наглашено је „да би се све еуропске државе требале суочити са својом трагичном прошлошћу и повијесним наслеђем.“ (Резолуција 2019, 14) Шта је трагична прошлост, и зашто је била траквa? Да ли су комунистичке државе током рата имале јединствену „трагичну прошлост“ и њене креаторе, ко треба да се суочи и са чим, ко то не мора чини и зашто? Ко има право да суверену државу обавезе у области унутрашње политике?

Европски парламент није доследан. Наиме, са више декларација и резолуција условљава ревизију тумачења прошлости у комунистичким (тоталитарним) државама, али игнорише чињеницу да у грађанским ратовима има више субјеката који су креирали историју. Какво је лицемјерје писати уопштене обавезујуће текастове о ревизији прошлости, а у Резолуцији 2009. написати: „да службена политичка тумачења повијесних чињеница не би

смјела бити наметнута одлукама донесеним већином гласова у парламентима јер *парламент не може доносити законе о прошлости*“ (Резолуција 2009, Ц, курзив ЗД).⁵³ Европски парламент може већином гласова криминализовати комунизам у више европских земаља. Интересантно је да се у резолуцијама не користи појам социјализам и социјалистичке земље.

„Поменутим документима социјалистичка прошлост је резолуцијски (политички) званично криминализована на европском нивоу, уз упадљиво инсистирање на тоталитарном карактеру комунистичких режима. Преко ових докумената антикомунизам је постао званична платформа у политици ЕУ.“⁵⁴ Противници комунизма постали су хероји демократије, коју сумболизују државе које бомбардију и окупирају непослушне државе и подржавају диктаторске режиме док узимају кредите да купе њихово оружје. Жеља нових југословенских држава да „уђу у Европу“ лако је нашла везу између такве политике и домаће потребе превредновања прошлости кроз измијењени наратив о партизанима као антифашистима, који су у суштини приказани као банда, која се бори за власт вршећи злочине, и о комунизму као владајућој идеологији која може бити само тоталитарна. Лако је судити о свршеним стварима и обрачунавати се са мртвим противницима. Историјска наука прошлост треба да истражи и објасни у историјском контексту (времену), али не и да суди прошлости. Парламенти и цивилни судови не треба да објашњавају прошлост ни да преиспитују више деценија старе пресуде (преиспитивање изврших пресуда је накнадна памет, без конкретних исхода и користи за жртве). Провицијски судови могу да суде учесницима у догађајима о којима није пресуђено, али не и догађајима као друштвеним и политичким феноменима и историјским чињеницама (комунизам је друштвени феномен и историјска чињеница).⁵⁵

Бивше комунистичке (социјалистичке) државе, после пада Берлинског зида и распада СССР–а, имале су потребу да редефинишу свој национални – државни идентитет кроз реинтерпретацију новије прошлости, при чему је постало корисно негирати прихватање комунистичке идеологије и постигнуто у периоду комунистичке владавине. То је урађено у политици, историјској публицистици и школској историји. Побједници се политички одричу побједе, пораженим фашистичким земљама и колаборацији опраштају жртве и дио учињених злочина релативизацијом, кроз прихватање тезе да су и комунистичке државе биле тоталитарне, да су током доласка на власт (ратом и револуцијом), репресијом и револуционарним терором над идеолошким противницима после рата комунисти чинили злочине (шта су за то вријеме радили њихови идеолошки противници). Гулаг и

53 Резолуција 1481 од 26. јануара 2006. није донијета већином. Од 317 посланика Европског парламента, за Резолуцију је гласало 99, против 42, уздржани 12. Већина од 164 посланика није гласала. (Скупштина Црне Горе, 00-61/19-50/2 од 21. 01. 2020). Ко ме је Бог отац, лако му је бити светац.

54 S. Milošević. Istorijski revizionizam i tranzicija : evropski kontekst i lokalne varijacije. *Reč*, 85/31 (2015), 173.

55 Правно начело је да се правоснажне пресуде (извршене) не преиспитују – да се о пресуђеној ствари не може поново судити. У сваком случају, о неким извршеним пресудама нема смисла поново судити.

Аушвиц изједначени су као исход тоталитарне идеологије и обрачуна са противницима. Фашизам је приказан као одговор на идеологију комунизма – сви су криви (онда нико није крив).⁵⁶ Јасеновац и Голи оток на сличан начин се доводе у „исту раван“, проглашени су радним логорима. У оба случаја злочини су извршени у име државе и њене идеологије. Пресудна разлика је да су Аушвиц и Јасеновац имали расну, националистику и идеолошку подлогу, мржњу према народима друге националности и религије, док су Гулаг и Голи оток били идеолошки мотивисани према противницима или критичарима комунистичке власти (обрачун унутар побједничког субјекта). Иронија савремене историје (политике), антикомунистичка (демократска) Европа рехабилитује комунисте Гулага као стаљинистичке жртве.

Занимљиво је да се у резолуцијама не помињу појединачно примјери тоталитаризма или злочини (ратни логори, Голи оток, Сребреница и др.), упорно се стаљинизам користи као општи симбол и примјер комунизма за страшење савремених генерација. Руска федерација је и даље противник који плаши имепријалистички Запад (пријети „демократији“), због тога ту силу треба идеолошки омрзнути, дисквалификовати као могући узор или савезника. „Учитељица живота“ може бити поштена (добар примјер) само кад моћници у селу тако одлуче.

56 Детаљније Т. Kuljić. *Prevladavanje prošlosti : uzroci i pravci promjene slike istorije krajem XX veka*, 2002.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bešlin, Milivoj. Četnički pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji, u: Samardžić, Bešlin, Milošević. *Politička upotreba prošlosti : o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru* Samardžić, Momir, Bešlin, Milivoj i Milošević, Srđan, urednici. Novi Sad, Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013, 83–141.
- Blek, Džeremi, Makrejd, Donald M. *Izučavanje istorije*. Beograd : Clio, 2007.
- Делетић, М. Здравко. *Настава историје у Црној Гори од 1834. до 1918. године*. Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 1995.
- Делетић, Здравко. Традиционална методика не подстиче наставу историје окренуту будућности, у: *Историјска наука, програми и настава историје* / ур. Ђ. Борозан. Радови са округлог стола, Подгорица, 8. децембар 2010. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, Одјељење друштвених наука, 2012, 93 – 104.
- Делетић, Здравко М. Национални идентитет и настава историје, У: *Политика, идентитет, традиција* (међународни тематски зборник) / прир. Александар М. Петровић, Микоња Кнежевић. Косовска Митровица : Филозофски факултет, 2015, 85–99.
- Делетић, Здравко М.. *Методика и технологија наставе историје*. Косовска Митровца : Филозофски факултет, 2018.
- Deletić, Zdravko M. Društveni kontekst istraživanja prošlosti. *Архивски записи* (Цетиње), XXVII/2020, 1–2, 19–40.
- Dragosavac, Nebojša. Prepakivanje istorije masovnim preimenovanjem beogradskih ulica, u: *Politička upotreba prošlosti : o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru* / ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Mišković. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013, 333–351.
- Екмечић, Милорад. Српски духовни простор на размеђу столећа, у: *Срби на историјском раскршћу*. Београд: Српска књижевна задруга, 1999, 430–464;
- Екмечић, Милорад. О јединству српског народа данас. у: *Срби на историјском раскршћу*. Београд: Српска књижевна задруга, 1999, 359–394.
- Екмечић, Милорад. Савремена историја и политика. У: *Историчар и савремена епоха* / уредник Р. Распоповић. Погорица : Историјски институт, 1997, 17–29.
- Izmišljanje tradicije* /ur. Е. Hobsbom i Т. Rejndžer. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.
- Куљић, Тодор. дискусија на скупу „Савременост и историјска свест”, *Марксистичка мисао*, 2 (1985), 3–185.
- Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti : uzroci i pravci promjene slike istorije krajem XX veka*. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Мере за уклањање наслеђа бивших комунистичких тоталитарних система. Парламентарна скупштина Европе, 27. VI 1996.
- <https://translate.google.com/translate?hl=sr&sl=en&u=http://assembly.coe.int/nw/xml/> ... (9. 12. 2019)
- Милићевић, Наташа. Стварање нове традиције: празници и прославе у Србији 1944–1950. *Токови историје* 4 (2007), 2007, 169–178.
- Milosavljević, Olivera. Fašizam i istorijski revizionizam, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*/ прир. Petrović, Miloš. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939, Fakultet političkih nauka, 2014, 123–128.
- Milošević, Srđan. Istorijski revizionizam i tranzicija : evropski kontekst i lokalne varijacije. *Reč*, 85/31 (2015), 169–180.
- Mitrović, Andrej. *Raspravljjanje sa Klio : o istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Митровић, Андреј. *Пропитивање Клио : огледи о теоријском у историографији*. Београд : НИУ „Војска“, 1996.
- Naumović, Slobodan. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju*

dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2009

Petranović, Branko. *Istoriografija i revolucija*. Beograd : Prosveta, 1984.

Петрановић, Бранко. *Историјар и савремена епоха*, 2. издање. Београд – Подгорица : Стручна књига, Универзитет ЦГ, 1997.

Pešikan Avramović, Ana. *Treba li deci istorija*. Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996.

Popov, Čedomir. Neki problemi nastave istorije na jugoslovenskim univerzitetima, u: *Prvi jugoslovenski simpozijum o nastavi istorije*. Novi Sad: Društvo istoričara SAP Vojvodine, 1972, 45–62.

Preporuka 2001/15. Savet Evrope, Komitet ministara. *Preporuka 2001/15*

Rasel, Bertrand. *Moć : Nova društvena analiza*. Beograd: MIBA books, 2022.

Radović, Srđan. Istorijski revizionizam I imenovanje javnih prostora u savremenim balkanskim društvima, u: *Politička upotreba prošlosti : o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru* / ured. Samardžić, Momir, Bešlin, Milivoj i Milošević, Srđan. Novi Sad : Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013, 311–331.

Резолуција 1481 Парламентарне Скупштине Савета Европе. Парламентарна скупштина Европе, 25. јануар 2006. monarhisti.blogspot.com/2008/03/1481.html (9. 12. 2019)

Rezolucija Europskog parlamenta o europskoj savjesti i totalitarizmu, od 2. travnja 2009. <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=15861> (6. 04. 2020)

Rezolucija Europskog parlamenta o važnosti europskog sjećanja za budućnost Europe. B9–0100/2019 https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2019-0100_HR.html (6. 04. 2020)

Stanković, Đorđe. Mediji i kultura sećanja. *Tokovi istorije* 1–2 (2006), 265–283.

Stanković, Đorđe. *Iskušenja jugoslovenske istoriografije*. Beograd : IRO “Rad”, 1988.

Stojanović, Dubravka. *Prošlost dolazi*. Beograd : XX vek, 2023.

Stradling, Robert. *Nastava evropske istorije dvadesetog veka*. Beograd : Ministratsvo prosvete i sporta, 2003.

Stradling, Robert. *Multiperspektivnost u nastavi istorije / Priručnik za nastavnike* / Serbian version. Sarajevo : Council of Europe, 2005.

Todorova, Marija. *Dizanje prošlosti u vazduh : Ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*. Beograd: XX vek, 2010.

Čelstali, Knut. *Prošlost nije više što je nekad bila : uvod u historiografiju*. Beograd : Geopoetika, 2004.

Ћирковић, Сима. Основни проблеми концепирања наставе историје у плуралистичком друштву, у: *XVI југословенски симпозијум о настави историје*. Зрењанин, 1992, 29–39.

Хантингтон, Семјуел П. *Сукоб цивилизација*, друго издање. Подгорица: ЦИД; Бања Лука: Романов, 2000.

Hobsbaum, Erik. *O istoriji*. Beograd : Otkrovenje, 2003.

Šušnjić, Đuro. *Metodologija : kritika nauke*. Beograd : Čigoja štampa, 1999.

Šušnjić, Đuro. *Teorije kulture*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.

Zdravko M. DELETIĆ

Summary

SCHOOL HISTORY: POLITICS AND PATRIOTIC DIDACTICS

Abstract: History plays a special role through teaching in primary and secondary schools. The school system is a legal channel through which history influences the forming of social consciousness, an essential component of which is historical awareness. Teaching gives the ruling ideology the opportunity to choose and interpret history in order to influence the forming of historical awareness, and enables ideologisation and the interpretation of a desired history at the system level.

Legalization of ideology through the choice and manner of interpreting historical content. Ideology in the service of the existing (or desired) order of things – the social and political practices of the ruling regime.

In schools, a selected, desirable and useful history is “taught”, which, through the choice of content, the method of planning and “teaching”, and the control of teaching, is designed to suit the regime in power. The teaching of history is a state–political project, the call to scientificity is an alibi for the uninitiated.

Teaching is a pedagogical process, it is mandatory, it is based on national, patriotic and educational emotions, moral norms, selected myths, traditions and stereotypes. It is used as a means by which the contents of the desired historiography selected by politics are “officially taught” to students as reliable knowledge and mandatory interpretations.

Behind the teaching of history, expressed through teaching tasks, lies the intention (need) of the current government to use the school system and history as a mandatory subject for educational – essentially ideological – purposes (national, religious, political). History teaching is a declarative and reproductive activity, students are required to learn the offered interpretations, they do not have the opportunity (nor the need) to critically reflect on the material, search for sources, evaluate facts and independently draw conclusions about the meanings and messages contained in the sources.

Keywords: history teaching, ideology, patriotism, politics, revisionism

Др Милена П. ЂОРЂЕВИЋ¹
Душица З. Ђукић БОДЛОВИЋ²

НЕСТРУЧНА И НАУЧНА ТЕОРИЈСКА ТУМАЧЕЊА ПОЈМА КОМУНИКАЦИЈЕ

Сажетак: При дефинисању комуникације најпре ће бити приказан одређен број прецизирања појма комуникације који нису чврсто везани за научна разматрања садржине овог појма. Иако у одређеној мери може деловати супротно очекивању, нестручне дефиниције могу у великој мери допринети јаснијој научној дефиницији појма. Свака научна дефиниција делом своју основу налази у сензорном искуству дефинисаног појма, тако да нестручне дефиниције представљају везу која емпиријске податке на једноставнији начин прелива у научне термине.

Кључне речи: нестручна комуникација, научна комуникација, ритуални и трансмисиони појам комуникације.

¹ djordjevicmilena82@gmail.com

² casopis.novoizdanje@gmail.com

1. Увод

Иако се за комуникацију може рећи да је „једна од најважнијих вештина људи“,³ њено дефинисање није ни у којем случају једноставан задатак. Упркос својој општој свеprisутности у свакодневном говору појам комуникације остаје непрецизан, а његове границе замагљење и конфузне. Када говоримо о нестручним дефиницијама одређеног појма, мислимо најпре на дефиниције које се могу придодати разним појединцима који су покушали да дефинишу појаву иако знају да се њоме не баве на научном плану. Зато је могуће за изворе оваквих дефиниција узети сваку тврдњу која комуникацију описује на одређен логичан начин, под условом да своје мишљење не базира на научној анализи значења појма, већ на личном искуству и личном виђењу појма.

Нет Тарнер (Nat Turner), вођа робовске револуције почетком 19. века, изјавио је да је добра комуникација „мост између конфузије и јасноће“. Својим објашњењем Тарнер је истакао једну од основних улога комуникације – преношење информације у циљу стицања сазнања о одређеној теми. Пол Мејер (Paul J. Meyer), амерички аутор књига за самопомоћ рекао је да је комуникација „људска повезаност – кључ личног успеха и успеха у каријери“. Својим убеђењем истакао је још једну од важних особина комуникације – повезивање појединаца. Винстон Черчил (Winston Churchill), некадашњи премијер Уједињеног Краљевства изјавио је да је комуникација „разлика између пуког управљања и лидерства“. Овакво дефинисање комуникације шире од претходних дефиниција.

Након изложених нестручних дефиниција, пажњу

3 Križaj Grušovnik, Jasmina. (2022) „Uspješna komunikacija u školi“ u *Varaždinski učitelj – digitalni stručni časopis za odgoj i obrazovanje*, 5:9, 3.

посвећујемо оним дефиницијама које се јављају у оквиру научних теоријских тумачења појма комуникације. Комуникација је заправо друштвени феномен чије се присуство и значај прожима кроз велики број разноврсних домена људског живота и делатности. Према томе, схватање појма комуникације у себи рефлектује широк спектар могућности његовог сагледавања из углова више научних дисциплина и теоријских становишта.

2. Методологија

Методолошки приступ рада се састоји из два дела. Први део истражује дефинисање појма комуникације кроз лингвистичку анализу самог термина, тумачењима језичког значења речи комуникација/комуницирати и сл., научно дефинисање комуникације, схватање комуникације у ширем контексту.

Други део бави се иновативним приступом научном пољу комуникологије према Роберту Крејгу (Robert T. Craig), који је у свом раду из 1999. године⁴ предложио иновативни приступ научном пољу комуникологије, поделивши га на седам тзв. „традиција“: реторичка, семиотичка, феноменолошка, кибернетичка, социопсихолошка, социокултуролошка и критичка.⁵

3. Појам комуникације

Први степен изучавања научног дефинисања појма комуникације реферира се на лингвистичку анализу његовог значења. У том контексту пажња се посвећује тумачењима језичког значења речи комуникација/комуницирати и сл, из чега се схвата суштина есенција појма посматраног из овог угла. Комуникација се лингвистичким тумачењем може окарактерисати као „споразумевање, општење, саопштавање; веза, спона, додир, контакт; саобраћајна веза, линија, средство, саобраћајница;

⁴ Craig, Robert T. “Communication Theory as a Field” in *Communication Theory*, (1999), 9:2, 119 – 161.

⁵ Ibid., 132 – 149.

саобраћај“.⁶ Можемо закључити да се базични акценат приликом оваквог тумачења поставља на елемент повезивања, а у другом реду као веома важна јавља се идеја преноса или размене информација.

Схватање комуникације као преноса информација јавља се и у другим лингвистичким тумачењима појма, те постоје дефиниције које тврде да је комуникација „чињење нечега познатим, преношење нечега“.⁷ Основано је тврдити да се под појмом „нечега“ подразумева информација и овакво схватање у потпуности је прилагођено природи нашег истраживања.

Гледајући из другог угла, одређене дефиниције ове врсте захтевају размену информација, тј. њихово двосмерно кретање. У том смислу могу се издвојити мишљења према којима се комуникација схвата као „размена (говором или писмом) информација између особа“⁸ или „саопштење, саопштавање, обавештење, достављање; размена (или измена) мисли, мишљења; општење; веза, додир; преношење; преписка“.⁹ Као што се може уочити, у оба случаја ових дефиниција, чињеница да обе стране односа и шаљу и примају информације од великог је значаја, тј. представља важан фактор дефиниције.

Након објашњења лингвистичких схватања појма комуникације, потребно је усредсредити пажњу према теоријама насталим у склопу научних дисциплина које се ближе баве есенцијом предметног појма, насупрот значењу његовог назива. Одређене научне дефиниције комуникације базирају се на разумевање ове појаве као одређеног односа или интеракције. У том смислу можемо рећи да је комуницирање „сложен однос, вербална и/или невербална интеракција два, више или неограниченог броја људи“.¹⁰ Врло блиска наведеној је и дефиниција према којој се комуникација може означити као

6 Klajn, Ivan & Milan Šipka. (2008). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej, p. 644 – *komunikacija*.

7 *Oxford Advanced Learner's Encyclopedic dictionary*. (1992). Oxford: Oxford University Press, p. 181 – *communicate*.

8 *Webster's Elementary Dictionary*. (1986). Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc., p. 101 – *communication*.

9 Ristić, Svetomir, Živojin Simić & Vladeta Popović (ur.). (1973). *Enciklopediski englesko-srpskohrvatski rečnik I*, Beograd: Prosveta, p.209 – *communication*.

10 Radojković, Mirosljub & Mirko Miletić. (2005). *Komuniciranje, mediji i društvo*. Novi Sad: Stylos, p. 26.

„интеракција помоћу обострано препознатљивих сигнала“.¹¹

Такође, могуће је дефинисати комуникацију и као појаву која „се односи на развијање односа заснованих на обостраној користи и изграђених на поверењу и поштовању“,¹² и при том додати да она може изазивати везе између појединаца или група,¹³ а да се кроз те везе прожимају „идеје, уверења, мишљења и информације који су материјал и садржај комуникације“.¹⁴ Можемо укратко закључити и да је комуникација „дељење значења“.¹⁵ Оваквим видом добијена дефиниција комуникације шири, обухватајући и сам предмет комуницирања.

Како је комуникација врста односа или интеракције можемо је карактерисати и као размену. На овај начин, могуће је рећи да је комуникација „двосмерна или вишесмерна размена творевина свести и емоција између људи, уз помоћ симбола“.¹⁶ Такође, постоји и мишљење да је комуникација „пренос значења од једне особе према другој или према више људи, вербално или невербално“,¹⁷ али и то да је комуникација „вештина преношења информација, идеја и ставова са једне особе на другу“.¹⁸ На крају, можемо и укратко рећи да је комуникација „друштвена интеракција кроз поруке“.¹⁹ У ширем контексту комуникацију можемо схватити као „размену дискретних делова информације преко сигнала“,²⁰ чија је основна сврха „унапређење узајамног разумевања“.²¹ У складу са свим горе наведеним, можемо рећи да

11 Hartley, John. (2002). *Communication, Cultural and Media Studies: The Key Concepts*. London/New York: Routledge, p. 32.

12 Young, Dona J. (2006). *Foundations of Business Communication: An Integrative Approach*. New York: McGraw-Hill, p. 3.

13 Dimbleby, Richard & Graeme Burton. (1998). *More Than Words: An Introduction to Communication*. London/New York: Routledge, p. 5.

14 Ibid, p. 6.

15 Штамбук, Владимир. (1993). „Комуникација, образовање, моћ“ у Ђурић, Звездана (ур.). (1993). *Образовање и масовне комуникације*. Београд: Министарство просвете, 69.

16 Radojković, Miroljub & Stanko Crnobrnja. (1990). *Sredstva masovnih komunikacija*. Beograd: Zavod za udžbenika i nastavna sredstva, p. 7.

17 Barrett, Deborah J. (2011). *Leadership Communication*. New York: McGraw-Hill, p. 5.

18 Emery, Edwin et al. (1960). *Introduction to Mass Communication*. New York/Toronto: Dodd, Mead & Company, 3.

19 Fiske, John. (2011). *Introduction to Communication Studies*. London/New York: Routledge, p. 2.

20 O'Connel, Mark & Raje Airey. (2007). *Ilustrovana enciklopedija znakova i simbola*. Beograd: JRI, p. 101.

21 *Komunikacija i jezik: znaci – govor – pismo*. (1968). Beograd: Vuk Karadžić – Ljubljana: Mladinska knjiga, p. 26.

комуникација означава „све индивидуалне и друштвене појаве и процесе ‘свесне размене симбола’“,²² као и да она у себи обухвата „све симболе ума, средства њиховог преношења и средства њиховог чувања“.²³

Одређен део дефиниција комуникацију карактеришу као процес, а као основну одлику тог процеса виде поруку, односно симболе који се користе да би се порука пренела. На тај начин можемо рећи да је комуникација „процес слања и примања порука“,²⁴ или пак „друштвени процес у којем појединци користе симболе да установе и протумаче значење у сопственој околини“.²⁵ Нешто детаљнија и сложенија по својој природи јесте и она према којој је комуникација „процес из више фаза, чија је суштина стварање значењских садржаја, слањем и примањем вербалних и невербалних симбола и знакова, на који (процес) утиче више контекстуалних утицаја и услова“.²⁶

Поједине дефиниције комуникацију описују као процес и акценат стављају на стварање заједништва или одређеног везивног елемента између људи који комуницирају. На основу тога можемо рећи да је комуникација као „процес установљавања заједништва или јединства мисли између пошиљаоца и примаоца [пренесене поруке]“,²⁷ или да је у питању „процес стварања значења између двоје или више људи“.²⁸ Сличну теорију брани и дефиниција по којој је комуникација „односни процес стварања и интерпретације порука које изазивају одговор“,²⁹ као и оно да је у питању „интеракција путем знакова“.³⁰ Различите

22 Bogdanić, Aleksandar. (1996). *Komunikologija: vodeća paradigma*. Beograd: Čigoja, p. 15.

23 Cutlip, Scott M., Allen H. Center & Glen M. Broom. (1985). *Effective Public Relations*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, p.175.

24 Mikić, Anđela. (2010). *Umetnost komuniciranja*. Beograd: Anđela Mikić i Naučno istraživački centar (NIC) Užice, p. 17.

25 West, Richard & Lynn H. Turner. (2010). *Introducing Communication Theory: Analysis and Application*. New York: McGraw-Hill, p. 5.

26 Влајковић, Миња. (2021). *Видови комуникације с јавношћу у условима високе дигиталне писмености*. Београд: Факултет за културу и медије Мегатренд универзитета, 29.

27 Shimp, Terence A. & M. Wayne DeLozier. (1986). *Promotion Management and Marketing Communications*. Chicago/New York/Philadelphia: The Dryden Press, p. 25.

28 Tabs, Stjuart. (2013). *Komunikacija: Principi i konteksti*. Beograd: Clio, p. 35.

29 Griffin, Em. (2012). *A First Look At Communication Theory*. New York: McGraw-Hill, 6.

30 Šejtanić, Semir. (2019). *Komunikacija u školi*. Mostar: Univerzitet „Džemal Bijedić“ – Nastavnički fakultet, 17.

дефиниције комуникације које исту карактеришу као процес уочили су и други теоретичари комуникологије, утврдивши две фундаменталне карактеристике комуникације на које се у поменутим дефиницијама ставља акценат – трансмисиону и ритуалну.³¹

Прва категорија је дефиниција комуникације као процеса, која се фокусира на поруку и њен пренос, ослања се на трансмисиону димензију комуникације. Гледајуће из угла трансмисивности, комуникација седефинише као „симболички процес у којем се људски свет ствара, одржава, поправља и трансформише“.³²

Друга категорија у фокус ставља заједништво и повезаност субјеката комуникације, ослања се на ритуалну димензију поменуте појаве. Гледано из угла ритуалности, комуникација се може дефинисати као „актуелни социјални процес у којем се симболичке форме стварају, разумевају и користе“.³³

Дакле, ритуални појам комуникације има израженије елементе заједнице и дељења, док у трансмисионом преовладавају елементи преноса и прослеђивања информација.³⁴ Осврнућемо се на још једну дефиницију која у себи обухвата оба ова приступа. Стога можемо рећи да се процес комуникације може означити као онај у којем они који комуницирају „размеђују знања, обавештења и искуство, те тако разумевају, наговарају, преобраћају и надзиру једни друге“.³⁵

Као што можемо видети научна теорија ни изблиза није уједначена по питању тога који су основни елементи појма комуникације. Амерички теоретичар Френк Денс (Frank Dance) у свом истраживачком раду посветио је велику пажњу проблему дефинисања појма комуникације, анализирајући 95 различитих дефиниција комуникације које је прикупио из разних научних теорија. Издвојио је чак 15 различитих елемената које теоретичари

31 Tomić, Zorica. (2003). *Komunikologija*. Beograd: Čigoja, p. 33.

32 Ibid.

33 Ibid.

34 Ibid.

35 *Komunikacija i jezik: znaci – govor – pismo*. (1968). Beograd: Vuk Karadžić – Ljubljana: Mladinska knjiga, p. 16.

сматрају суштинским за разумевање појма комуникације. Према Денсу, као централни појмови јављају се следећи:

- симболи, говор, вербално;
- разумевање;
- интеракција, однос, друштвени процес;
- смањење несигурности/ неизвесности;
- процес;
- трансфер, пренос, размена;
- веза/повезивање;
- заједништво;
- канал/ преносилац/ средство/ пут;
- репликација сећања;
- дискриминативни одговор/ промена понашања/ одговор/ промена;
- стимулус;
- намерно;
- време/ситуација;
- моћ.³⁶

Најадекватнији начин да се појава на што конкретнији начин схвати је анализом и поређењем различитих дефиниција. На крају, треба се сложити са мишљењем Френка Денса (Frank Dance) – „требамо се пазити тражења, или, још горе, проналажења јединствене, ригидне, искључиве дефиниције“.³⁷

4. Традиције у теорији комуникација

Теорија комуникација представља веома непрегледну област научне мисли. Упркос свеprisутности предметних појава комуникологије у свакодневном животу, као и њиховом значају за бројне људске делатности, научно разматрање ових појава представља широк, али и непрегледан скуп теорија, сазнања и тумачења. Ову мањкавост комуниколошке науке уочио је и Роберт Крејг (Robert T. Craig), те је у свом раду из 1999. године³⁸

36 Dance, Frank E.X. 1970. "The 'Concept' of Communication", *Journal of Communication* 20.2, 204-208.

37 Ibid., 210.

38 Craig, Robert T. "Communication Theory as a Field" in *Communication Theory*, (1999), 9:2, 119 – 161.

предложио иновативни приступ научном пољу комуникологије, поделивши га на седам тзв. „традиција“.

Према Крејговој (Craig) теорији традиције комуниколошке теорије су следеће:

- Реторичка,
- Семиотичка,
- Феноменолошка,
- Кибернетичка,
- Социопсихолошка,
- Социокултуролошка,
- Критичка.³⁹

У наредним редовима биће дат кратак преглед основних карактеристика сваке од поменутих теоријских традиција.

4. 1. Реторичка традиција

Реторичка традиција комуниколошке теорије комуникацију перципира у виду вештина јавног обраћања.⁴⁰ Како каже Крејг (Craig), комуникација је према овој теорији „практична вештина дискурса“.⁴¹ Може се тврдити да реторичка традиција сматра да „смо заинтересовани за јавно обраћање и јавно говорење и њихове улоге у друштву“,⁴² сугеришући на вековима стару вештину реторике.

4. 2. Семиотичка традиција

Семиотичка традиција комуникацију посматра као „процес дељења значења кроз знакове“.⁴³ Име је добила по научној дисциплини сродној комуникологији – семиотици, тј. науци о знаковима. Став изражен у семиотици, који се „супротставља мишљењу да речи имају одређена значења [...] [већ сматра да

39 Ibid., 132 – 149.

40 Griffin, Em. (2012). *A First Look At Communication Theory*. New York: McGraw-Hill, 40.

41 Craig, Robert T. “Communication Theory as a Field” in *Communication Theory*, (1999), 9:2, 135.

42 West, Richard & Lynn H. Turner. (2018). *Introducing Communication Theory: Analysis and Application*. New York: McGraw-Hill, 26.

43 Griffin, Em. (2012). *A First Look At Communication Theory*. New York: McGraw-Hill, 41.

се] речи мењају као што се људи који користе те речи мењају“.⁴⁴ Можемо закључити да је једно од основних схватања семиотичке традиције то да се „значење не налази у речима или другим симболима; значење се налази у људима“.⁴⁵

4. 3. Феноменолошка традиција

Феноменолошка традиција дефинише комуникацију као „искуство другости (otherness)“,⁴⁶ односно „поимање себе и других кроз дијалог“.⁴⁷ Према феноменолошкој традицији комуникологије, „[а]утентична комуникација, или дијалог, темељи се на искуству директног, непосредног контакта са другима“,⁴⁸ док „особа тражи аутентичност елиминисањем предрасуда у разговору“.⁴⁹ Феноменолошка традиција комуниколошкој теорији комуникације приступа са филозофског становишта.⁵⁰

4. 4. Кибернетичка традиција

Кибернетичка традиција комуникацију сагледава као „систем обраде информација“.⁵¹ Према њој, „разлика између ума и материје је само функционална разлика, попут оне између софтвера и хардвера“.⁵² У исто време, она перципира проблеме у комуникацији као „прекиде у току информација који настају због шума, преплављености информацијама, или неслагања између структуре и функције“.⁵³ Можемо нагласити да је једна

44 West, Richard & Lynn H. Turner. (2018). *Introducing Communication Theory: Analysis and Application*. New York: McGraw-Hill, 27.

45 Griffin, Em. (2012). *A First Look At Communication Theory*. New York: McGraw-Hill, 42.

46 Craig, Robert T. "Communication Theory as a Field" in *Communication Theory*, (1999), 9:2, 138.

47 Griffin, Em. (2012). *A First Look At Communication Theory*. New York: McGraw-Hill, 45.

48 Craig, Robert T. "Communication Theory as a Field" in *Communication Theory*, (1999), 9:2, 138.

49 West, Richard & Lynn H. Turner. (2018). *Introducing Communication Theory: Analysis and Application*. New York: McGraw-Hill, 28.

50 Eadie, William. F. (2009). "Communication as a Field and as a Discipline" in Eadie, William F. (ed.). (2009). *21st Century Communication: A Reference Handbook – Volume 1&2*, Los Angeles/London/New York: SAGE, 16.

51 Griffin, Em. (2012). *A First Look At Communication Theory*. New York: McGraw-Hill, 39.

52 Craig, Robert T. "Communication Theory as a Field" in *Communication Theory*, (1999), 9:2, 141.

53 Ibid.

од основних примедби кибернетичкој традицији комуниколошке теорије управо та да “људска комуникација није тако једноставна како линеарност сугерише”.⁵⁴

4. 5. Социопсихолошка традиција

Социопсихолошка традиција усмереност свог теоријског разматрања комуникације поставља као изналажење „модела узрок-последица [...] [помоћу којег показују да је] нечије понашање под утицајем нечега другог – нечега што социјални психолози називају „варијаблом““. ⁵⁵ Сходно томе, комуникација се може схватити као „интерперсонална интеракција и утицај“. ⁵⁶ У складу са схватањима социопсихолошке традиције, „комуникација је посредована [...] психолошким предиспозицијама (ставови, емоционална стања, личне особине, несвесни конфликти, друштвене когниције итд.) модификовани наступајућим ефектима друштвене интеракције (који могу укључивати ефекте медијских технологија и институција као и интерперсонални утицај). ⁵⁷ Истраживања о комуникацији спроведена из угла социопсихолошке традиције веома су бројна, а најчешће подразумевају лонгитудиналне емпиријске студије. ⁵⁸

4. 6. Социокултуролошка традиција

Социокултуролошка традиција перципира комуникацију као „(ре)продукцију друштвеног поретка“. ⁵⁹ Основна претпоставка ове комуниколошке традиције јесте та да „док људи разговарају, они стварају и репродукују културу“. ⁶⁰ Према њиховом схватању, „индивиде су делови већих група које имају посебна правила и

54 West, Richard & Lynn H. Turner. (2018). *Introducing Communication Theory: Analysis and Application*. New York: McGraw-Hill, 28.

55 Ibid.

56 Griffin, Em. (2012). *A First Look At Communication Theory*. New York: McGraw-Hill, 38.

57 Craig, Robert T. “Communication Theory as a Field” in *Communication Theory*, (1999), 9:2, 143.

58 Griffin, Em. (2012). *A First Look At Communication Theory*. New York: McGraw-Hill, 38-39.

59 Craig, Robert T. “Communication Theory as a Field” in *Communication Theory*, (1999), 9:2, 144.

60 Griffin, Em. (2012). *A First Look At Communication Theory*. New York: McGraw-Hill, 43.

шаблоне интеракције“.⁶¹ Посматрано из угла социокултуролошке традиције комуниколошке теорије, комуникација „симболички процес који ствара и репродукује заједничке социокултуролошке шаблоне“.⁶² Оно што социокултуролошку традицију издваја од осталих јесте и став да „[j]език заправо структурира нашу перцепцију реалности“.⁶³

4. 7. Критичка традиција

Критичка традиција сматра да је комуникација „рефлексивно оспоравање непреведеног дискурса“,⁶⁴ тј. да се она може разумети као „дискурзивна рефлексивност“.⁶⁵ У основи ове традиције налази се „критиковање друштвеног поретка и наметање структура или индивидуа том поретку“.⁶⁶ Према овим схватањима, „основни „проблем комуникације“ у друштву настаје услед материјалних и идеолошких сила које претходе или криве дискурзивну рефлексивност. Комуникација схваћена на овај начин објашњава како се друштвена неправда одржава помоћу идеолошких дисторзија и како правда потенцијално може бити обновљена кроз комуникативне праксе које омогућају критичку рефлексивност или подизање свести у циљу разоткривања ових дисторзија чиме се омогућаје политичка акција да се учесници њих ослободе“.⁶⁷ Немачки филозоф Карл Маркс је један од најпознатијих представника ове традиције.

4.7.1. Упоредна анализа комуниколошких традиција

Упркос томе што се баве истом појавом, односно комуникацијом, наведене теорије поседују мноштво међусобних

61 West, Richard & Lynn H. Turner. (2018). *Introducing Communication Theory: Analysis and Application*. New York: McGraw-Hill, 29.

62 Craig, Robert T. "Communication Theory as a Field" in *Communication Theory*, (1999), 9:2, 144.

63 Griffin, Em. (2012). *A First Look At Communication Theory*. New York: McGraw-Hill, 43.

64 Ibid., 44.

65 Craig, Robert T. "Communication Theory as a Field" in *Communication Theory*, (1999), 9:2, 146.

66 West, Richard & Lynn H. Turner. (2018). *Introducing Communication Theory: Analysis and Application*. New York: McGraw-Hill, 29.

67 Craig, Robert T. "Communication Theory as a Field" in *Communication Theory*, (1999), 9:2, 147.

разлика. Њихов приступ јасно указује на њихове различитости.

Слика 1. Положај комуниколошких традиција на континууму објективизам интерпретативизам⁶⁸

4. 8. Елементи комуникације

Комуникологијавеомачестонекеодеменатакомуникације објашњава кроз питања на која њихова суштина треба да одговори. Према савременим комуниколошким теоријама, постоји пет основних елемената комуникације, од чега су три представљена кроз питања, а два кроз саме појмове – *ко*, *шта*, *коме*, *канал* и *резултати*.⁶⁹ Можемо рећи да је питање дефинисања структуре комуникације следеће: „Ко шта каже, путем којег канала (медија) комуникације то каже, коме каже, и какви ће бити резултати“.⁷⁰

4.8.1. Први елемент комуникације – *ко*?

Први елемент на који се даје одговор на питање *ко*? У питању је комуникатор, односно субјекат комуникације који одашиље поруку. Тумачење улоге овог елемента разликује се

68 Griffin, Em. (2012). *A First Look At Communication Theory*. New York: McGraw-Hill, 47.

69 Copley, Paul & Peter J. Schulz (eds.). (2013). *Theories and Models of Communication*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 351-424.

70 Smith, Bruce Lannes, Harold Dwight Lasswell & Ralph Droz Casey. (1946). *Propaganda, Communication, and Public Opinion: A Comprehensive Reference Guide*. Princeton: Princeton University Press, 121.

међу разним комуниколошким теоријама. Првобитна мишљења о комуникатору заговарала су мишљење да он има снажан утицај на појединце у друштву; након тога, сматрано је да има ограничене ефекте на њихово понашање и ставове. У другој половини 20. века појавило се мишљење да је његов утицај структуралне природе, и да је усмерен предма економским, социјалним, политичким и културним структурама. У данашњој комуниколошкој теорији преовлађује схватање да комуникатор производи семиотичке ефекте на поменуте структуре људског живота.⁷¹

4.8.2. Други елемент комуникације – *шта*?

Други елемент комуникације јесте одговор на питање *шта*, тј. сама порука. Она се може дефинисати као средство којим се „креирају, обрћу, мењају или потврђују значења за публику“.⁷² Када говоримо о њеном садржају, можемо рећи да то може бити „реч, знак, или ма који симбол“,⁷³ а према неким мишљењима то „може бити и *смисао*“.⁷⁴ Порука се према једној теорији састоји из два нивоа структуре и постојања: садржаја и односа.⁷⁵ Овакав приступ посебну пажњу посвећује чињеници да у стварању значења поруке не учествује само комуникатор, већ и прималац поруке. Детаљније разматрање структуре поруке указује на могућност разликовања четири њена елемента – конкретног садржаја, откривања себе, односа и захтева.⁷⁶ Поред свог очигледног значења – конкретног садржаја – порука садржи и информацију о особинама или тренутном стању пошиљаоца (откривање себе), начину на који посматра примаоца поруке (однос), као и реакцији коју од примаоца пошиљалац очекује (захтев).

71 Детаљније о наведеној подели видети у Self, Charles C. “Who” in Cobley, Paul & Peter J. Schulz (eds.). (2013). *Theories and Models of Communication*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 351 – 368.

72 Hamble, Dale. “What” in Cobley, Paul & Peter J. Schulz (eds.). (2013). *Theories and Models of Communication*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 370.

73 Влајковић, Миња. (2021). *Видови комуникације с јавношћу у условима високе дигиталне писмености*. Београд: Факултет за културу и медије Мегатренд универзитета, 33.

74 Ibid.

75 Watzlawick, Paul et al. (1968). *Pragmatics of Human Communication: A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes*. London: Faber and Faber, 51.

76 Шулиц фон Тун, Фридман. (2018). *Како разговарамо*. Београд: Лагуна, 29-36.

4.8.3. Трећи елемент комуникације – *коме*?

Трећи елемент комуникације односи се на одговор на питање *коме*, тј. обухвата примаоца поруке, тј. публику. Одговор на питање *коме* може се образовати у смислу „људи који примају производе (*output*) комуникатора и као резултат могу да науче, промене своја мишљења, или се понашају на различите начине“.⁷⁷ Према одређеним теоријама, публика може бити пасивна, активна и хиперактивна. У том смислу пасивна публика само прима информације, активна на њих реагује на критички начин, а хиперактивна учествује и у њеном стварању кроз коментарисање, повезивање и сл.⁷⁸

4.8.4. Четврти елемент комуникације – *канал*

Четврти елемент комуникације односи се на *канал*, тј. на медијум путем којег се порука преноси од извора, тј. комуникатора, до примаоца поруке, односно публике. На крају крајева „када канал није присутан или не ради, саму поруку није могуће перципирати, тј. она и даље не постоји за особу која је очекује“.⁷⁹

Будући да савременије теорије препознају значај канала као елемента комуникације, у фокусу теорија које се баве каналима, односно медијумима, налазе се, између осталог, и следеће теме: „Чула која су потребна да би се приступило медијуму, да ли је комуникација двосмерна или једносмерна, колико се брзо поруке могу ширити, да ли је учење кодирања и декодирања у медијуму тешко или једноставно, колико особа може приступити поруци у исто време, и тако даље“.⁸⁰

Елемент канала комуникације може се перципирати из

77 Shoemaker, Pamela J. et al. "Whom" in Cobley, Paul & Peter J. Schulz (eds.). (2013). *Theories and Models of Communication*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 383.

78 Ibid., 384 – 392.

79 Bolchini, Davide & Amy Shirong Lu. "Channel" in Cobley, Paul & Peter J. Schulz (eds.). (2013). *Theories and Models of Communication*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 398.

80 Meyrowitz, Joshua. (1998). "Medium Theory" in Crowley, David & David Mitchell (eds.). (1998). *Communication Theory Today*, Cambridge: Polity Press, 50.

двеју перспектива: пасивне и активне.⁸¹ Посматран из пасивне перспективе, канал је ограничавајући фактор – неопходно је поруку послати одговарајућим каналом како би се комуникација остварила и порука дошла до предвиђеног реципијента. Са друге стране, посматран из активне перспективе, канал помаже пошиљаоцу поруке да исту појасни и изрази у облику у којем је она разумљива и за примаоца и за њега самог.⁸²

4.8.5. Пети елемент комуникације - *резултати*

Пети елемент комуникације односи се на *резултате* комуникације, тј. ефекте који се њоме постижу. Чисто логичким сагледавањем појма комуникације јасно се уочава да би ова појава била непотпуна уколико се њеним делом не би сматрали и ефекти које она ствара. Уосталом, када резултати не би били значајни, не би било ни потребе за комуникацијом уопште.

Теоријска разматрања резултата комуникације разликују три модалитета ефеката које комуникација може имати. Отуда се разликују ефекти настали вишеструким, кумулативним излагањем садржајима, ефекти настали у виду тренутне емоционалне реакције и ефекти настали услед активне улоге примаоца при одабиру садржаја који ће конзумирати и реаговању на њега.⁸³

5. Дискусија

Веома је важно неопходно за почетак спознати сам термин комуникације, перципирати комуникацију кроз њено утемељење у науци, али и као вештини у свакодневном животу. Евидентно је да на комуникацију у великој мери утиче понашање друге особе што указује на неопходност едуковања друштва по питању учења и саме примене комуникационих вештина због вођења квалитетнијег друштвеног живота. Оно што је новина у

81 Bolchini, Davide & Amy Shirong Lu. "Channel" in Copley, Paul & Peter J. Schulz (eds.). (2013). *Theories and Models of Communication*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 398.

82 Ibid.

83 Ibid., 412 – 418.

савременом друштву је све већа дигитализација која имплицира употребу дигиталних врста комуникација која трансформише масовну комуникацију.

6. Закључак

Први степен изучавања научног дефинисања појма комуникације реферира се на лингвистичку анализу његовог значења. У том контексту пажња се посвећује тумачењима језичког значења речи комуникација/комуницирати и сл., из чега се схвата суштина појма посматраног из овог угла. Комуникација се лингвистичким тумачењем може окарактерисати као „споразумевање, општење, саопштавање; веза, спона, додир, контакт; саобраћајна веза, линија, средство, саобраћајница; саобраћај“.⁸⁴ Можемо закључити, дакле, да се базични акценат приликом оваквог тумачења поставља на елемент повезивања, а у другом реду као веома важна јавља се идеја преноса или размене информација. Комуникација као научна дисциплина представља основу за разумевање међуљудских односа, друштвених структура и глобалних процеса.

Истраживања у овој области омогућавају боље разумевање сложених процеса размене информација, утицаја медија, као и културних и технолошких фактора који обликују комуникацију. Разумевање комуникације доприноси унапређењу друштвене интеракције, решавању конфликта и промоцији инклузивности у различитим контекстима. С обзиром на све већу дигитализацију проучавање комуникације остаје кључни фактор за прилагођавање савременим изазовима и стварање одрживих модела размене информација.

Даља истраживања треба усмерити ка анализи етике у комуникацији, утицају вештачке интелигенције на комуникационе процесе и развоју нових стратегија за унапређење глобалне повезаности. Тиме ће наука о комуникацији наставити да игра кључну улогу у обликовању друштва и културе.

⁸⁴ Klajn, Ivan & Milan Šipka. (2008). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej, p. 644 – *komunikacija*.

Референце

Arskieva, Zalia (2023): „Communication in Social Networks as a Negative Factor Affecting the Performance of School children“, *SHS Web of Conferences*, 172, стр.5.

Rahman Abd HananyShakiratul (2014): “Can’t live without my FB, LoL: The influence of social networkingsites on the communication skills of TESL students”, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 134, стр, 218.

Iasmina, Iosim, Anka, Suba, Cristina, Babcsany (n.d.): „Impact of social networks and social media on commuication“, *Lucrări Stiintifice*, XXII (1),стр.39.

https://ubuntu-communication.ch/resources/pdf/2017-Comm_direct_indirect_e_final.pdf (приступано: 20.5.2024).

https://ubuntu-communication.ch/resources/pdf/2017-Comm_direct_indirect_e_final.pdf (приступано: 20.5.2024).

Brower, Naomi,Darrington, Jana (2012). Effective Communication Skills: Resolving Conflicts. Undefined. <https://www.semanticscholar.org/paper/Effective-Communication-Skills%3A-Resolving-Conflicts-Brower-Darrington/986863715158d4747d5ac7faf526ca68e4c658e0>

Milena P. Đorđević
Dušica Z. Đukić Bodlović

**NON-EXPERT AND SCIENTIFIC THEORETICAL
INTERPRETATIONS
THE CONCEPT OF COMMUNICATION**

Abstract: In defining communication, a number of clarifications of the concept of communication will be presented, which are not strictly tied to the scientific considerations of the content of this concept. Although it may seem contrary to expectations, non-expert definitions can greatly contribute to a clearer scientific definition of the term. Every scientific definition partly finds its foundation in the sensory experience of the defined term, so non-expert definitions serve as a link that more simply translates empirical data into scientific terms.

Keywords: non-expert communication, scientific communication, ritual and transmission concept of communication.

Dr Sanja CRNOGORAC¹

Od sumnjivih do naučno utemeljenih teorija o porijeklu dva vlastelinska imena iz bosanske istorije: Kulin i Prijezda

Apstrakt: U radu ćemo se baviti etimologijom, značenjem i frekventnošću muških vlastelinskih imena u Bosni, kao što su: Kulin i Prijezda. Istraživanjem ćemo obuhvatiti samo dva pomenuta muška lična imena, koja su zapisana u istoriji Bosne, jer su njima imenovani bosanski vladari. Bilježićemo i različite likove navedenih antroponima i njihove ostatke u spomeničkoj građi, kako bismo pokušali da ukažemo na prva pominjanja vladarskih imena i dokažemo njihovo porijeklo. Naš cilj, izložen u ovom radu, jeste utvrđivanje same etimologije imena, u prvom redu odnosa ilirskog i slovenskog porijekla, otkrivanje njihovih glavnih značenja i učestalosti na području bosanske srednjovjekovne države.

Ključne riječi: antroponimi, etimologija, značenje, zapisi imena, frekventnost.

1. O Kulinovoj vladavini Bosnom

Iako se za ime bosanskog bana Kulina vežu mnoge nepoznanice smatra se da je Kulin vladao Bosnom u periodu od 1180. do 1204. godine. Pretpostavlja se da je Kulin bio i vizantijski i ugarski vazal (figurirao je kao *principibus regni*) i da je Bosna je u njegovo vrijeme imala svojevrsnu autonomiju. Za vrijeme njegove vladavine Bosna doživljava svaki, pa i trgovački procvat. „Poveljom Kulina bana”, koja je izdata 1189. godine, uređena je trgovina između Banovine Bosne i Dubrovačke republike. Povelja, pisana bosančicom (bosanska ćirilica), predstavlja prvi pismeni dokaz postojanja narodnog bosanskog jezika, a ujedno predstavlja i prvi pisani državni akt jednog srednjovjekovnog vladara i drugi akt među Slovenima.

Za vrijeme vladavine bana Kulina Bosna postaje sjedište bogumila, pa se

¹ sanja.crnogorac@unimediteran.me

stoga pretpostavlja se da je i sam ban Kulin prihvatio bogumilstvo, te da je, prateći svog vladara, narod Bosne prihvatio novu vjeru. Budući optužen za jeretičko učenje širom Bosne, a u cilju spasavanja države, ban Kulin je na Bilinom polju, u blizini Zenice, 8. aprila 1203. godine, organizovao skup gdje su se pred papskim legatom ban, narod i poglavari bogumilske crkve odrekli bogumilskog učenja i obavezali na odanost katoličkoj crkvi i religiji.

Trebalo je da Kulina na prestolu naslijedi sin Stjepan, koji je bio katolik. Umjesto Kulinovog sina, Stjepana vladara će na prestolu naslijediti vladarev rođak, paterin Ninoslav. I Ninoslava će istorija zapamtiti kao heroja, koji je odolijevao Ugarima. Bosanski ban Kulin je u nasljeđe novim generacijama, osim „Povelje Kulina bana”, ostavio i natpis na svojoj crkvi na bosanskom jeziku. Ovaj spomenik je poznat kao „Ploča Kulina bana”, a datira iz oko 1200. godine.

Posljednji zapis Kulinovog imena potiče sa Bilinog polja, iz 1203. godine, pa se pretpostavlja da je naredne, 1204., ban preminuo, te je time okončana njegova vladavina Bosnom.²

2. Zapisi imena Kulin i pokušaji otkrivanja njegovog značenja i etimologije

Ime **Kulin** i titulu **ban** zatičemo u osam pisanih dokumenata, pa i na ktitorskom natpisu na vratima Kulinove crkve, u selu Muhašinovićima, kod Visokog, na tzv. „Ploči Kulina bana” (Imamović 1995, 97). Ploča predstavlja prvi sačuvani ktitorski natpis uz jednu crkvu sa područja Bosne. Na njoj se, po prvi put, pominje i ime Kulinove supruge Vojislave, pa joj otuda i znamo ime. Međutim, ovo nije prvo pominjanje imena **Kulin**. Prvo pominjanje imena plemenitog bana nalazimo 1180. godine u pismu papskog izaslanika Teobalda papi Inoćentiju III (*Ibid.*). Za banovo ime **Kulin** vezane su nepoznanice: odakle ime potiče, koja je etimologija imena, koji korijen. Bosanski istoričar, Ibrahim Pašić, tvrdi da „ime Kulin ima predсловenske ilirske ili latinske korijene”. „Ime Kulin potiče od rijetkog korijena *Cul*, sadržanog u ilirskom kognomenu *Culus* iz koga je nastao gentil *Culius* po svim pravilima ilirske onomastike” (Pašić 2006, 8). „I u Dalmaciji su pronađeni epigrafski natpisi sa imenom Kulin“, tvrdi prof. Pašić (Pašić 2006, 9). Ovo ime je u srednjem vijeku na prostoru Bosne bilo vrlo rijetko, iako je stanovništvo živjelo na slovenskoj teritoriji. Pravo pitanje, koje nam se nameće je: Zašto je ime bilo rijetko nadijevano i susretano? Prof. Pašić vrlo rijetku upotrebu ovog imena objašnjava time što je ime neslovenskog porijekla (Pašić 2006, 13).

„Prilikom pokušaja da analiziramo samu pojavu i etimologiju antroponima Kulin uviđamo da je ime Kulin prvi put zapisano u Povelji Bana Kulina bosančicom, 1189. godine i to kao ban Kulin” (Grošić 1989, 15). „Drugi zapis ovog imena nalazi se na natpisu sa Podbrežja (okolina Zenice) i to sa dodatim — a, pri čemu

² Svi istorijski podaci preuzeti su iz knj.: E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva: izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga*. Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995, str. 97-100.

se da primijetiti da je ovo slovo dvostruko manje veličine od ostalih slova, pa se pomišlja na mogućnost interpolacije. Ime glasi: Kulin(a)” (Vego 1970, 70). „Na Kulinovom ktitorskom natpisu vladarsko ime je zapisano kao Koulin” (Vego 1970, 67). Što se latinske grafije tiče u najvećem broju slučajeva nailazimo na ovako zapisano ime: **banus Culinus** (Smičiklas 1905, 10, 24 i 25). Ime bana **Kulina** nije mnogo izučavano u onomastici, iako se očuvalo do današnjih dana. Kako zapravo glasi ovo ime? Na osnovu narodne tradicije gdje je sačuvan kao **bosanski ban Kulin** da se izvesti sljedeći zaključak: da je ime u originalu glasilo **Kulin** i da ne treba sumnjati u autentičnost imena.

O etimologiji ovog specifičnog imena da se i raspravljati. U knjizi, *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*, Toma Maretić iznosi tvrdnju, koju će kasnije i sam opovrgnuti: „Ime je glasilo: *Cosmas*“ (Maretić 1886, 116). Lingvistika je odbacila postojanje bilo kakve veze između imena: **Kulin** i *Cosmas*, a i sam je Maretić iza imena *Cosmas* stavio upitnik „(*Cosmas*?)“ (*Ibid.*). No, ovo neće biti prvi put da onomastičari ime **Kulin**, bez ikakvog utemeljenja, tumače na svoj način.

Prema Milici Grković u *Rečniku ličnih imena kod Srba* (Grković 1974, 116), „ovo ime bi moglo biti varijanta imena Nikola, a ona pri tome napominje da je poznat oblik imena Kulomir, koji se javlja još 1071. godine“. Ovakva interpretacija nije zadovoljavajuća, jer bi u tom slučaju došlo do velike transformacije od imena **Nikola** do imena **Kulin**. U eri ranog i razvijenog srednjeg vijeka ime **Nikola** nije bilo rašireno među Srbima. Tvrdnje Grkovićeve odbačene su kao neutemeljene.

Mnogi naučnici su pokušavali da rasvijetle porijeklo imena **Kulin** i korijen ovog imena. Otuda imamo i oprečna gledišta na pomenuto. „Ime Kulin ima korijen Cul-, koji nalazimo u ilirskom kognomena Culus“ (Rendić-Miočević 1971, 162). „Iz kognomena Culus, u skladu sa zakonomjerstvima ilirske onomastike, nastao je gentilicij Culijs“ tvrdi Mayer (Mayer 1959, 210). S druge strane „u srednjovjekovnoj Dalmaciji je očuvano romansko ime Culo“, kaže Jiriček (Jiriček 1904, 22). Međutim, drugi naučnici, kao Katičić, analizirajući ilirska imena, potpuno ignorišu ime **Culus** i korijen **Cul-**. Katičić nije zabilježio nijedno ilirsko ime na ilirskim prostorima sa ovim korijenom u radovima u kojima se bavio ovom problematikom (Katičić 1962, 95—120; Katičić 1963, 255—292; Katičić 1964, 9—58). „Ne zna se zašto je Katičić izostavio, upravo, ovaj korijen, kad je evidentno da je korijen Cul- prisutan u imenu Kulin“ (Pašić 2006, 10).

„Sufiks -in je nešto oko čega bi se trebalo pozabaviti, jer izvjesno je da sufiks -in rijetko nalazimo u južnoslovenskoj onomastici. Pretpostavlja se da je sufiks ilirskog ili latinskog porijekla. I ilirski sufiks -ona daje bosanski i hrvatski sufiks -in. Npr. Salona > Solin, Albona > Labin, Naronas > Narin itd.” (*Ibid.*).

Ime sa sufiksom **in-**, **Kulin**, je potvrđeno i u zapisu dubrovačkog notara, Andrije Beneše. Zapis datira iz 1301. godine i u njemu stoji **de Culino** (Dubrovački arhiv, *Praecepta rect.* II, fol. 64. a.). „Ovdje se nameće drugo pitanje: da li je notar zapisao antroponim ili toponim u Bosni-Kulino“ (Pašić 2006, 11). Enigma ostaje

i dalje aktualna.

Jiričková istraživanja pomenute onomastike u srednjovjekovnoj Dalmaciji rezultirala su zapisivanjem imena romanske dubrovačke plemićke porodice sa starim ilirsko-romanskim korijenima, čije je prezime zabilježeno u više likova sa korijenom **Cul-**, tokom čitavih trideset i pet godina, kao: **Culo**, **Cul**, **Culio** itd. Antroponimi: **Kulin** i **Kul** mogu se naći u srednjovjekovnoj Bosni u isto vrijeme, pri čemu napominjemo da su današnja Bosna i Hercegovina i srednjovjekovna Dalmacija činile, u ilirsko doba, nerazdvojivo imensko područje (Jiriček 1904, 22).

„U vilajetu Hercegovina 1477. godine prilikom popisa stanovništva poimenice³ zapisano je i vlaško ime Kulin, čija pripadnost ukazuje na njegovo predslovensko porijeklo. [...] U nahiji Blagaj, u džematu tvrđave Rog stoji zapisano i ime: Mihajil sin Kulina“ (Pašić 2006, 12).

Pretpostavlja se da je ime **Kulin** bilo ilirsko-romanskog, a ne slovenskog porijekla, te da je osim što je nadjeveno vladaru Bosne, pripadniku dinastije **Kotromanić**, malo ko u Bosni dobio isto ime, prilikom rođenja (Pašić 2006, 13).

Ibrahim Pašić u svojoj knjizi *Kulin & Prijezda* izvodi nekoliko zaključaka:

- 1) „Ime je neslavenskog porijekla;
- 2) Imenski korijen Kul- i dočetak -in višestruko su potvrđeni kao ilirski;
- 3) Povijesni kontinuitet imena u relaciji antika – srednji vijek potvrđuju višestruko potvrđena romanska prezimena Culo, Cul, Culio i ime Culli, bosansko ime Kul i vlaško ime Kulin;
- 4) Vladarsko bosansko ime Kulin ilirskog je porijekla“ (*Ibid.*).

Sloveni su došavši u Bosnu zatekli starosjedilačko ilirsko stanovništvo i sasvim je prirodno da se jezička integracija morala odviti, da se miješao i razmjenjivao govor stanovništva regije, kao i lična imena sa pridošlim. Svojevrсна ilirsko-slovenska asimilacija rezultirala je jezičkim konvergencijama između starosjedilaca (Ilira) i doseljenika (Slovena).

2.1. Još jedno moguće viđenje imena Kulin

Možemo iznijeti stanovište da je ime **Kulin** neobično ne samo za Bosnu, već i za jednog slovenskog vladara, ali nije jedino. Neobično je i ime *Sandalj* za Bosnu. Ni samo **Kulinovo** porijeklo nije razjašnjeno. Nepoznanica je da li je bio sin bana Borića (u nekim transkripcijama ovo ime se može čitati kao Boris) i da li je porijeklom iz Slavonije. Da jeste možda bi ovo pomoglo u objašnjenju antroponima **Kulin**. I njegovo prezime **Kotromanić** je neobično, a ban **Kulin** je pripadao ovoj vladarskoj lozi.

„U pokušajima da dešifruju značenja pojmova: Kulin i Kotromanić, mnogi su posegnuli za rječnicima i uvidjeli da je malo pojmova sa osnovom: kul-: kulov

3 O tome više u: *Poimenični popis Sandžaka vilajeta Hercegovina*, prir. Ahmed S. Aličić. Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985.

= pas; kuleša = čeljade; kulučar = debeo, trbušast, sluga; kulecati = ići polako; kulača = koliba u vidu šatora; tur. kulab = greda na koju se oslanja vodenički kamen; tur. kulkuma = mastionica; kula = kuća⁴.

„Ako je bosanski ban Kulin dobio ime, jer je rođen kod kule, pa je zato Kulin, to bi mogla biti odgonetka enigme, a Kot-romanić bi mogla da bude složenica od imenice kotica (gl. kotiti i roditi), što bi trebalo da bude stari slovenski termin za majku Romanku”⁵ (misli se na njeno etničko porijeklo). Ovo je, vjerovatno, bio nadimak za dijete iz mješovitog braka pridošlog pripadnika slovenskih plemena i domorodačku majku. Dakle, **Kotroman** je neko koga je rodila majka romanskog porijekla, a da mu je i otac bio romanskog porijekla, onda se to ne bi naglašavalo. Zaključak, koji se može izvesti iz ovoga je da su **Kotromanići** porodica, koja je nastala simbiozom strogog romanskog i novoslovenskog elementa-pravih predstavnika bosanske zemlje.⁶

Dalje, zalazeći u postanje i etimologiju malo frekventnog imena, u Bosni, **Kulin** dolazimo i do mitologije. Po keltskoj i ilirskoj mitologiji *Cuculin* je bio je sin Boga Luta i Dektire, opjevani junak. Njegovo ime je asocijacija na *Kulina*. [...] Mit, dalje, kaže ovako: Kada je *Cuculin* bio dječak i imao, svega, sedam godina zvao se Šetanta, ubio je psa čiji je vlasnik bio gorostasni kovač Kulein. Kulein se rastužio zbog poginuća psa, a Šententa mu je obećao da će mu darovati drugog psa. Druid Katbad je dječaka, zbog poštenog postupka nazvao *Kukulin*, što znači Kuleinov pas. Možda je iz tog razloga kod nas u upotrebi leksema *kulov* za psa. U različitim rječnicima sinonima može se naći da je *kula* pas, a u Bosni nailazimo i na prezime *Kulović*.⁷

Usljed iznijetog moramo se zapitati da li ime bosanskog vladara **Kulina** možemo dovesti u vezu sa Keltima i keltskom mitologijom. Za ovo postoji mala vjerovatnoća, jer su keltska plemena u III i IV vijeku prodrli sa sjevera na jug i jugoistok i stigla do Galicije i Galipolja u Maloj Aziji, pregazila Makedoniju poslije smrti Aleksandra Velikog, i do tada se nastanila na našim teritorijama i u samoj Bosni, pa se da zaključiti da su Rimljani taj narod pogrešno zvali, samo, Ilirima. Zapravo se radilo o ilirsko-keltskoj mješavini. Ilirsko-keltska mješavina je kasnije romanizovana, preživjela je više uticaja (Goti i Avari), među kojima i slovenski (Šišić 1916, 265).

Što se tiče loze **Kotromanić**, čiji je izdanak i bosanski ban **Kulin**, pretpostavlja se da ona potiče iz mjesta **Kotromana**, koje se nalazilo na granici između Bosne i Srbije. Možda je ovo odgonetka kako je nastalo prezime **Kotromanić**, uz napomenu da sigurnih dokaza za ovakvu pretpostavku nema ni do danas.

Kulin, **Ninoslav**, **Prijezda** su neobična imena iz bosanske istorije, koja se ne ponavljaju ni u savremenom dobu Bosanske države, tj. nema bilješki o nadijevanju ovakvih imena novorođenčadi u predašnjem, a ni u današnjem vremenu. Pretpostavlja se da su, pomenuta, imena bila „privilegija” loze **Kotromanić**.

4 <https://dijak.online/znacenje-imena-vladara-kulin-kotromanic-ninoslav-i-prijezda-otkrivaju-o-bosni-nesto-vrlo-interesantno/> [posljednji put pristupljeno 11.1.2025.]

5 *Ibid.*

6 *Ibid.*

7 *Ibid.*

3. O Prijezdinoj vladavini Bosnom

Ban **Prijezda I Kotromanić** (rođen 1211, a umro 1287) je bio bosanski ban i sedmi poznati vladar nezavisne Bosne. Osnivač je bosanske dinastije, koja je Bosnu dovela do njenog najvećeg uspona, ali i pada. **Prijezda** je jedan od poznatih **Kotromanića**, o kome se mnogo ne zna. Pominje se da je bio u srodstvu sa velikim bosanskim banom *Ninoslavom*, što nas navodi na pomisao da je porijeklo bosanske vladarske loze **Kotromanić** još starije.

4. Zapisi imena Prijezda i pokušaji otkrivanja njegovog značenja i etimologije

Ni vlastelinski antroponim **Prijezda** nije, sasvim, jasne etimologije. „Ban Prijezda I spominje se u arhivskim izvorima u periodu od 1233. do 1287. godine. Ime je poznato u više likova: Brisda, Prisda, Prezda, Prezdra, Kotroman” (Pašić 2006, 18). Varijantu **Prijezda** nalazimo i kod Konstantina Jiričeka (Jiriček 1952, 355). Ime je u bosanskoj istoriji pisano na različite načine i različito interpretirano. „Ime Prijezda je, isključivo, prisutno u historiografskim izvorima. Sačuvano je samo u varijanti Prijezda, kao imenski nominalni lik“ (Pašić 2006, 21). U korespondenciji nailazimo i na druge varijante ovog imena. **Prijezda** je ime koje ima svoje značenje i svoju istoriju.

Ime **Prijezda** se može pronaći u različitim dijelovima Evrope: Rusiji, Poljskoj, Češkoj, ali i u Srbiji. „U Srbiji je ime Prijezda formirano od predloga *pri* i korijena *jezditi* (jahati u miru)“.⁸ Ovo ime prisutno je i u srpskoj epskoj poeziji, u pjesmi Pokosovskog ciklusa „Smrt vojvode Prijezde“, koju je prvi put zapisao Vuk Stefanović Karadžić u djelu „Pjesme junačke najstarije“, knj. II, 1845. godine. Pošto se zapisi imena jednog od najznačajnijih vladara Bosne razlikuju, postavlja se pitanje autentičnosti same interpretacije imena. Time se i kod proučavalaca uobičajenog imenskog lika **Prijezda** javlja skepsa. Sumnja se da različiti nominalni likovi potiču iz činjenice da se ime nije očuvalo u narodnoj tradiciji (Pašić 2006, 19). Kako konstatuje prof. Pašić: „Ustvari nepoznati autori izvora od jedinstvenog imenskog lika napravili su više različitih imena koja stvaraju nedoumicu — da li se njihov nastanak može obrazložiti lingvističkim razlozima sadržanim u različitim pismima kojima je ime zapisivano, ili su u pitanju neki drugi razlozi“ (Pašić 2006, 20). „Bosanski vladar se pominje kao *Magno Priezda* u povelji kralja Tvrtka, koja datira iz 1356. Godine“ (Thalloczy 1906, 235—239).

Istražujući plemićka vladarska imena, s područja Bosne, dolazimo i do Maretićevog nastojanja da rasvijetli ime **Prijezda**. Toma Maretić je pokušao dokučiti etimologiju ovog imena davne, 1886. godine, da bi se takvog svog tumačenja i sam odrekao 1935. Ime **Prijezda** Maretić je, prvobitno, smatrao

8 <https://www.dialogos.ba/magazin/> [posljednji put pristupljeno 11.1.2025.]

imenom Hrvata i Srba, smatrao je da je ime **Priježda** sastavljeno iz prefiksa *pri-* i to tako što je narod ime **Jezda** htio dovesti u vezu s glagolima *naježditi*, *priježditi* (Maretić 1886, 143). Glagol *priježditi* objašnjen je uz pomoć latinskog *advehi*, što na slovenskim jezicima znači: dozvoliti, dovesti, doploviti, dojahati (Maretić 1886, 96, 97). Međutim, 1935. Maretić mijenja svoje mišljenje i smatra da je ime **Priježda** ime sa nejasnom etimologijom i značenjem, priznajući kontroverze u svojim, dotadašnjim, objašnjenjima. Jedan broj naučnika, uprkos Maretićevom odustajanju od objašnjenja, prihvata ovo objašnjenje kao konačno do danas. Truhelka je smatrao da je **Priježda** narodno ime, da je izvedeno od glagola *priježditi* i da označava pridošlicu (čovjeka koji je iz Hrvatske prispio u Bosnu). Truhelka ne smatra da ime **Priježda** treba objašnjavati preko lat. *advehi* (Truhelka 1941, 50). Njegovo etimološko tumačenje imena **Priježda** u značenju pridošlica se oslanja na tumačenje T. Maretića kao i na češki nomen *priježd* u značenju dolazak što je Maretić i zapisao (Maretić 1953, 941).

Petar Skok u ERHSJ I iznosi da: „u kontekstu glagola jezđiti-im, jahati (*caballicare*), voziti (*vehere*) ime bana Prijezde je samo spomenuto“ (Skok 1971, 780). Nadalje on kaže: „U Rječniku nije potvrđen glagol priježditi, ali postoji glagol jezđiti, koji ne posjeduje prefiks pri“ (Skok 1971, 781). Ipak, tvrdnja da ime potiče od glagola *jezđiti* nije naučno utemeljena i zbog toga se Maretić odrekao svog prvobitnog tumačenja imena **Priježda**. Međutim, P. Skok navodi antroponimijsku izvedenicu **Priježda**, čime je u centar interesovanja Skok, opet, stavio Maretićevo etimološko pojašnjenje imena **Priježda** (Pašić 2006, 24). I sam Skok će se, kasnije, odreći ovog tumačenja. I pored različitih i brojnih teorija o postanku imena **Priježda** pomenućemo i Ćorovićevu teoriju po kojoj ime **Jezdimir** označava došljaka. Njegovo mišljenje je, vjerovatno, nastalo pod mišljenjem Truhelke, koji je smatrao da se ime koristi u značenju: pridošlica, konstatuje prof. Pašić (*Ibid.*).

Maretić postaje autorom XI knj. RJAŽU-a, Svezak 50 u kojoj nema zabilježene riječi *priježditi*. Time sve teorije onih koji su smatrali da je ime nastalo preko ovog glagola bivaju stavljene u drugi plan. U RJAŽU je, dakle, zabilježena imenica *priježd* i to u značenju dolazak s naznakom da potiče iz češkog jezika (Maretić 1953, 941). Ime „našeg“ vladara je teško dovesti u vezu sa ovom imenicom.

Maretić čini i drugi pokušaj rješavanja etimologije imena jednog od najznačajnijih bosanskih vladara. U 50. Svesku Rječnika ime **Priježda** dovodi u vezu sa imenom **Prehizda**. Prof. Pašić tvrdi sljedeće: „Ime je m.r. i zabilježeno je u latinskim izvorima (ispravama), pa je Maretić i ovo učinio bez ikakvog utemeljenja. Što se tiče glagola jezđiti, od koga je ranije krenuo Maretić, Vuk S. Karadžić navodi da su od glagola jezđiti nastala sljedeća imena: Jezdimir i Jezdo, a nikako Prijezdimir i Priježdo“ (Pašić 2006, 26, 27).

Truhelkine i Ćorovićeve konstatacije da je ime **Priježda** svenarodno i slovensko su odbačene. Ni na samom tlu Bosne ime nije rašireno u narodu, te se ne može smatrati opštenarodnim, već se radi o vladarskom imenu. Ipak, na teritoriji Bosne Mitar Pešikan je otkrio, čak, 23 potvrde imena **Priježda** (Pešikan 1984, 137). Brojnost zabilježenog imena u vezi je sa Vlasima, čije su migracije

pokrenule Osmanlije (*Ibid.*).

„Likovi imena bosanskog vlastelina: Brizda, Brisda, se razlikuju od likova: Prizda, Prisda, Prijezda i Prijesda. Zapisi imena, koji ukazuju na latinske izvore sadrže inicijalno B. Inicijalno P ostaje imensko slovo u svim srednjovjekovnim ćirilskim izvorima u kojima nalazimo zapisan ovaj nominalni lik“ (Pašić 2006, 32). „Glasovna promjena kakva je B > P dešavala se u neslovenskim pozajmicama. Na tlu Hrvatske i Bosne glas p postaje u pozajmljenicama od glasa b“ (Jurišić 1944, 80). Otuda i Pašićev zaključak da bansko ime može biti antroponimijska posuđenica i da je ime bosanskog bana posuđenica u bosanskom jeziku (Pašić 2006, 32).

Zbog različitih nominalnih varijanti, potom nepotvrđenosti u opštem narodnom opsegu, zaključujemo da je ime **Prijezda** vladarsko ime srednjovjekovne Bosne, koje ostaje neodgonetnuto. „Ime je, zasigurno, neslovenskog porijekla a u prilog tome ide i pisarski zapis iz perioda vladavine bosanskog bana Ninoslava, pisan bosančicom: Прилѣцѣда. Z je bilo standardno slovo bosančice u Ninoslavovom vremenu, a u zapisu pisara imamo s u poziciji između samoglasnika e i palatalnog poluglasnika, koje ostaje bez promjena u jezičkoj evoluciji“ (Pašić 2006, 42). I iz ovog se može izvesti zaključak da bosansko ime **Prijezda** nije slovensko.

U historiografskim podacima uočavamo postojanje tri dinastička imena **Prijezda**: **Prijezda I**, vladao Bosnom od 1233. do 1267., **Prijezda II** vladao Bosnom od 1287. do 1290. (ovaj podatak se u historiji smatra nesigurnim) i **Prijezda III** vladao Bosnom od 1287. do 1290. Očigledno je da se ime **Prijezda** u vladarskoj dinastiji **Kotromanića** prenosilo s koljena na koljeno, a ovakav tip nasljeđivanja imena karakterističan je za ilirsku onomastiku, pa se ime **Prijezda** i iz tog razloga može smatrati ilirskim. Ovakvo tumačenje postaje relevantno i na osnovu činjenice što je bansko ime **Prijezda**, na tlu srednjovjekovne Bosne, bilo ograničeno na vladarsku bosansku dinastiju (Pašić 2006, 36).

Ako se dotaknemo mitologije saznaćemo da su **Prijezda** i **Pojezda** pojmovi iz slovenske mitologije i da se odnose se na božanstva i rituale, vezane za ciklus: *dan-noć*. Imena obuhvataju *zoru* i *veče*. Jedan slijedi boginju *Zoru*, a drugi *Danicu*. Prema slovenskoj mitologiji da se zaključiti da je **Prijezda** je mitološko ime, sačuvano u kolektivnom slovenskom sjećanju.⁹

9 <https://dijak.online/znacenje-imena-vladara-kulin-kotromanic-ninoslav-i-prijezda-otkrivaju-o-bosni-nesto-vrlo-interesantno/>

Zaključak

Ispitivanja onomastičara i istoričara u pogledu rasvjetljavanja dva banska imena: *Kulin* i *Prijezda* nisu dala konačne rezultate. Bilo da su polazili od različitih korijena ovih imena, bilo da su ih pripisivali ilirsko-slovenskoj simbiozi, bilo da su imena u pokušaju razotkrivanja spajali sa drugim etnicitetima i mitologijama do sasvim pouzdanih osnovnih značenja imena naučnici nisu došli. Čak je i Maretić odustajao od svojih teorija. Iz iznesenih ispitivanja da se pretpostaviti da vladarska imena: *Kulin* i *Prijezda* nisu slovenskog porijekla. Da bi se, sasvim, dokazalo njihovo porijeklo potrebna je saglasnost lingvista i istoričara, ali i zalazak u ilirsku onomastiku i nasljedno ilirsko pravo po kome djeca mogu nositi imena svojih djedova ili očeva. Upravo ovo karakteriše i bosansku vladarsku antroponimiju. Dalje izučavanje ovih imena moglo bi otvoriti vrata i proučavanju različitih drugih pitanja, kakva su, npr.: Otkud ilirska imena u vladarskoj dinastiji Bosne i da li su Iliri čekali Slovene da im osnuju Bosansku državu u srednjovjekovlju ili srednjovjekovna Bosna zadire u posjed i drugih tradicija, predslovenske provenijencije?

Mala frekventnost imena poput *Kulin* ili *Prijezda* čudi, jer se radilo o vladarima, koje je narod poštovao i koji su donijeli izvjestan prosperitet Bosni. Danas se u Bosni ne praktikuje nadijevanje ovih imena novorođenoj djeci. Sve ovo navodi nas na zaključak da su imena: *Kulin* i *Prijezda* bila, na neki način, rezervisana za vladarsku porodicu *Kotromanić*. Zaista je neobično da se niko nije dosjetio da ova imena da svojim potomcima van pomenute dinastičke loze.

Literatura:

1. Babić, A. (1987). *Društvo srednjovjekovne bosanske države*. Knj. 17. Sarajevo: ANUBiH.
2. Dubrovački arhiv. *Praecepta rect.* II, fol. 64. a. Dubrovnik: Državni arhiv.
3. Grković, M. (1974). *Rečnik ličnih imena kod Srba*. Beograd: „Vuk Karadžić”.
4. Grošić, N. (1989). *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina*. Sarajevo: Posebna izdanja ANUBiH.
5. Imamović, E. (1995). *Korijeni Bosne i bosanstva: izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir.
6. Imamović, M. (1998). *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture „Preporod”.
7. Jiriček, K. (1904). *Die Romanen in den städten Dalmatiens während des mittelalters*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
8. Jiriček, K. (1952). *Historija Srba*. Drugo izdanje. Beograd: Naučna knjiga.
9. Jurišić, B. (1944). *Nacrt hrvatske slovnice*. Zagreb: Matica Hrvatska.
10. Katičić R. (1962). *Die illyrischen Personennamen in ihrem Südöstlichen*.

- Verbreitungsgebiet. God. XII. SV. 1 tom. Skoplje: Živa antika.
11. Katičić, R. (1963). *Das mitteldalmatische Namengebiet*. God. XII. SV. 2 tom. Skoplje: Živa antika.
 12. Katičić R. (1964). *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija. Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*. Knj. IV. Sarajevo: ANUBiH.
 13. Klaić, N. (1994). *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*. Zagreb: EMINEX.
 14. Maretić, T. (1886). *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*. Knj. 81. Zagreb: Rad JAZU.
 15. Maretić, T. (1953). *Rječnik JAZU*. XI. Svezak 50. Zagreb: JAZU. (posthumno)
 16. Mayer, A. (1959). *Die Sprache der alten Illyrier*. II. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
 17. Pašić, I. (2006). *Kulin & Prijezda*. Zenica: Društvo historičara.
 18. Pešikan, M. (1984). *Zetsko-humsko-raška imena na početku turskog doba*. Onomatološki prilozi V. Beograd: SANU.
 19. Rendić-Miočević, D. (1971). *Ilirske onomastičke studije*. III. Skoplje: Živa antika.
 20. Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika (ERHSJ)*. I. A–J. Zagreb: JAZU.
 21. Smičiklas T. (1905). *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie et Slavoniae*. Knjiga III. Zagreb: JAZU.
 22. Šišić, F. (1916). *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do godine 1873*. Zagreb: Matica Hrvatska.
 23. Thalloczy, L. (1906). *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva*. XVIII. Sarajevo: GZM.
 24. Truhelka, C. (1941). „*Kolijevka i groblje prvih Kotromanića*. Studije o podrijetlu, etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine”. *Nastavni vjesnik* (1993): 46-50. Zagreb.
 25. Vego, M. (1970). *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*. IV. Sarajevo: Izdanje Zemaljskog muzeja.
 26. Dostupno na: <https://www.dialogos.ba/magazin/> [posljednji put pristupljeno 11.1.2025.]
 27. Dostupno na: <https://dijak.online/znacenje-imena-vladara-kulin-kotromanic-ninoslav-i-prijezda-otkrivaju-o-bosni-nesto-vrlo-interesantno/> [posljednji put pristupljeno 11.1.2025.]

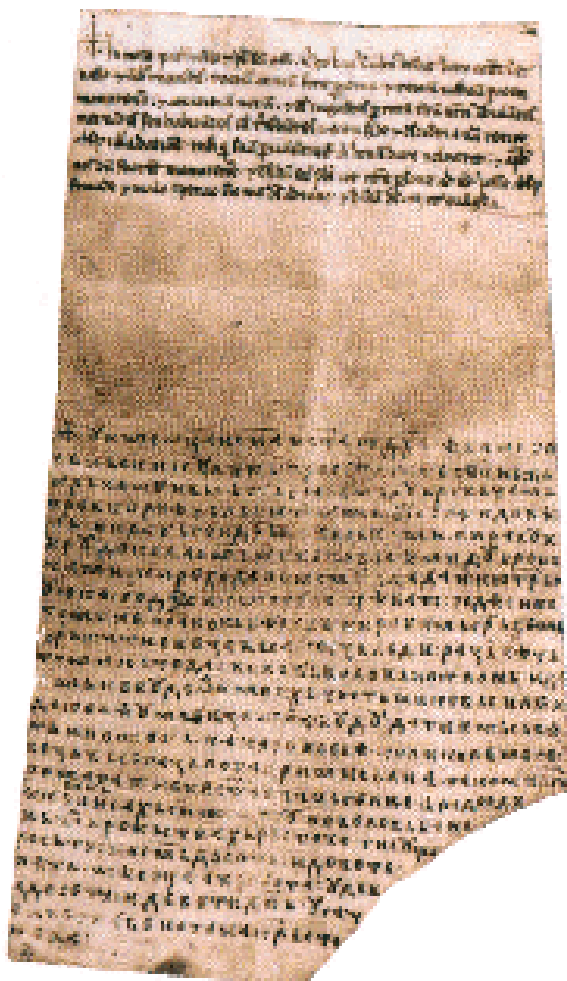
Assistant Professor Sanja Crnogorac
 Mediterranean University, Podgorica, Montenegro
 e-mail: sanja.crnogorac@inimediterran.com

From doubtful to scientifically based theories about the origin of two noble names from Bosnian history: Kulin and Prijezda

Abstract: In this paper, we will deal with the etymology, meaning and frequency of male noble names in Bosnia, such as: Kulin and Prijezda. The research will cover only the two men's personal names mentioned, which are recorded in the history of Bosnia, because Bosnian rulers were named by them. We will also record the different characters of the mentioned anthroponyms and their remains in the monumental structure, in order to try to indicate the first mentions of the ruler's names and prove their origin. Our aim, presented in this paper, is to determine the etymology of the name itself, primarily the relationship of Illyrian and Slavic origin, to discover their main meanings and frequency in the area of the Bosnian medieval state.

Keywords: anthroponyms, etymology, meaning, names record, frequency.

PRILOG 1.

„Povelja Kulina bana” iz 1189. godine

PRILOG 2.

„Ploča Kulina bana” iz 1200. godine

TOKOBI 1/2025
УДК 913 (497.16)
556.55(497.16)

Mr Demir MUJEVIĆ¹

ANALIZA HIDROLOŠKOG GEONASLJEĐA NA PRIMJERU PLAVSKOG JEZERA

*Mi ovu planetu nijesmo naslijedili od svojih predaka,
nego pozajmili od svojih potomaka ...*
izreka

Neznanje je upravo najveća prijetnja po geodiverzitet ...
Gray, 2004

SAŽETAK: Rad se fokusira na hidrološko geonasljeđe na primjeru Plavskog jezera, najvećeg ledničkog jezera u Crnoj Gori, koje zauzima značajno mjesto u hidrološkom sistemu regiona. Jezero je važno ne samo zbog svoje pejzažne i ekološke vrijednosti, već i zbog hidroloških pojava koje ga karakterišu. Njegov hidrodiverzitet ogleda se kroz prisustvo pritoka (Ljuča i njene pritoke), otoka (Lim), močvarnih zona i jedinstvene strukture vodenih ekosistema. Imajući u vidu značaj hidrološkog geonasljeđa, sve češće se ističe potreba za njihovim očuvanjem. Crna Gora je bogata geološkim, geomorfološkim, hidrološkim i drugim oblicima prirodnog nasljeđa, a ujedno i biodiverzitetom i geodiverzitetom koji zahtijevaju pravovremenu zaštitu od sve učestalijih prijetnji. U radu je primijenjen i GAM model (Geosite Assessment Model) za vrednovanje Plavskog jezera kao geolokaliteta, sa ciljem objektivne procjene njegove naučne, edukativne, estetske i turističke vrijednosti. Rezultati ukazuju na visok nivo vrijednosti jezera i potrebu za intenzivnijim mjerama zaštite i promocije ovog hidrološkog geonasljeđa.

KLJUČNE RIJEČI: hidrološko geonasljeđe, Plavsko jezero, geodiverzitet, geokonzervacija, GAM model

¹ demir.mujevic98@gmail.com

UVOD

Crna Gora je zemlja bogata prirodnim i vodnim resursima, ali ista često ne uživaju zaštitu koja im je neophodna. Crna Gora vrvi od prirodne ljepote, kao i od geološkog, geomorfološkog, hidrološkog i ostalog nasljeđa. U svijetu, pa i u Crnoj Gori, odavno vlada nepisano pravilo da je biosvijet više ugrožen od geodiverziteta,² i da je manje otporan na prijetnje. Tako je abiotički (neživi) dio prirode često zapostavljen u pogledu geokonzervacije, tj. zaštite geodiverziteta. Taj problem se može detektovati i u Crnoj Gori i regionu. Ipak, vertikalna strukturiranost geokološkog prostora je kod nas veoma izražena. Na primjer, diverzitet krša je veoma izražen upravo kod nas - holokras, geomorfološko nasljeđe i nameće se pitanje kako zaštititi i na pravi način analizirati te vrijednosti i dodijeliti im stepen zaštite koji zaslužuju. Nikšićko polje je primjer geomorfološkog diverziteta, a to je dio litosfere, a ona je opet dio multikomponentnog aparata: litosfera, atmosfera, hidrosfera i biosfera. Takođe, jedno od mnogobrojnih hidroloških bogatstava i vrijednosti koji krase Crnu Goru jeste i Plavsko jezero, koji se nalazi u Plavskoj opštini. Naime, ovo jezero je jedno od najvećih ledničkih jezera u okolini, i najveće ledničko jezero u Crnoj Gori. Svojom impozantnošću, ovaj objekat hidrološkog nasljeđa opravdava svoj „nadimak” biser Plava, i kao takav je simbol Opštine Plav.

Kako bi se analiziralo hidrološko nasljedje Plavskog jezera, rad je koncipiran iz dva dijela. Prvi dio daje uvod u priču o Plavskom jezeru, istorijskom nasljeđu i geonasleđu i onome što Plavsko jezero čini tako jedinstvenim i već prepoznatom turističkom destinacijom. U drugom dijelu rada biće više riječi o geodiverzitetu i geonasleđu Plavskog jezera. U aneksu rada dat je GAM model za evaluaciju geolokaliteta Plavsko jezero.

Na kraju, u vidu zaključka, iznijete su činjenice do kojih se došlo prilikom pisanja rada i izvršen je popis mobilisane literature.

² Uvriježeno je mišljenje da je svijet planina, stijena, minerala, geolokaliteta tvrd i otporan da bi bio devastiran, što je očito pogrešno, a mnogobrojni su primjeri koji pokazuju da i najtvrdje stijene nijesu imune na zub vremena i antropogeni faktor.

OPŠTINA PLAV I PLAVSKO JEZERO

U sjeveroistočnom dijelu Crne Gore, skriven u podnožju planine Prokletije, na mjestu gdje se rijeka Lim uliva u jezero, nalazi se Plav. Plav je gradsko naselje i sjedište istoimene opštine. Prema popisu iz 2023. bilo je 10 378 stanovnika (Monstat, 2024). Nalazi se u podnožju planinskog masiva Prokletije. Opštinu Plav svakog ljeta posjeti veliki broj ljudi iz dijaspor i turisti, što zbog jezera, što zbog mnogobrojnih manifestacija. Turisti mogu da krstare jezerom kao i rijekom Lim, koja izvire iz Plavskog jezera. Zaštitni znak grada je Plavsko jezero, koje ima simbolični i estetski značaj za Plav, kao Ajfelov toranj za Pariz, ali i praktični, kulturni i istorijski značaje za tu opštinu.

Geografske i istorijske karakteristike Plava

Opština Plav prostire se na 329 km² i nalazi se u izvorišnim područjima rijeka Lim i Pečka Bistrica, među vrhovima Prokletija, gdje Dinarske planine dostižu najveće visine.³ Plav se nalazi na 1065 metara nadmorske visine. Plav je miran grad, sa okolnim selima i visokim planinama koje ga okružuju (Prokletije, Bogićevica, Vaganica, Visitor, Zeletin, Mokra planina).

Prva naselja na području Plava potiču iz gvozdenog doba, o čemu svjedoče crteži u pećini “Vezirova brada” kod Gusinja. To potvrđuje da su ljudi živjeli ovdje prije više od 2000 godina, a među najranijim stanovnicima bili su Rimljani i Grci.

Kada su Sloveni došli na to područje, krajem VI vijeka, plavskogusinski sliv je bio uglavnom naseljen Rimljanima i Ilirima. Posle migracije Slovena, ovo područje postalo je mjesto uglavnom naseljeno mješavinom Slovena i Ilira. Grad Plav konačno je osnovala turska vojska 1619. godine. Plav je bila usputna stanica mnogim venecijanskim trgovcima.⁴

Danas Plav odiše netaknutom prirodom, ali sve manje stalnih stanovnika u njemu boravi. Crna Gora kao turistička zemlja može da ponudi mnogo, a jezera poput Plavskog nijesu još uvijek u dovoljnoj mjeri predstavljena javnosti.

Geomitologija i prirodne vrijednosti Plavskog jezera

Geodiverzitet – prirodna raznovrsnost geokološke sredine, ima niz vrijednosti: intrinzične, kulturne, estetske, ekonomske, funkcionalne i naučno-edukativne (Reynard, & Brilha, 2018). Ove vrijednosti nesumnjivo ima i Plavsko jezero. Kulturne vrijednosti podrazumijevaju vrijednosti koje je definisao sam

³ Zvanična stranica Opštine Plav, dostupno na: <https://www.plav.me/> - pristupljeno 12.11.2024. godine

⁴ <https://www.portomontenegro.com/me/blog-me/upoznajte-plavsko-jezero-i-grad/> - pristupljeno 15.11.2024. godine

čovjek zbog njihove važnosti za društvo, zajednicu i kulturu. Ono što se veže za Plavsko jezero jeste geomitologija, što za ovaj kraj nije neobično, jer postoji čitav niz geomitova i motiva, kao na primjer za Prokletije. Dalje, jasno je da Plavsko jezero čini geoidentitet tog mjesta, odnosno sastavni je dio duha mjesta (*spiritus loci*, sveukupnost koja se na određenom prostoru saopštava). Poznato je da je za kulturnu vrijednost geodiverziteta veoma značajna geomitološka, spiritualna i historijska komponenta.

Postoji legenda o nastanku Plavskog jezera koja se prenosi generacijama. Prema priči, brat i sestra su krenuli u svijet u potrazi za ostvarenjem svojih snova, a tokom puta su se zaustavili da se odmore pored jezera. Zadivljena njegovom ljepotom, djevojka je poželjela da se okupa. Tada ju je, prema legendi, oteo vođeni zmaj. Devet dana kasnije, voda je bila obojena krvlju, što je, prema predanju, razlog zbog kojeg jezero nosi ime Plavsko.⁵

Plavsko jezero je poznato po svojoj bogatoj i interesantnoj prirodi. Njegove obale su okružene bujnim zelenim livadama i žbunjem, a u jezeru ima puno ribe. Osim toga, u šumarcima blizu jezera živi veliki broj divljih ptica. Najbrojnije su – liske, divlje patke, kormorani. Jezero je dobro opremljeno i ima veliki turistički i rekreativni potencijal. Postoji vjerovanje da voda jezera ima mnoštvo ljekovitih svojstava. Ljeti se ugrije do 22 stepena, zbog čega odgovara za kupanje i druge vrste vodenih rekreacija – veslanje, jedrenje i krstarenje na kanuu i kajaku.⁶

Geografske i hidrološke karakteristike Plavskog jezera

Jezero ima glečersko porijeklo i nalazi se nedaleko od granice sa Albanijom. Do jezera se dolazi asfaltnom cestom koja prolazi dolinom Lima. Dimenzije su 2 km sa 1,49 km, prosječna dubina $\approx$ 4m. Nivo vode zavisi od godišnjeg doba i količine topljenja snijega, najviši je u maju a najmanji u septembru. U jezeru je vrlo čista voda, njena dubina se vidi na skoro 4 m. Koeficijent razuđenosti obale iznosi 1.52. Leži na nadmorskoj visini od 906 metara, zapremine je 7.690.950 kubnih metara. Najveća dubina dostiže 9 metara. Prosječna mjesečna temperatura vode je najviša u avgustu (16,2 °C), dok je najniža u januaru i iznosi 3,1 °C (Rajović, 2010).

⁵ <http://www.mojacrnagora.com/plavsko-jezero/> - pristupljeno 3.12.2024. godine

⁶ <https://waytomonte.com/rs/p-2765-plav-lake> - pristupljeno 30.12.2022. godine

Slika 1. Panorama Plavskog jezera (Izvor: autorska fotografija)

Slika 2. Basen Plavskog jezera. Nastalo je akumulacijom vode u valovu gusinjsko-plavskog lednika, koji je na području od Plava do Novšića zatvoren čeonom morenom i predstavlja izdubljeni terminalni basen. Po topografiji terena između planina, može se rekonstruisati erozivni i akumulativni rad prokletijskog lednika. Plavsko jezero je u prvoj fazi svog postojanja, neposredno nakon otapanja glečera, bilo znatno šire nego danas (Izvor: Google Earth Pro)

Morfometrija jezera - Plavsko jezero ima oblik elipse sa dužom osom u pravcu jug-sjever. Dužina jezera je 2160 m, najveća širina 1490 m, a prosječna 921 m. Dužina obalske linije pri srednjem godišnjem vodostaju iznosi 7520 m. Zanimljivo je da jezero ima veliku protočnost - voda u jezeru mijenja se svakih 4,45 dana. Ovakav protok potvrđuje činjenicu da jezerska voda odgovara riječnoj vodi (Radojičić, 2005; Stanković, 1998), što je od značaja za floru i faunu jezera. Obala je slabo razuđena i podložna promjenama vezanim za oscilacije jezerskog nivoa. Osim najvidljivijih poluostrva Vija i Luga, delta Ljuče povećava razuđenost. Na ovom dijelu ističu se tri zaliva.

Jezero se nalazi na mjestu gdje se dolina rijeke Ljuče spaja s dolinom Lima. Nadmorska visina jezera se može sagledati na slici 4. Jovan Cvijić za Plavsko jezero navodi nadmorsku visinu od 1007 m, zbog netačnosti karte kojom je raspolagao. Prema Cvijiću, ni na jednom drugom području Balkanskog poluostrva lednici nijesu ostavili tako duboke tragove svoje erozije kao u plavskom kraju i na Prokletijama.⁷

Rijeka Ljuča se uliva u Plavsko jezero i donosi mu hladnu i svježju vodu.⁸ Ona nastaje spajanjem dvije manje rijeke, Vruje i Grnčara, uliva se u jezero, iz kojeg onda ističe Lim. Ljuča je bogata ribom, hladna a istovremeno sporog i mirnog toka.⁹ Rijeka Lim ističe iz Plavskog jezera i ima brojne pritoke, među kojima su veće: Zlorečica, Kraštica, Gradišnjica, Šekularska rijeka, Bistrica, Ljuča, Đurička i Komarača, kao i manje pritoke poput Veličke, Murinske, Vinicke, Dapsičke, Lješnice i drugih. Njegov sliv obuhvata površinu od 2557 km². Lim izvire iz Plavskog jezera, a ima pad od 265 metara, odnosno 6 metara po kilometru. Maksimalni srednji mjesečni vodostaj je u maju na obje stanice: Plav (106 cm) i u Beranama - 184 cm (Rajović, 2010). Lim teče pored Andrijevice, Berana, Bijelog Polja, Prijepolja i Priboja, dug je 220 km.

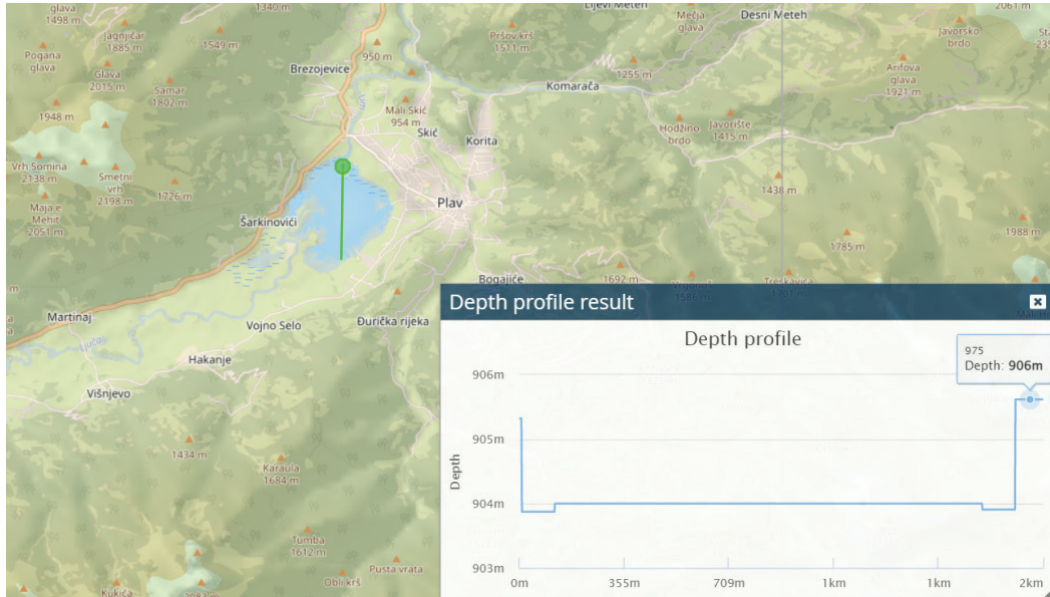
⁷ gorskeoci.me – datum pristupa 3.12.2024. godine

⁸ I u toku najtoplijih ljetnjih mjeseci, temperatura Ljuče ne prelazi 12 stepeni, što utiče na termički režim jezera. Njena hladna voda tone ka dnu jezera, pa se zato Lim ne može smatrati nastavkom Ljuče.

⁹ <https://www.gdenapecanje.com/mesta-za-pecanje/reka/reka-ljuca-plav/> - datum pristupa 25.12.2022. godine

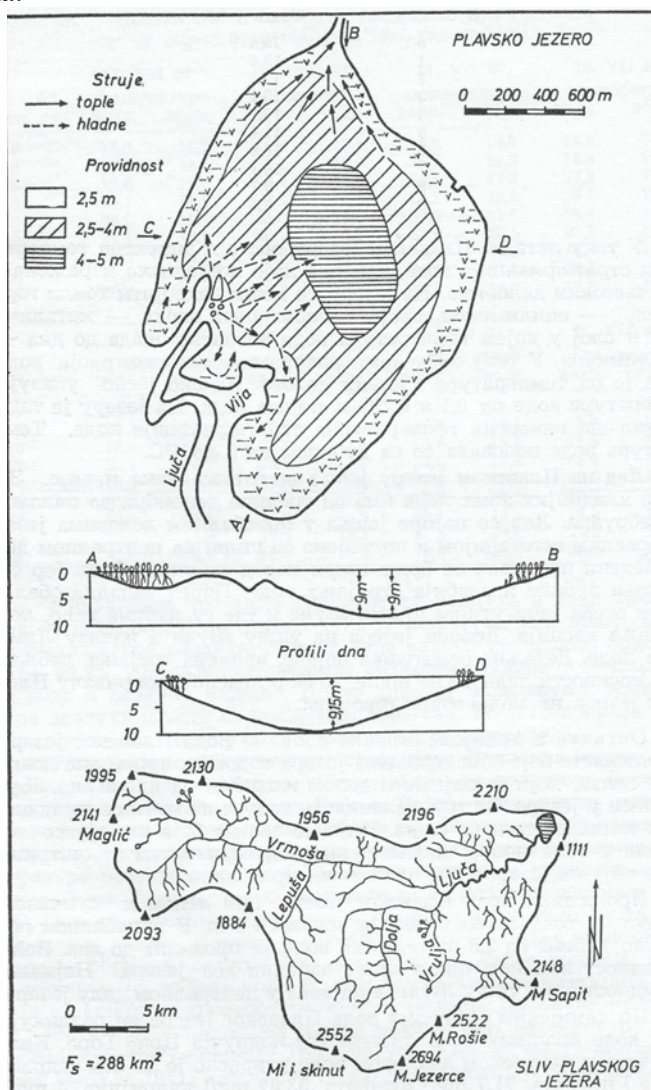

Slika 3. Rijeka Lim (Izvor: autorska fotografija)

Slika 4. Sa topografskog modela Evropskog portala za batimetriju EMODnet-Bathymetry (Understanding the topography of the European seas), vidi se da se nadmorska visina neznatno mijenja idući od juga ka sjeveru, gdje iznosi 906m (Izvor: European Marine Observation and Data Network)

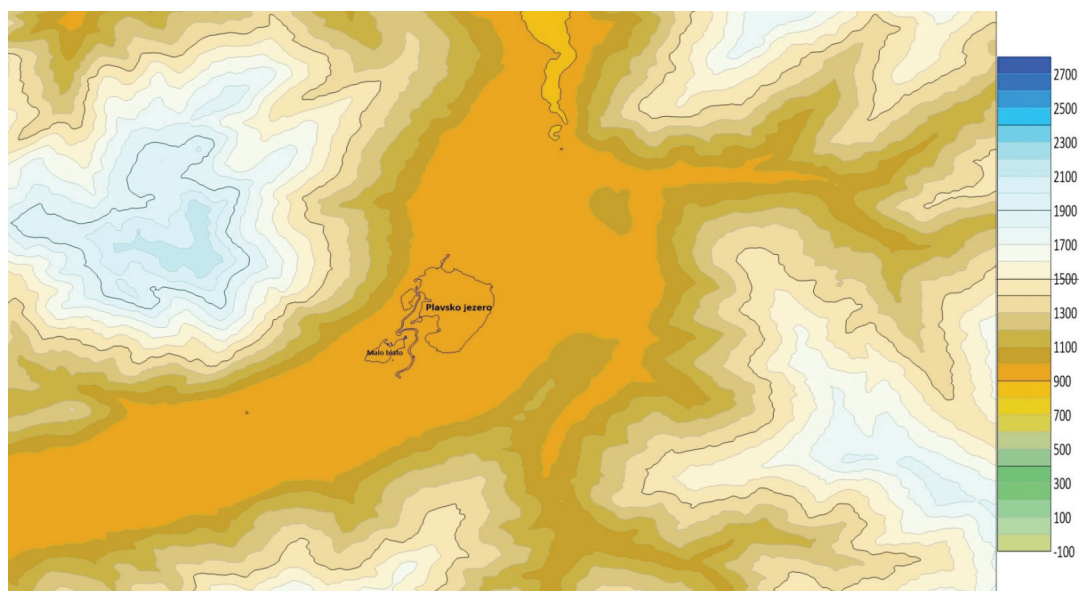
Površina Plavskog jezera, za vrijeme srednjeg godišnjeg vodostaja, iznosi 1,99 km². Najveća dubina jezera je 9,15 m. Za razliku od najveće, prosječna je 3,86 m.¹⁰ Na sljedećoj karti (slika 5), može se sagledati sliv jezera, providnost vode i najveća dubina.

Slika 5. Hidrografsko-batimetrijska karta Plavskog jezera (Izvor: gorskeoci.me)

Ovo jezero pripada grupi ledničkih jezera i najveće je jezero tog tipa u Crnoj Gori. Plavsko jezero nudi dobre uslove za ribolov različitim tehnikama. U jezeru obitavaju mladica, štika, pastrmka itd. Ribolov je moguć sa splava ili čamca.

¹⁰ gorskeoci.me – datum pristupa 2.12.2024. godine

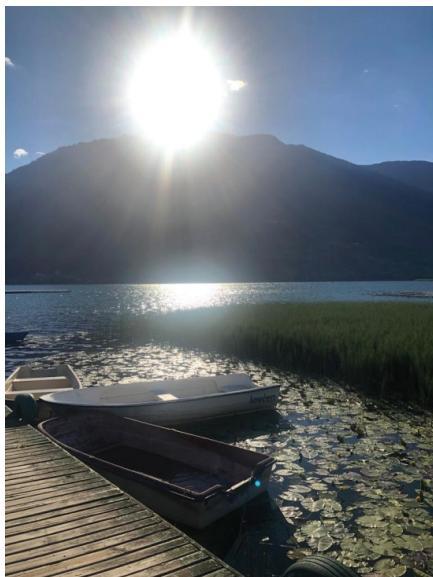
Slika 6. Surfer 20: Digitalni visinski model plavskog kraja, na kojem je dodata linija obale Plavskog jezera. Prikazan je dio korita Lima i Ljuče (Izvor: autorska karta)

GEODIVERZITET I GEONASLJEDE PLAVSKOG JEZERA

Geodiverzitet predstavlja suštinski segment prirode tj. geosfernog omotača Zemlje, iako je često zanemaren u odnosu na biodiverzitet. Gray (2004) navodi da je prva upotreba termina počela 90-ih godina XX vijeka u Tasmaniji, u Australiji, kada su geolozi i geomorfolozi pokušavali da opišu raznolikost nežive prirode, na primjer, reljefni diverzitet (*landform diversity*) ili geomorfološki diverzitet (*geomorphic diversity*). Geonasljeđe su sve geološke, geomorfološke, pedološke i arheološke vrijednosti koje nastaju u procesu formiranja litosfere (Đurović & Mijović, 2006). Pojmom geonasljeđe su obuhvaćena prirodna dobra sa dominantno izraženim geološkim, geomorfološkim, pedološkim i arheološkim obilježjima, kojima je Crna Gora izuzetno bogata. Treba razlikovati geodiverzitet od geonasljeđa; geodiverzitet je vrijednost koju treba zaštititi, a ta se vrijednost manifestuje preko objekata geonasljeđa.

Zbog svog geografskog položaja, velike površine i male dubine, kao i relativno povoljne klime, Plavsko jezero pruža dobre uslove za razvoj bogate flore i faune, dakle zastupljen je biodiverzitet, pored (hidro)geodiverziteta. Vlažne livade koje pružaju odlične uslove za život ptica sa *IBA (Important Bird Area)* liste kriterijuma.

U Zakonu o zaštiti prirode (član 2), priroda je definisana kao jedinstvo geosfere i biosfere, uključujući vrste divljih biljaka, životinja i gljiva i prirodna dobra koja se odlikuju biološkom, geološkom, geomorfološkom i predionom raznovrsnošću (Vlada Crne Gore, 2016), što znači da objekti geonasljeđa kakvo je Plavsko jezero (i ostala značajna jezera) treba da uživaju podjednaku zaštitu kao i biodiverzitetne vrijednosti, tim prije jer Plavsko jezero ima izuzetnosti kakve su rijetkost, reprezentativnost, integritet i ostale. Kao posljedica različitosti u geološkom sastavu i geomorfološkim svojstvima, pod uticajem klimatskih i ostalih faktora, prisutan je različit raspored vode na Zemljinoj površini. Taj vodni diverzitet ima za posljedicu različitost funkcionisanja života na Zemlji, jer je voda jedan od izvora života (Lješević, 2002). U Evropi, najširi okvir za akciju na zaštiti vode predstavlja Okvirna direktiva o vodama EU. Dobri primjeri rada na zaštiti voda su međunarodna saradnja zemalja u slivu Dunava na njegovoj zaštiti- *ICPDR* (Belij & Simić, 2007a) i takav primer međunarodne saradnje u lokalizovanom obimu može se primijeniti i na zaštitu Plavskog jezera.

Slika 7. Plavsko jezero je dom brojnih biljnih i životinjskih vrsta, ali su izgrađeni splav(ovi) i drugi antropogeni objekti (Izvor: autorske fotografije)

Geokonzervacija i izazovi očuvanja Plavskog jezera

Plavsko jezero nije zaštićeno ni na lokalnom ni na nacionalnom nivou. Nažalost, ne nalazi se ni u okvirima NP Prokletije. Neprestano zasipanje riječnim sedimentom smanjuje dubinu jezera i dovodi do zabarivanja, čime se povećava prehrambena baza u jezeru, a sa druge strane ugrožava autohtona fauna. Vode iz nadaleko poznatih Alipašinih izvora, preko rijeke Lječe, svoj put nalaze do Plavskog jezera. Ovde nije kraj puta vodama sa Prokletija, jer jezero daje život snažnoj i brznoj rijeci Lim, preko koje voda iz jezera nastavlja svoj put dalje, ka Drini i dalekim morima.

Stručnjaci sve češće upozoravaju da je opstanak Plavskog jezera ozbiljno ugrožen usljed brojnih negativnih uticaja. Površina i dubina jezera se iz godine u godinu smanjuju, dno se podiže, a vegetacija ga sve više prekriva. Procjene ukazuju da bi, ukoliko se hitno ne preduzmu mjere zaštite, jezero moglo potpuno nestati za oko 50 godina. Ovakve prognoze podsjećaju na ranija upozorenja o mogućem nestanku Biogradskog jezera, što dodatno naglašava potrebu za ozbiljnim pristupom očuvanju ovog vrijednog hidrološkog dobra. Uzroci smanjenja Plavskog jezera su višestruki – od nanosa koje donose rijeke Ljuča i Grnčar, preko neuređene kanalizacije u naseljima oko jezera, do nesavjesnog ponašanja ljudi koje dodatno doprinosi njegovom propadanju.¹¹ Bilo je i (geo) ekoloških incidenata, kada je građevinski i ostali otpad odlagan na obalama jezera, a štetu nanose i otpadne vode i neplanska gradnja blizu samog jezera.

Geokonzervacija se često shvata kao skup aktivnosti usmjerenih na očuvanje geoloških pojava vidljivih u stijenama, očuvanje atraktivnih pejzaža ili održavanje aktivnih geomorfoloških procesa. Međutim, savremeniji i širi pristup ovom konceptu podrazumijeva i razvoj procedura i mehanizama za očuvanje geodiverziteta za sadašnje i buduće generacije. To uključuje mjere kao što su inventarisanje i interpretacija geodiverziteta putem informativnih tabli, publikacija, uređenih staza, kao i omogućavanje uvida u geološke procese na samim samim profilima i slično, što predstavlja geoturizam. Dakle, koncept geokonzervacije ne obuhvata samo čisto konzervatorske (prezervativne) mjere, već uključuje i mnoge druge radnje i procedure koje prethode, slijede ili su simultane sa samim procesom zaštite (Vasiljević, 2015). Tokom ljetnjih mjeseci, plivači uznemiravaju gnijezdarice u trsci, a registrovano je i njeno uklanjanje sa obala jezera. Područje oko jezera predstavlja neiskorišćen turistički kapacitet, tako da je posljednjih godina intenzivirana aktivnost na izgradnji ugostiteljskih objekata, od kojih se neki nalaze na obalama jezera.

Zonacija izgradnje oko jezera nameće se kao imperativ. Jezero je posebno atraktivno tokom ljetnjih mjeseci kada veliki broj građana Plava, ali i turista posjećuje splavove na ovom jezeru. Ipak, već decenijama, kao što je rečeno, jezero se smanjuje, što je rezultat prirodnog procesa, ali i djelovanja ljudskog faktora. Djelovi jezera koji su prije bili kupališta, sada su obrasli trskom, ševarom

¹¹ <https://www.ekapija.com/news/3181762/plavsko-jezero-moglo-bi-da-nestane-za-50-godina-u-njegovu-zastitu> - pristupljeno 2.12.20224. godine

i travom. Ti djelovi jezera se polako pretvaraju u livade, a na pojedinim mjestima, kao što je to slučaj sa obalom u blizini splava, trava je od obale prema središtu jezera zahvatila pojas širok oko 50 metara, a negdje i više.

Uz obezbijedenu podršku države izrađena je studija koja je dala jasne smjernice za unapređenje i zaštitu od nestanka Plavskog jezera. Predračunska vrijednost radova zaštite i revitalizacije Plavskog jezera iznosi oko 16 miliona eura. Pomenuta studija je dala glavne smjernice koji su to problemi zbog čega dolazi do smanjenja površine i dubine Plavskog jezera, na koji način riješiti taj problem i koliko bi iznosili troškovi predviđenih radova.¹² Pozitivna okolnost je da je Svjetska banka iskazala spremnost da podrži finansiranje projekta usmjerenog na zaštitu i očuvanje Plavskog jezera, sa preko 20 miliona eura na raspolaganju za čišćenje jezera. U Plavskom jezeru je, bez obzira na negativne procese, i dalje prisutan veliki broj endemskih, reliktnih, ljekovitih i drugih korisnih biljaka. Ni ove, 2025. godine, nijesu preduzete bitnije mjere zaštite jezera.

Turistički značaj Plavskog jezera u funkciji zaštite

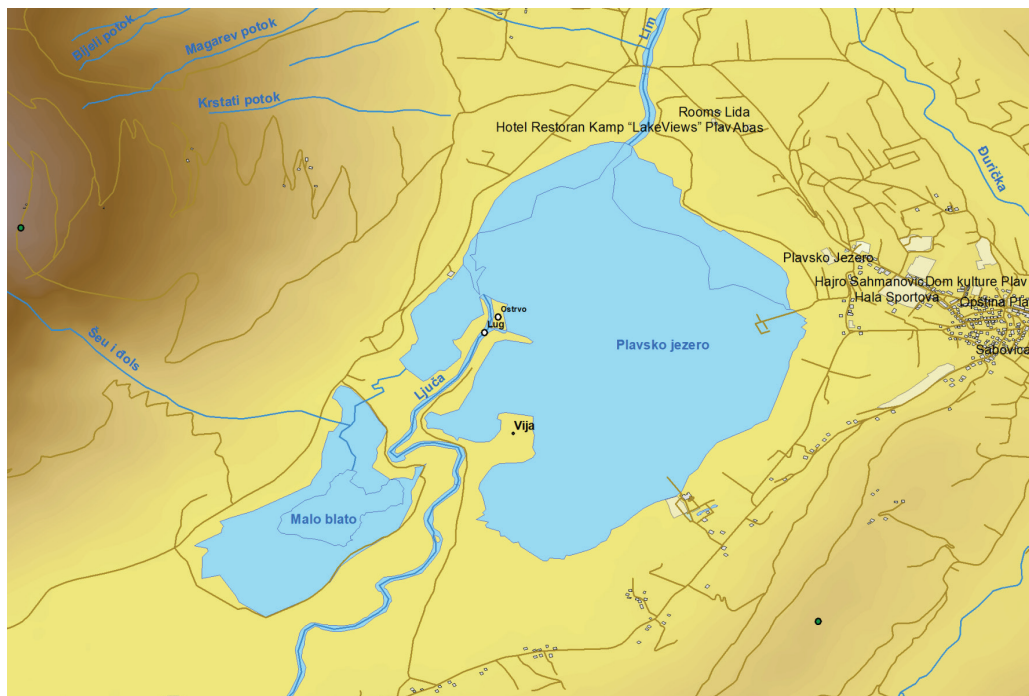
Već su u prethodnoj analizi pomenute brojne vrijednosti ovog objekta geonasljeđa. Jezero je izvrsno mjesto za ljetnje kupanje, vožnju kajaka, pedolina, čamca i druge aktivnosti. Jezero u potpunosti zadovoljava turističku, estetsku, edukativnu (naučnu) i funkciju geosistema i ekosistema. Bogato je ribom i sportski ribolov je značajna rekreativna aktivnost. Jezero svake godine privlači turiste, dok se zimi preko njega može hodati, a mještani Plava kažu da se po izuzetno ostrim zimama može po jezeru ići i automobilom.

Plav i njegova okolina posjeduju jedinstvenu prirodnu ljepotu, koja nudi različite aktivnosti. To je i razlog zbog kojeg je ovo mjesto popularno u ekološkom turizmu. Oko Plavskog jezera nalaze se eko-naselja i eko-hoteli, gdje se mogu naći svi potrebni uslovi za relaksaciju i odmor. Zimi je otvoreno nekoliko skijaških centara na obroncima Prokletija. Plavsko jezero je bez ikakve sumnje centar ekoturizma u regiji. Na njemu se održavaju takmičenja u plovidbi brodom, veslanju i ronjenju i regate (takmičenje u veslanju).

Vodne pojave su sastavni dio prirodne sredine, a njihovi reprezentativni oblici predstavljaju objekte geonasleđa. Određena područja se izdvajaju kao posebno značajna upravo zbog svoje hidrološke raznovrsnosti. Voda svakako predstavlja jednu od ključnih prirodnih vrijednosti u tim oblastima, ali do sada hidrografske pojave nijesu bile posebno prepoznate, vrednovane ni zaštićene (Belij & Simić, 2007b; Gavrilović, Belij, & Simić, 2009). U Crnoj Gori je trenutno na snazi Zakon o zaštiti prirode, ali nije dovoljna zakonska mjera i regulativa kada je zaštita jezera i rijeka u pitanju, pa tako ni Plavskog jezera. Potreban je, između ostalog, „dar iskre” (Beck & Cable, 2011), tj. sposobnost interpretatora zaštite prirode da zainteresuje ljude za prirodu i njenu zaštitu i tako povećati ekološku samosvijest. Plavsko jezero je dobro svih građana Crne Gore, ali prevashodno stanovnika

¹² <https://www.monitor.co.me/kako-od-nestajanja-spasiti-plavsko-jezero-studija-gotova-traze-se-milioni/>-pristupljeno 15.11.2024. godine

Plava, i kao već prepoznat turistički potencijal neophodno je da uživa veći stepen zaštite i očuvanja. Neophodna je dodatna finansijska podrška, politička volja i razvijena ekološka svijest, naklonjena vrijednostima geodiverziteta.

Slika 8. ArcGIS: Topografski pregled prirodne i geografske sredine Plavskog jezera: objekti, saobraćajnice, poluostrva, potoci i razgranata hidrografija, R=1:20000 (Izvor: autorska karta)

Zaključak

Plavsko jezero je još jedan mali dio Crne Gore, čija je ljepota vanvremenska, zajedno sa čuvenom gostoprimljivošću ljudi sa njegovih obala. Kako je jezero prepoznato kao turistički motiv i potencijal Plava i cijele Crne Gore, tako je dosadašnje ulaganje u očuvanje istog minijaturno i skoro bez značaja. Jezero kao poseban biser, kao hidrološko geonasljeđe univerzalne vrijednosti, mjesto pogodno za turizam, posljednjih decenija suočava se sa brojnim problemima i ranjivošću. Najveći dio njih izazvao je ljudski faktor. Kako se problemi povećavaju, tako se i povećava intenzitet priče o njima, ali značajnijih pomaka još nema. Studija koja je izrađena ukazuje na problem, ali i njihov način rješavanja, za šta su potrebna određena finansijska sredstva i uloga države. Plavsko jezero kao objekat hidrogeonasljeđa nas obavezuje, kao intrinzično nasljeđe bogatstva i unikatnosti, da ga čuvamo, dajemo doprinos njegovom razvoju i zaštiti. Za to je nesumnjivo potrebna edukacija i podizanje svijesti o značaju geonasljeđa, jer neznanje produkuje nebrigu prema onome što je nepoznato, kao što B. Dioum (1968) navodi: „...mi ćemo konzervirati ono što volimo, a mi volimo samo ono što razumijemo, a razumijemo samo ono što smo naučili...”

Malo koja zemlja u okruženju na tako malom prostoru ima tako veliko prirodno bogatstvo i geodiverzitet kao Crna Gora. I pored brojnih najava ni u godini za nama ništa ozbiljnije nije urađeno po pitanju zaštite i revitalizacije Plavskog jezera. Eminentni stručnjaci u posljednje vrijeme ukazuju da je zbog niza negativnih i štetnih uticaja doveden u pitanje dalji opstanak Plavskog jezera. U budućem periodu je potrebno uložiti dodatne napore da se ovo prirodno bogatstvo očuva, počev od vrha države pa do lokalnih samouprava.

Aneks rada

GAM model- Model za evaluaciju geolokaliteta

Plavsko jezero - vrednovanje objekta hidrološkog geonasljeđa¹³

Geosite Assessment Model (GAM) je model za evaluaciju geolokaliteta, nastao u avgustu

2010. godine, objavljen godinu dana kasnije. Sastoji se iz dva ključna indikatora: glavnih i dodatnih vrijednosti. Prema Zakonu o zaštiti prirode (član 6 stav 20), geonasljeđe su sve geološke, geomorfološke, pedološke i posebne arheološke vrijednosti nastale tokom formiranja litosfere, njenog morfološkog uobličavanja i međuzavisnosti prirode i ljudskih kultura.

Plavsko jezero, najveće ledničko jezero u Crnoj Gori, ima brojne vrijednosti: turističku, estetsku, edukativnu, intrinzičnu, funkcionalnu – funkcioniše kao lokalni **geoekosistem**.

¹³ Vrednovanje izvršeno u konsultaciji sa **Turističkom organizacijom Plav** (email: toplav@t-com.me)

Tabela 1. STRUKTURA GLAVNIH VRIJEDNOSTI GEOLOKALITETA PO GAM-U

INDIKATORI/SUBINDIKATORI	OPIS
GLAVNE VRIJEDNOSTI (MV)	
Naučna/Edukativna vrijednost (VSE)	
Rijetkost (SIMV1)	Broj identičnih geolokaliteta u neposrednom okruženju.
Reprezentativnost (SIMV2)	Didaktičke i „školske“ karakteristike geolokaliteta na osnovu njegovog sopstvenog kvaliteta i opšte konfiguracije (geopoligoni).
Istraženost geolokaliteta (SIMV3)	Broj publikacija u priznatim časopisima, master, magistarske i doktorske teze kao i druge publikacije.
Nivo interpretacije (SIMV4)	Mogućnosti interpretacije geoloških i geomorfoloških procesa, pojava i oblika.
Pejzažna/Estetska vrednost (VSA)	
Vidikovci (SIMV5)	Broj vidikovaca dostupnih pješačkim stazama. Svaki mora pružati pogled iz različitog ugla i nalaziti se manje od 1 km od geolokaliteta (vizuelne linije).
Površina (SIMV6)	Cjelokupna površina geolokaliteta. Svaki geolokalitet se razmatra u kvantitativnom odnosu sa drugim geolokalitetima.
Pejzaž i priroda u okolini (SIMV7)	Kvalitet panoramskog pogleda (broj vizuelnih linija), prisustvo vode i vegetacije, odsustvo oštećenja prouzrokovano od strane čovjeka, blizina urbanog područja
Uklapanje geol. u okolinu (SIMV8)	Stepen kontrasta s prirodom, kontrast boja, oblika
Zaštita (VPr)	
Trenutno stanje (SIMV9)	Trenutno stanje geolokaliteta.
Nivo zaštite (SIMV10)	Lokalitet zaštićen od strane lokalnih ili regionalnih udruženja, nacionalnih ili međunarodnih institucija.
Osjetljivost (SIMV11)	Nivo osjetljivosti geolokaliteta/Podložnost prirodnom ili antropogenom oštećenju.
Noseći kapacitet (SIMV12)	Odgovarajući broj posjetilaca na geolokalitetu u isto vrijeme koji neće ugroziti trenutno stanje geolokaliteta.

Tabela 2. STRUKTURA DODATNIH VRIJEDNOSTI GEOLOKALITETA PO GAM-U

INDIKATORI/SUBINDIKATORI	OPIS
DODATNE VRIJEDNOSTI (AV)	
Funkcionalne vrijednosti (VFn)	
Pristupačnost (SIAV1)	Mogućnosti za pristup geolokalitetu.
Dodatne prirodne vrijednosti (SIAV2)	Broj dodatnih prirodnih vrijednosti u krugu od 5 km (uključujući i druge geolokalitete).
Dodatne antropogene vrijednosti (SIAV3)	Broj dodatnih antropogenih vrijednosti u krugu od 5 km.
Blizina emitivnih centara (SIAV4)	Blizina emitivnih centara.
Blizina važnih puteva (SIAV5)	Blizina važnih puteva u krugu od 20 km
Dodatne funkcionalne vrijednosti (SIAV6)	Parking, benzinske pumpe, auto servis, pošta
Turističke vrednosti (VTr)	
Promocija (SIAV7)	Nivo promotivnih aktivnosti.
Organizovaneposjete (SIAV8)	Godišnji broj organizovanih posjeta geolokalitetu.
Blizina vizitorskih centara (SIAV9)	Blizina vizitorskih centara geolokalitetu.
Interpretativne table (SIAV10)	Interpretativne karakteristike teksta i grafičkog materijala, kvalitet, veličina i uklapanje u geookruženje.
Broj posjetilaca (SIAV11)	Godišnji broj posjetilaca
Turistička infrastruktura (SIAV12)	Nivo dodatne infrastrukture za posjetioce (pešačke staze, mjesta za odmor, kante za otpatke, toaleti
Vodička služba (SIAV13)	Ukoliko postoji, nivo stručnosti, znanje stranih jezika, interpretativne vještine
Usluge smještaja (SIAV14)	Usluge smještaja u blizini geolokaliteta.
Restoraterske usluge (SIAV15)	Restoraterske usluge u blizini lokaliteta (restorani i drugi restoraterski objekti).

**Tabela 3. OPIS SUBINDIKATORA GLAVNIH I DODATNIH VRIJEDNOSTI
PREMA OCJENAMA: OPSEG OCJENA OD 0,00 DO 1,00**

OCJENE 0,00 - 1,00					
	0,00	0,25	0,50	0,75	1,00
SIMV1	Uobičajena pojava	Regionalna	Nacionalna	Međunarodna	Jedinstvena
SIMV2	Nema	Niska	Srednja	Visoka	Najviša
SIMV3	Nema	Lokalne publikacije	Regionalne publikacije	Nacionalne publikacije	Međunarodne publikacije
SIMV4	Nema	Srednji nivo procesa ali težak za objašnjavan	Dobar primjer procesa ali težak za objašnjavanje	Srednji nivo procesa ali lak za objašnjenje prosječnom	Dobar primer procesa i lak za objašnjenje
		je ljudima van geološke struke.	ljudima van geološke struke.	posjetiocu.	prosječnom posjetiocu.
SIMV5	Nema	1	2 do 3	4 do 6	Više od 6
SIMV6	Mala	-	Srednja	-	Velika
SIMV7	-	Slaba vrijednost	Srednja	Visoka	Najviša
SIMV8	Ne uklapa se	-	Neutralno	-	Uklapa se
SIMV9	Totalno uništen (kao rezultat aktivnosti čovjeka)	Veoma oštećen (kao rezultat prirodnih procesa)	Srednje oštećen (sa očuvanim suštinskim geomorfološkim osobinama)	Blago oštećen	Neoštećen
SIMV10	Nezaštićen	Zaštićen na lokalnom nivou	Zaštićen na regionalnom nivou	Zaštićen na nacionalnom nivou	Zaštićen na međunarodnom nivou
SIMV11	Bez mogućnosti i „oporavka“ (sa mogućnošću u potpunog gubitka)	Visoka (može se lako oštetiti)	Srednja (može se oštetiti prirodnim ili ljudskim aktivnostima)	Niska (može se oštetiti samo ljudskim aktivnostima)	Ne može se ozbiljnije oštetiti
SIMV12	0	0 do 10	10 do 20	20 do 50	Više od 50 (posjetilaca)

SIAV1	Nepristupačan	Niska (samo pješke uz posebnu opremu i stručne vodiče)	Srednja (biciklom i drugim sličnim prevoznim sredstvima)	Visoka (automobilom)	Najviša (autobusom)
SIAV2	Nema	1	2 do 3	4 do 6	Više od 6
SIAV3	Nema	1	2 do 3	4 do 6	Više od 6
SIAV4	Više od 100 km	100 do 50 km	50 do 25 km	25 do 5 km	Manje od 5 km
SIAV5	Nema ih u blizini	Lokalni put	Regionalni put	Nacionalni put	Međunarodni put
SIAV6	Nema	Niske	Srednje	Visoke	Najviše
SIAV7	Nema	Lokalna	Regionalna	Nacionalna	Međunarodna
SIAV8	Nema	Manje od 12 godišnje	Od 12 do 24 godišnje	Od 24 do 48 godišnje	Više od 48 godišnje
SIAV9	Više 50 km	Od 50 do 20 km	Od 20 do 5 km	Od 5 do 1 km	Manje od 1 km
SIAV10	Nema	Niskog kvaliteta	Srednjeg kvaliteta	Visokog kvaliteta	Najvišeg kvaliteta
SIAV11	Nema	Nizak (manje od 5000)	Srednji (od 5001 do 10000)	Visok (od 10 001 do 100 000)	Najviši (više od 100 000)
SIAV12	Nema	Nizak nivo	Srednji nivo	Visoki nivo	Najviši nivo
SIAV13	Nema	Slabog kvaliteta	Srednjeg kvaliteta	Visokog kvaliteta	Najvišeg kvaliteta
SIAV14	Više od 50 km	25–50 km	10–25 km	5–10 km	Manje od 5 km
SIAV15	Više od 25 km	10–25 km	10–5 km	1–5 km	Manje od 1 km

Geosite Assessment Model (GAM) = Main Values (MV) + Additional Values (AV)

$$\mathbf{GAM = MV + AV}$$

$$\mathbf{MV = VSE + VSA + VPr}$$

$$\mathbf{AV = VF_n + VTr}$$

Plavsko jezero	OBJEKAT GEONASLJEDA
0,50	SIMV1
1,00	SIMV2
1,00	SIMV3
0,50	SIMV4
0,75 ¹⁴	SIMV5
1,00	SIMV6
0,75	SIMV7
1,00	SIMV8
0,50	SIMV9
0,00	SIMV10
0,50	SIMV11
1,00	SIMV12
1,00	SIAV1
1,00	SIAV2
1,00	SIAV3
1,00	SIAV4
1,00 ¹⁵	SIAV5
1,00	SIAV6
1,00	SIAV7
0,50	SIAV8
0,50 ¹⁶	SIAV9
0,75	SIAV10
0,50	SIAV11
1,00	SIAV12
0,50	SIAV13
1,00	SIAV14
1,00	SIAV15

Plavsko jezero:

$$MV = VSE + VSA + VPr$$

$$VSE = SIMV1 + SIMV2 + SIMV3 + SIMV4$$

$$VSE = 3$$

$$VSA = SIMV5 + SIMV6 + SIMV7 + SIMV8$$

$$VSA = 3,5$$

$$VPr = SIMV9 + SIMV10 + SIMV11 + SIMV12$$

$$VPr = 2$$

$$MV = 3 + 3,5 + 2$$

$$\mathbf{MV = 8.5}$$

$$AV = VF_n + VTr$$

$$VF_n = SIAV1 + SIAV2 + SIAV3 + SIAV4 + SIAV5 + SIAV6$$

$$VF_n = 6$$

$$VTr =$$

$$SIAV7 + SIAV8 + SIAV9 + SIAV10 + SIAV11 + SIAV12 + SIAV13 + SIAV14 + SIAV15$$

$$VTr = 6,75$$

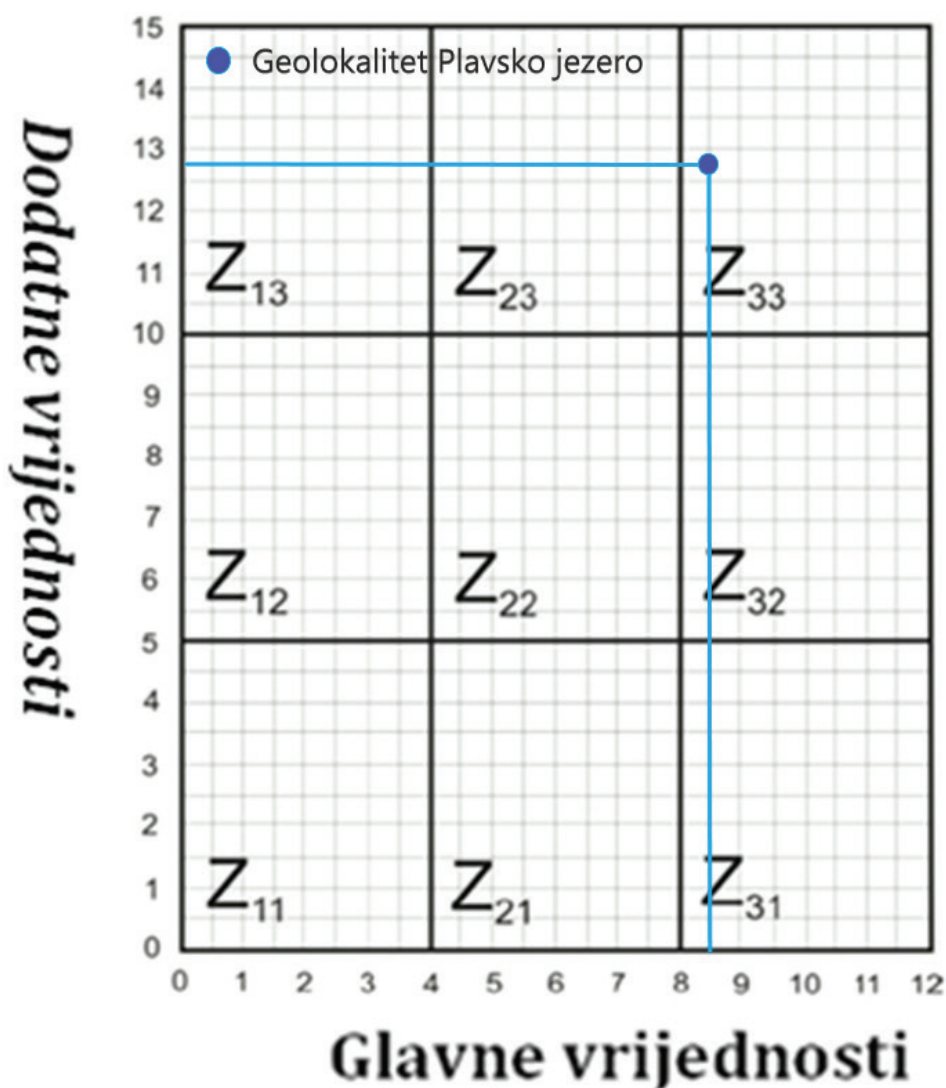
$$AV = 6 + 6,75$$

$$\mathbf{AV = 12,75}$$

$$GAM = MV + AV$$

$$GAM = 8,5 + 12,75$$

$$\mathbf{GAM = 21,25}$$

Zaključak

Plavsko jezero kao geolokalitet ima sumu ocjena indikatora **glavnih** vrijednosti 8.5, a **dodatnih** 12.75. Sumarno, ocjena subindikatora iznosi 21,25 od maksimalnih 27, te on pripada polju Z_{33} , što ukazuje na visok nivo glavnih i dodatnih vrijednosti. To dokazuje da će ovo područje u budućnosti možda imati određeni potencijal da dobije status geoparka, ili barem nekog drugog relevantnog područja zaštićenog hidrološkog geonasljeđa.

Literatura:

1. Beck, L., & Cable, T. T. (2011). *The gifts of interpretation: Fifteen guiding principles for interpreting nature and culture*. Champaign: Sagamore Publishing.
 2. Belij, S., & Simić, S. (2007). Hidrološko nasleđe kao deo geonasleđa u sistemu zaštite prirode u Srbiji. *Globus*, 38(32), 55–64.
 3. Belij, S., Simić, S. (2007). Stanje zaštite površinskih voda u sistemu geonasleđa i zaštite prirode u Srbiji. U: *Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine - Zbornik radova*, 71-80.
 4. Dioum, B. (1968, September). *Speech presented at the General Assembly of the International Union for Conservation of Nature*, New Delhi, India.
- Đurović, P., & Mijović, D. (2006).** Geonasleđe Srbije – reprezent njenog ukupnog geodiverziteta. *Zbornik radova – Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu*, 54, 5–18. Preuzeto 29. novembra, 2024., sa: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0351-465X/2006/0351-465X0654005D.pdf>
5. Gavrilović, L., Belij, S., & Simić, S. (2009). Hidrološko nasleđe Srbije - preliminarne lista. *Zaštita prirode*, 60(1-2), 387-396.
 6. Gray, M. (2004). *Geodiversity: Valuing and conserving abiotic nature*. London: John Wiley & Sons.
 7. Lješević, M. (2002), *Geodiverzitet kao uslov i iskaz životne sredine* (pregledni, teorijsko metodološki rad). Beograd: Geografski fakultet.
- MONSTAT. (2024). *Preliminarni rezultati Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u 2023. godini*. Podgorica: Zavod za statistiku. Preuzeto 4. decembra, 2024., sa: <https://www.monstat.org/cg/>
- Radojičić, B. (2005). *Vode Crne Gore*. Nikšić: Institut za geografiju, Filozofski fakultet.
- Rajović, G. (2010). Prirodni uslovi za razvoj i razmeštaj turizma u severoistočnoj Crnoj Gori. *Industrija*, 38(4), 183–202.
- Reynard, E., & Brilha, J. (Eds.). (2018). *Geoheritage assessment, protection, and management*. Amsterdam: Elsevier.
- Stanković, S. (1998). Planinska jezera Crne Gore: limnološka monografija (2. izd.). Beograd: Srpsko geografsko društvo.
- Vasiljević, Đ. (2015), *Geodiverzitet i geonasleđe Vojvodine u funkciji zaštite i turizma* (doktorska disertacija). Novi Sad: PMF.
- Vlada Crne Gore. (2016). *Zakon o zaštiti prirode*. Podgorica: Službeni list Crne Gore. Preuzeto 3. decembra, 2024., sa: <https://www.sluzbenilist.me/propisi/B8EEFE5F-F7E0-4364-9652-A59C61B9334B>

Web izvori:

gorskeoci.me – pristupljeno 3.12.2024. godine

<http://www.mojacrnagora.com/plavsko-jezero/> - pristupljeno 3.12.2024. godine

<https://waytomonte.com/rs/p-2765-plav-lake> - pristupljeno 3.12.2024. godine

<https://www.ekapija.com/news/3181762/plavsko-jezero-moglo-bi-da-nestane-za-50-godina-u-njegovu-zastitu> - pristupljeno 2.12.2024. godine

<https://www.gdenapecanje.com/mesta-za-pecanje/reka/reka-ljuca-plav/> - pristupljeno 2.12.2024. godine

<https://www.monitor.co.me/kako-od-nestajanja-spasiti-plavsko-jezero-studija-gotova-traze-se-milioni/> - pristupljeno 15.11.2024. godine

<https://www.plav.me/> - pristupljeno 12.11.2024. godine

<https://www.portomontenegro.com/me/blog-me/upoznajte-plavsko-jezero-i-grad/> - pristupljeno 15.11.2024. godine

ANALYSIS OF HYDROLOGICAL GEONHERITAGE ON THE EXAMPLE OF LAKE PLAV

SUMMARY : The paper focuses on the hydrogeological heritage using the example of Lake Plav, the largest glacial lake in Montenegro, which holds a significant place in the region's hydrological system. The lake is important not only due to its landscape and ecological value but also because of the hydrological phenomena that characterize it. Its hydrodiversity is reflected through the presence of tributaries (Ljuča and its tributaries), islands (Lim), wetland zones, and the unique structure of its aquatic ecosystems. Given the significance of hydrogeological heritage, the need for its conservation is increasingly emphasized. Montenegro is rich in geological, geomorphological, hydrological, and other forms of natural heritage, as well as biodiversity and geodiversity, which require timely protection from the growing threats to them. The study also applies the GAM (Geosite Assessment Model) to evaluate Lake Plav as a geosite, with the aim of objectively assessing its scientific, educational, aesthetic, and touristic value. The results indicate a high level of value of the lake and the need for more intensive protection measures and promotion of this hydrogeological heritage.

KEYWORDS: hydrological geoh heritage, Plav Lake, geodiversity, geoconservation, GAM model

ПОЛИМСКЕ
КЊИЖЕНЕ СТАЗЕ

TOKOBI 1/2025
УДК 821.163.41 - 09**Prof. dr Draško DOŠLJAK**LEKSIČKI SLOJEVI I PJESNIČKE SLIKE
U POEZIJI MIŠA L. KORAĆA

„Naučio sam, reče Mali princ, da je svijet ogledalo moje duše. Kad je moja duša srećna, svijet se čini radosnim. Kada je tmurno, svijet se čini mračnim. Ali svijet nije ni tužan ni srećan. Jednostavno postoji. Nije me svijet uznemirio, već ideja koju sam imao o njemu“.

(Antoine de Saint-Exupéry)

Mišo L. Korać, pjesnik, prozaista, dramski pisac, autor je više knjiga: „Raspukli balon“, „Balkanski voz“, „Soliter upodrumu“, „Ne daj da nas život mimoide“, „Prahu u sretanje I“, „Mariji trebaju samo pelene“, „Mojkovačka bitka“, „Sokolčani“ (trilogija), „Parter lijevo“, „Dedove šarene laže“, „Oda Njegošu“, „Uljevo ili udesno pitanje je sad“, „Kijamentno doba“, „Prahu u sretanje“, „Obličnice“ (trilogija). Poezija mu je prevođena na više stranih jezika, a zastupljena je i u više antologija.

Zavičajnost u književnosti često se definiše kao duboka povezanost autora sa prostorom iz kojeg potiče. Ovaj motiv u poeziji reflektuje osjećanja pripadnosti, nostalgije, identiteta i kulturnog pamćenja. Prema Mihailu Bahtinu, zavičaj u književnosti nije samo fizički prostor već i “hronotop” – spoj prostora i vremena u kojem se prepliću istorija i subjektivna osjećanja. U crnogorskoj književnosti,

motiv zavičajnosti značajan je još od narodnih pesama, preko romantizma, pa sve do savremenih pjesnika poput Miša L. Koraća, kod kojeg je zavičaj mjesto estetskog, duhovnog i egzistencijalnog promišljanja.

Nagomilano stvaralačko iskustvo Miša L. Koraća iznova zbori stihovima i porukama. Zato je poezija uzvišeni govor. Trajanje riječi koje su tražile i našle svoje nastanjenje „đe stoluje miso pračestice“. Sam sadržaj stihotvorenija „Prahu u sretanje“ otkriva govor Njegoševog djela – sa kojim je Korać „privezan tajnijem nitima“.

Koraćeva filozofsko-poetska upitanost nudi i odgovore kroz stihove: „Čvor smo zublji dok ne izgorimo,/ te gledamo uvis usmjerice,/ Bi l' spoznali kako ko izgleda,/ko u našoj vatri dogorjeva,/Liz plamena u nebeski prostor, / Uz koji se penjemo do Boga...“. Ti odgovori traže, istu i raspiruju i čitaočevu maštu u traženju novih saznanja o svemogućem.

Susretanja s česticom prašine su teme koje Mišo L. Korać pjesnički pretresa u nekim svojim knjigama. Očituje se to najbolje u pjesmama: „Višnjem pravo konačno pripada“, „Vaseljena beskrajno prostranstvo“, „Taina tainu tainom zatajnjuje“. Zato će u jednoj od njih i kazati: „*Sudanije čojka prema čojku,/Tudim činom sramotu načinja...!*“

Rukovet pjesama o Crnoj Gori i Crnogorcima: „U zlu nam je dobro Crnogorci“, „Montenegro“, „U zao čas rate Crnogorci“, „Crnogorcu jamčit Crnu Goru“, „Crna Gora“, „Crnoj Gori darivat Jevropu“, potvrđuje pjesnika koji crnogorske historijske biljege pjesnički sagledava na način što taj svoj poetski doživljaj slika na leksički osoben način:

*„Crna Gora odraz Crne Gore
na nebeskom svodu odslikane,
pa nekako svi ka naopako
naglavice u Lovćen stremimo!“*

Koraćeva zbirka pjesama „Prahu u sretanje“ sabrala je Koraćev filozofsko-emotivni opus prožet lirizmom, a koji je njegovo, dominantno, sagledavanje života zemaljskoga i nebeskoga. Leksička

slojevitost u ovim pjesmama pokazuje pjesnika koji leksiku znalački prilagođava temama i njen odabir je u punom saglasju sa porukama ovog pjesničkog susretanja. Mišo Korać, jedan od značajnih predstavnika crnogorske književnosti, u svojoj poeziji često istražuje teme identiteta, prirodnih ljepota, istorije i kulture Crne Gore. Kroz svoje pjesme, on ne samo da stvara slikovite prikaze prirode, već se bavi i pitanjima postojanja, tragičnih trenutaka i borbi koje su oblikovale njegovu domovinu. Slika Crne Gore u Koraćevoj poeziji nije samo geografska ili politička slika, već duboko ukorijenjena u emotivnoj, kulturnoj i duhovnoj stvarnosti naroda.

Stoga knjiga „Prahu u sretanje“ je „tajina“ onoga svijeta i stvarnost ovoga našega koji je stao i u ovu zbirk. Jer, kako veli Korać, : „*Na zemlji je čudno sudilište,/Sa umom se vasseljena mjeri*“.

Poezija Miša Koraća duboko je povezana sa crnogorskom prirodom. U mnogim pjesmama on koristi elemente prirodnog pejzaža kako bi stvorio atmosferu specifičnu za Crnu Goru. Priroda je u njegovim stihovima više od okvira, ona postaje simbol, nosilac unutrašnjih borbi, tuga, radosti i opomena.

U pjesmama o Crnoj Gori, Mišo Korać slavi ljepotu svoje domovine kroz slike prirode, ali i ukazuje na istorijske traume koje su oblikovale narod. Planine, koje se uzdižu prema nebu, postaju metafora za neprevaziđene prepreke, ali i za snagu koju narod posjeduje. Korać u svojoj poeziji često personifikuje prirodu, pretvarajući je u lik koji govori, koji se bori, koji pati. U pjesmama koristi simbole planina koje ne samo da ukazuju na geografske karakteristike, već postaju simboli odnosa naroda prema životu, borbi i opstanaku. U ovim pjesmama priroda nije samo pjesnikovo okruženje, ona postaje aktivni učesnik, oblikujući mentalni i emotivni okvir naroda, što Korać vješto koristi u svojoj poeziji.

Poezija Miša Koraća, najveći dio njegovog opusa, ne može se razumjeti bez uzimanja u obzir istorijskih faktora koji oblikuju pjesnikovo viđenje Crne Gore. On se bavi prošlošću, tradicijom i narodnim nasljeđem, ukazujući na značaj kolektivne svijesti i iskustva koje narod nosi, ali i pojedinac.

Koraćeve pjesme u „Kijametnom dobu“ često sadrže aluzije na

istorijske događaje, borbe za opstanak i revolucije koje su oblikovale narodnu svijest. Pjesnik se bavi ratovima i borbama crnogorskog naroda, koristeći metafore i simbole da prikaže hrabrost i odlučnost, ali i tragičnost tih događaja i njihovih posljedica na sadašnjost. Ove borbe nijesu samo ratovi, već borbe za očuvanje identiteta, samostalnosti i slobode, što je duboko ukorijenjeno u crnogorskoj kulturi. Njegove pjesme prikazuju narod kao čuvara tradicije, koji se uprkos svim nedaćama, bori za očuvanje svoje kulture. Jedan od važnih segmenata poezije Miša Koraćeve je pitanje identiteta Crne Gore. Korać duboko razmatra odnos između naroda i njegove istorije, usmjeravajući pjesničku pažnju na duboko ukorijenjene vrijednosti, tradicije i kolektivnu svijest. U njegovim pjesmama Crna Gora je mjesto borbe, ali i ljubavi.

Crna Gora, kao prostor koji je kroz istoriju bio izložen različitim uticajima, postaje mjesto koje kroz Koraćevo stvaralaštvo nosi težak, ali i jasan identitet, ukorijenjen u borbenosti i ponosu. Korać istražuje dualnost identiteta – između borbe za opstanak i očuvanje kulturnih vrijednosti i pjesnički ga oblikuje.

Poezija Miša Koraća nudi duboku i složenu sliku Crne Gore, koja se ne sastoji samo od pejzaža, već i od bogate istorije, kulture i identiteta. Koraćeva pjesnička tvorevina istražuje ne samo fizički prostor Crne Gore, već i unutrašnje, duhovne dimenzije koje čine tu zemlju posebnim, neponovljivim mjestom. Kroz njegovu poeziju priroda postaje nosilac emotivnih i simboličnih značenja, dok narod i njegova borba za opstanak i slobodu postaju temelj za izgradnju crnogorskog identiteta. Koraćev pjesnički izraz, utemeljen na narodnoj tradiciji i dubokom poštovanju prošlosti, pruža čitatelju jedinstvenu sliku Crne Gore, koja je ujedno i lična i univerzalna.

Koraćev jezik je jednostavan, ali bogat simbolikom. Kroz arhaične izraze, dijalektalne oblike i ritmičku preciznost, on uspešno oslikava duh zavičaja. Njegovi stihovi često podsećaju na narodne pesme, čime se stvara veza između individualnog i kolektivnog. Ovaj jezički minimalizam doprinosi univerzalnosti njegovih pesama, čineći ih razumljivim i emotivno bliskim širem krugu čitalaca.

Leksički slojevi u poeziji Miša L. Koraća oslikavaju njegovu

snažnu povezanost sa zavičajem i identitetom. Dijalektizam, prirodna leksika, sakralni elementi i simbolika prolaznosti grade jedinstvenu poetsku mrežu koja istovremeno djeluje autentično i univerzalno. Njegov jezik ne služi samo za izražavanje osjećanja već i za očuvanje kulturnog i jezičkog nasljeđa. Analiza leksike u Koraćevoj poeziji pokazuje da je njegov zavičajni izraz neodvojiv od jezika kojim se izražava, dok pjesme služe kao most između prošlih generacija, sadašnjosti i budućnosti.

Zavičajnost u poeziji Miša Koraća predstavlja složen i višedimenzionalan fenomen koji spaja istoriju, prirodu, ljude, običaje i emocije u jedinstven poetski izraz. Njegovi stihovi osvjetljavaju važnost zavičaja ne samo kao fizičkog prostora već i kao ključnog dijela identiteta i duhovnog nasljeđa. Korać kroz svoju poeziju podsjeća na neprolaznu vezu između čovjeka i njegovih korijena, istovremeno oslikavajući univerzalnu ljudsku čežnju za pripadanjem i smirenjem. Kao pjesnik zavičaja, Mišo L. Korać je ostavio snažan pečat u crnogorskoj književnosti, podsjećajući nas da su zavičaj i poezija neraskidivo povezani – kao prostor sjećanja i ljubavi.

Vanja KOVAČEVIĆ

DRAMA MIŠA KORAĆA

Tekst, riječi svjesni um... smrskajte ih i oslobodićete snove koji su u njima zatočeni, makar to značilo i noćne more.

Tako je s početka proteklog stoljeća govorio Antoanen Arto koji je pozorište sagledavao kao instrument poražavajuće snage, uz čiju bi pomoć ljudi mogli da se oslobode ograničenja i da ponovo postanu istinski slobodni. Nakon njega, dvadesetih godina proteklog stoljeća javio se pisac koji je po formalnom namjerama bio konvencionalniji od Artoa, ali koji je bio podjednako surov i radikalan po sadržaju. U pitanju je Luigi Pirandello koji je čvrsto vjerovao da je umjetnost u svojoj suštini zapravo život sam, a ne niz pojmova vješto sklopljenih u čvrstu cjelinu. Ako se prisjetimo njegove rečenice da pozorišni komad ne stvara ljude, već ljudi pozorišni komad, onda postaje kristalno jasno šta je veliki italijanski pisac očekivao od teatra.

Ipak, priča o Pirandellu ostalo bi na nivou, interesantne, ali u priličnoj mjeri sterilne pripovijesti da nije u direktnom dosluhu sa dramom *Podgorica i sedam lica*, autora Miša L. Koraća pisca koji nam još jednom pripovijeda o životu na marginama, o ljudima sa periferije života, o onim mentalno kastriranim, o ljudima koje je vrijeme učinilo junacima tragikomedije.

Kada se pomene naslov nove Koraćeve komedije (ovdje termin komedija treba shvatiti u čehovljevskom smislu, dakle ne u smislu preciznog određenja žanra, već stava da život jeste gorka komedija) moglo bi se učiniti da je to osnovna spona između njega i Pirandella.

Ipak autor drame *Podgorica i sedam lica* velikom piscu s početka proteklog stoljeća mnogo je bliži po nekim drugim određenjima. Prvo, stvarajući dramu Korać ne robuje likovima, zapletu i sopstvenim namjerama (precizno formulisanim već u fazi osmišljavanja zapleta i radnje), već ih „slobodno pušta“ da se izraze, što za posljedicu ima element koji je italijanski pisac nazvao specifičnim akcijama. Uostalom, on je dovoljno mudar pisac da zna kako mi, bez obzira što stvara likove drame, ne može do kraja znati motive i namjere ljudi, pa samim tim ni likova koje stvara. On jednostavno, na prilično bihejvioristički način želi da nam pokaže šta neko radi ili misli. Jednostavno govoreći, iako piše dramu, autor ne želi da se postavi u poziciju sveznajućeg iz kojeg će kao neko ko posjeduje apsolutnu i Jedinu Istinu suditi i znati o svemu. Njegove namjere mnogo su jednostavnije. Autor pout pukog posmatrača, veoma često ne objašnjava niti obrazlaže motive svojih likova. Ako promislimo, vidjećemo da on to ne čini, ne zato što ne zna, već zbog toga što se takvim postupkom radnja sa banalnog nivoa i puke eksplikacije, podiže na veći — nivo metafore. A prednost metafore u odnosu na konkretno leži upravo u njenoj opštosti i univerzalnosti, iz čega jasno proizilazi da, iako piše o nama, Korać u stvari govori o svima. On je pisac čiji likovi ponovo otkrivaju stvarnost. Onu svoju koja paralelno teče sa životima ostalih, bitno drugačiju, gorču i obojenu bitno tamnijim tonovima. Njegove drame potreba su za upoznavanjem onoga što smo učinili i što činimo. Jer to što smo uradili i što radimo, čini nas onim što jesmo. Sva svoja saznanja o sebi i nama, Korać stiže u produbljenom dodiru sa svijetom i neprestanom ispitivanju. Jer on nije pisac koji ima precizno utvrđene forme i šablone, razrađene likove i zaplete, već autor koji stalno traga, zapisuje, preispituje... To je vjerovatno i razlog zbog kojeg autor svoju dramu oblikuje iz pozicije sadašnjosti, ovog trenutka koji živimo. Dakle, sada i ovdje je ono što određuje njegov način pisanja i njegovu poetiku. Ne zato što on tako hoće, već zato što smatra da drugačije ne može biti. *Podgorica i sedam lica* nije drama koja se približava ili koja podražava stvarnost. Ona je stvarnost sama, u svom najsuštinskiem određenju. U njoj nije dominantan umjetnički stav prema životu i on nije ograničen

jedino na umjetničko ostvarenje, već daje vrijednost ostvarenju. Iako je u umjetnosti poznat stav da se umjetnicima često treba oprostiti krivica, jer su oni umjetnici (!) Korać ističe da se umjetniku ne može oprostiti nedovoljno učestvovanje u događajima. Kada priča krene i kada se nađe u stvarnosti cijeli svijet leži pred njom. A to je prostor u kojem treba otkrivati, smatra Korać.

Još jedna upečatljiva karakteristika njegovih drama je da je on pisac koji snažno vjeruje u snagu riječi, te se tako gotovo u potpunosti lišava deskriptivnih i narativnih pomagala. Takvim postupkom, on otvara ogroman prostor čitaocu, reditelju i konačno gledaocu. I još nešto. On je pisac koji iz komada u komad dramatizuje ljudske nemire, nespokojsva i egzistencijalnu sumnju koji se najbolje vide u neprespavanim noćima, stalnom preispitivanju sebe da li smo na pravom putu i da li se možemo suprotstaviti besmislu. Može se učiniti paradoksalnim, ali svoj puni zamah i svoju punu snagu njegova drama *Podgorica i sedam lica* zadobija upravo u trenucima punoznačne realnosti koja je naizgled oslobođena svega (lirskog) osim surovosti života. Njegovi dijalozi jesu metaforični iz prostog razloga što te realno opisane, svakodnevne situacije nose sličan teret. Aleksa je propali umjetnik kakvih ima na destine u vremenu čiji smo svjedoci, al istovremeno i metafora za sve one koji nijesu uspjeli da se snađu poslije ludila koje nam se dešavalo. Savaut-Buva je narkoman, čovjek bez dostojanstva kojeg je život načinio takvim. Jer da je mogao da bira takvim sigurno ne bi postao. A možda i nije, s obzirom na njegov čin.

Potreba njegovih likova da stalno stvaraju neku novu, drugačiju i bolju (quasi) realnost nije nastala iz potrebe da nam što preciznije opiše ambijent u kojem se drama dešava, već iz nasušne potrebe da sebe uvijek iznova obmanjujemo. Ipak, ne želeći da osudi ni svoje likove, a pogotovo one koji makar za tren povjeruju u njih, on piše djelo puno razumijevanja i gorke samilosti pokazujući da život može biti, a da to često i jeste fantastičniji od najfantastičnije književnosti. Ili, ako baš hoćemo da književnost vrijedi jedino ako u njenoj suštini snažno odjekuju damari života.

U dramama Miša Koraća nema velikih parola o istini, umjetnosti,

životu. Njegovi komadi nijesu transparentni koji kazuju kuda da idemo i šta da radimo. Velike životne istine nećete pronaći na stranicama njegovih tragikomedija. On piše šturo, svedeno, ali precizno i vrlo često neprijatno tačno i istinito. Ne samo zato što su junaci njegovih komada ljudi sa periferije života, već zbog toga što on pripada autorima koji pokušavaju da se iskažu u onoj „bezrečnoj“ oblasti koja leži u međuprostoru riječi, neiskazanih emocija i samo nagoviještenih tajni koje ne treba izgovarati ili objašnjavati. Dovoljno ih je samo oslušnuti. Korać zna da život nije isto što i polje preći, ali je takođe i svjestan da se velike drame prije svega događaju u čovjeku. To je i razlog zbog kojeg pokušava da napiše komad u tom međuprostoru izbog kojeg navodi čitaoca da osjeti ono treptanje koje bi vjerovatno u prenošenju putem riječi bilo ili polomljeno ili izgubljeno.

U vremenu nakon pada komunizma, nakon ratova, moglo bi se učiniti da je tema za dramu sve manje. Razlog tome je što „nemamo o čemu pisati, ali ni protiv čega. A oštrica dramskih pisaca treba biti usmjerena ka nekom cilju“. Ipak Mišo Korać je shvatio, da biti ovdje, u Crnoj Gori, na početku 21. stoljeća znači biti između Istoka i Zapada, što mu je omogućilo podjednako dobru komunikaciju sa recidivima komunizma na jednoj, i elementima tranzicionog društva i zapadnih vrijednosti na drugoj strani. Biti na „Ničijoj zemlji“, pored mana ima i svoje prednosti. Okrenut realnosti sociološke, političke, pa unutar toga i psihološke stvarnosti i stanja svijeta koje ga okružuje, u vremenu nebrige za onoga koji stoji naspram nas, i zaborava ljubavi, pisac drame *Podgorica i sedam lica* na temeljima „marginalnog“, „otpada“, „onoga čemu vrijeme ističe i što bi trebalo reciklirati“ stvara dramski tekst uviđajući da problemi pisaca na nekom drugom meridijanu nijesu bitno različiti od njegovih. I da se svuda može napisati drama koja će artikulisanim dramskim jezikom snažno progovoriti o njima.

ТОКОВИ 1/2025
УДК 821.163.41 - 09**Велимир РАЛЕВИЋ****БИЈЕГ У ПЈЕСМУ МИША Л. КОРАЋА**

Мишо Кораћ је рођен у Сомбору. Због очевих прекоманди често је у младости мијењао мјесто боравка – Београд, Пожега, Ужице, Милановац, Требиње, Приштина... Ко зна, звијезде ће га знати, можда је због ношења више завичаја у себи био и сам, у умјетничком изразу, разнолик и вишеструк, надасве траготворан – и у писању драмских текстова, у режији, глуми, у поезији, како за одрасле, тако и за дјецу.

Када се помене Пожега, Мишо би са нескривеном испуњеношћу помињао, а то је негдје и записао, да је као клинац често са оцем долазио у кућу чувеног, лектирног пјесника – библиотекара Момчила Тешића. Волио је да каже – *Растао сам у друштву великог поете...*

Своју младићку проживљеност и онај најпозитивнији урбано-мангупски карактер, разњихао је Мишо, у оно вријеме, и по тадашњем Иванграду. Био је градски шерет, спадало – али и госпоче. Тада је писао и прве стихове. У часопису „Мостови“, негдје 1966/67. год. објављује пјесму „*Облаци бескрајности*“.

Та постојана бескрајност дисала је са Мишом и на чувеном корзоу, када су се дјевојке појављивале у својим новим хаљинама или блузама које су наручиване са стране – или куповане у мимодругим продавницама. Са екипом, која се распознавала и по звиждуку, на лимској плажи испод моста, или на корзоу у главној улици, испод чувених липа, био је и Мишо – уочљиви причар, који је и тада, негдје дубоко у себи, чувао топлоту за промрзле свице...

Касније, ти свици, размиљели су се по његовим књигама – да озидају дане које је тешко порушити, да окрилате све оне *Солитере у подруму*, *Бедове шарене лаже* и *Распукле балоне*, што *Балканским возом* клопарају *Праху у сретање*.

Његов стваралачки зденац жуборио је у *Балканском возу* универзалним несаницама. Са пристаништима за залутале бродове, ослобађао је оковани дан зарађајући у себе, скривајући се у ријеч. Балкан наших дана за Миша је био бијег у пјесму, у обалу која ће надживјети крик, у молитву која ће рањене да лијечи:

*Овдје се смрти руга и пјева
Овдје се ријетко рађа из љубави
Овдје се љубав рађа и заборави*

*Умјесто „Добро јутро“ у свануће
Овдје сијева нож – метак – топовско ђуле
Овдје су рајски вртови – Ћеле куле*

*Пјесму „Успавани апостоли“, завршиће стиховима:
Блажена моја мудрости – да л вјечита јеси
Приведи Божје разум – Иже јеси на небеси*

Из збирке за дјецу *Солитер у подруму* (гдје се издвајају пјесме „*Три другара три мускетара*“, „*Жестоки момци*“, „*Дон Авлијанер*“) некако се и сама намеће и надовезује на *Балкански воз*, антологијска пјесма „*Дајте шансу миру тата*“.

ДАЈТЕ ШАНСУ МИРУ ТАТА

*Разрован ров од силних граната
Около крв уз безброј рана
У џепу писмо на којем пише
Тата - дођи бар на два дана*

*Син Александар са сузом у оку
И збуњен шта је то ријеч „спорадично“
Мисли да негдје далеко на истоку
Кроз тату је устао дједа лично*

*То више није игра – то је кошмар
Гдје љубав је дјечија од мржње одбрана
Тата не брини – бићу увијек добар
Ал молим те – дођи бар на два дана*

*Александра исписује писмо усред рата
Чувај се – брине за тебе породица
Дајте шансу миру тата
Грли те твоја дјевојчица*

*Разбукти рат у којем нисмо
Балканско безнађе разумјели
Дјецо – тата брани само ваше писмо
Мир дјетињи који сте вољели*

*Разрован ров од љутих граната
Около крв уз безброј рана
У џепу писмо на којем пише
Тата - дођи бар на два дана*

У збирци „Праху у сретање“, пјевајући десетерачки и његошевски, Мишо успијева да наново овладичи и оњегоши ријечи, да изговори сводове у поткопаним збиљама, да тражи и налази надњу за нанизане сузе свих наших адова и падова, да нас подсјети на заборављене шуме предака:

*Оро сиви понајдуже живи
Те и ваљда понајвише памти
А с висине види се још више*

Јес греота да га стријелимо

*Мртав оро – ми живи нијесмо
А можда је тако понајбоље
Од пораза сачуват образа
Мушки отић праху у сретање*

Поводом похвала које је својевремено добила збирка „Праху у сретање“, Мишо је у једном интервјуу и рекао – *С обзиром на критику коју је књига добила, изгледа да сам ја био најстрожији према себи...*

Своје заљубљено словоткање Мишо ће извезати у књизи - пјесмастој причи „*Не дај да нас живот мимоиђе*“, гдје ће, на једном мјесту и рећи – *Божје, како је тешко заборавити вољети...*

Наслагане будности, са жудњама и љубоморама, изнова су нашле снагу за говоре и зов, за јавке које би да штите од сјеверца. Распјеван и узнемирен, сав од замагљеног љета, аутор је успио да из магновења и снова ишчупа путоказе за љубав – која соколи, али и боли...

На једном мјесту ће, у својим љувеним приземљенима и рећи: *Ноћ... Двије улице. Прва улица лаже другу...*

Неке његове реченице из ове књиге често се отимају из текста, као да желе саме да говоре за себе, да буду и трају као ненаметљиве а уоквирене - утишане ватре. Једне од таквих су и ове:

Ако се изађе рано на пут, онда још има времена.

Касно ни једна улица не бива.

Постојање у нечему касном је потврда да нијесмо.

*Треба сваког дана живјети за сјутра и надживјети сат на
зидинама куле.*

И ови и други плодови ауторовог умља остављају прозоре, сјеменке за узорану земљу. Његово слово, попрскано жаром али и језом, рећи ће на крају једне пјесме:

И у трену лако

И у часу тешком

Спавај – сањај пролећни

Анђеле са смјешком

Мишо Кораћ је и аутор многих драмских текстова. Говорећи о свом вишеструком умјетничком дару, у једном од интервјуа је рекао:

У настојањима да пренесем своју интиму на друге, то чиним као пјесник, показујући је као глумац, а да би све то радио морам реаговати као редитељ. Једино сам свјестан тога да ће ме као глумца и редитеља побиједити смрт, а као пјесника – надам се, неће...

Не знам да ли је Мишо био у праву, али засигурно знам да је један од понајбољих савремених стваралаца за дјецу – Тоде Николетић, био у праву када је, у рецензији за Мишову књигу „Бедове шарене лаже“ – између осталог записао:

Мишо Л. Кораћ је оправдао своје присуство на планети која се зове Земља.

ПРОЗА И
ПОЕЗИЈА

мр Славко МИЛИЋ

МУКЕ НУМАН-ПАШИНОГ РОБЉА

Крвави дани наступили су кад Нуман-паша Ћуприлић, злогласни санџаклија и беглбег Отоманског царста, нападе на Црну Гору и остави иза себе покољ, велики број рањеника и точила крви по сувомеђинама Катунске нахије. Седамсто четрнаеста постаде злокобна и једна од најстрашнијих и најкрвавијих година у црногорској историји, а малобројни народ који претече његов крвави пир отисну се у гору, бјежећи од распомамљених плаћеника, које са собом поведе злогласни паша у освету непокорним Црногорцима. Са свих страна избијају из горе распомамљене хорде. Гвозд и Оранице, Дуб и Бријест преплављени су народом који гоне крволоци према Чеву и Никишићу. Бјеличка села су опустошена, док мање чете војске, наоружане до зуба, испред себе воде спутану чељад из Ублице, Дида, Предиша, Пејовића. Велики дио жена и дјеце одводе из Малошина Дола и Љешева Ступа и, чекајући да колону сједине са другом из Томића и Микулића, зостављају жене и туку ђецу. Неколико ситнежи што није могла без мајчине сисе, даве и остављају поред уског пута за Чево.

„Ну, напријед, шејтани, плаћаћете харач цару или ве неће бити. Мислите ли ви, Бјелице, да довијек бјежите од дације?“, разљућено халабуче Салих-ага.

„Мислите ли да отимате по Граову и да плијените стоку оногоштанским Турцима? Е нећете, тако ми Алаха, но ћете сад крв пропишати, влашка марво“, разгоропадио се Салих-ага, док изнад Попањске Лаке шибика педесетак заробљеника, претежно жена и ђеце и гони један дио њих према Оногошту, а одатле

за Гласинац. Жене пиште под налетима бича који фијуче кроз ваздух, све док им се не слијепи по леђима и глави.

„Издрије ми око, манитаћу један. Богу платио, невјеро рода и издајице. Ти мислиш да ме мореш сатријети тијем корбачем. Ја сам данас најсрећнија мајка, изгубила сам све потомство и саде бих запјевала!“, рече му Мируна Станкова, која је изгубила четири сина и два унука само неколико сати прије овога на Чево.

„Шути, вјештице стара, шути кад ти кажем, не лај, бизо!“, викну, па је још два пута удара бичем, након чега Мируна пада на кољена и држи дјелове ока у рукама. Затим је Салих-агин загонција пробада оштрицом мача и оставља да лежи у крви. Измрцварена колона робља наставља да ужурбано гази, боса и гола, сливајући се са већом колоном коју воде Јусуф-ага и његова свита.

На путу према Гласинцу и беглербеговини Босни, након обављеног посла, у Попама код никшићког бедема стотине пашиних војника стоје у колони, чекајући свог злогласног и непредвидивог заповједника, који поставља управитеља града Никшића, бега Хамзу Мушовића, на нову дужност.

„Цар је ферманом од све турске царевине дао да ја постављам капетане. Мушовићу, ти ћеш управљати градом Оногоштом, и од данас се твоја ријеч вође пита. Поштено управљај овим тврдим брдима и нека ти буде берикетно и алавично“, рече Нуман-паша Ђуприлић.

„Алах те и свијетли цар наградили, велики беглербеже. Јунаштвом ћу се на тебе угледати!“, притеже оружје за пасом храбри капетан Хамза Мушовић.

„Имаш ти на кога, капатане од града Оногошта. Бабо ти је био јунак, и ти бидни јунак! У ову млетачку кулу из Морејског рата тврди хар подигни, нека се турска луна вије. Обновио би ову другу кулу, да га не смакоше Дробњаци, мој јаран Рецеп Шејић, али му се потрефи да главу изгуби, нека му Алах осигура шехидско мјесто у ценету. Алах даде да кулу послјије приутврди и постави на главицу јунак те му до Стамбола није било равна, скадарски везир Ходаверде-паша Махмудбеговић“, приподиже

се са меких јастука на којима сједи, одајући почаст људима о којима говори Нуман-паша Ћуприлић. То учињеше и друге паше, аге и бегови.

„Све ћемо притврдити, велики беглербеже Ћуприлићу, како речеш“, *каза ревносно Хамза.*

„Сад кад наставиш радове које скоро приведе крају изасланик свијетлог цара прошлога лjeta, ови Дурмиш-паша, град и утврда Оногошта биће непробојни. Срећно и дуговјечно капетанство, Хамза-капетане!“, *рече Нуман-паша Ћуприлић.*

„Здраво се веселио, у то име по шербе да попијемо!“, *позива Хамза покретом руке своје слуге. Сви климају главом.*

„Ебу Бакир да остане још посље мене да ти припомогне, Хамза“, *рече паша. Сви климањем главе потврђују наређење.*

„Са Црногорцима немој на силу, без кад мораш, а тад удридох их све не смакнеш те ти сметају или немој кретати, изгореће те. Једнога ли оставиш, исто ти је ка да имаш десетине нашија непријатеља против себе. Љути су из горе ајдуци, њих ријеч обавезује, Алаха ми, за ријеч и јунаштво ће без размишљања главу потурити, а ми, мудре Стамболије, то морамо користити да их држимо и да их на ријеч придобијемо“, *рече паша.*

„Знам их добро, свијетли паша Ћуприлићу, али су ми твоји савјети берикет. Јунаштво им поштујем толико колико и они моје“, *рече Хамза Мушовић.*

„Онда оштро држи ову крајину, нека се ође наша занавијек пита!“

Око турске утврде, града Оногошта, свезане ђевојке и жене, ђеца и понеки млађи мушкарац који се због недостатка разума није умио снаћи или није утекао у сурове катунске шуме. Попадали од тешког хода, гладни, изнемогли и везани, чекају даље одлуке и самилост Турака. На путу неповрата многи од њих су се нагледали злодјела која је чинила пашина војска, рушећи куле и палећи живу чељад, сасијецајући људе на које су наишли кроз Катунску нахију и њена сиромашна села, па све до доласка пред никишићки бедем. Од Сливља преко Средократине пристижу турски башибозуци са одбјеглим робљем. Број и немоћ

Нуман-пашиног робља су се током лова на чељад од села до села увећавали. Свака лијена Црногорка одмах је издвојена, старији и за дуги ход неспособни људи убијени су на лицу мјеста, а избор су вршили војници без икакве контроле, уз наредбу да смичу све живо што се од страха отисло у пећине. Код бедема, тројица виђених Турака стоје са стране градске капије и посматрају ратоборног Мушовића, док Фарук Даневић, који је сматрао да капетанство њему припада, полугласно говори, сам за себе:

„Нећеш капетанство, Ћуприлићу, давати колашинским Мушовићима, а нама га отимати, вјере ми мухамеданске. Добро ћеш се опећи, Хамза Мушовићу, јер си се поиграо са херцеговачким Даневићима и прихватио капетанство и наш мал.“

Тројица Даневића сједају на коње и одлазе пут Растока. Зна се да су кроз деценије каснијих сукоба са Мушовићима добро наплатили изгубљено капетанство, убијајући на десетине Мушовића.

У колони са другим робљама, Вукосава Митрова брише сузе. Навршила је тек двадесет година и немаше среће, ухвати је Исмаил-бегова чета, док је покушавала да утекне и сакрије се у шуму Маројевицу, водећи са собом три брата, Вука, Вукоту и Вукмана, који се некако спасише од хладног мача бега Исмаила. Кад су робље довели до под утврђење, Вукосава је била изнемогла, али се бранила од пријетњи и насртаја плаћеника Исмаилове чете. Сви четаши турске силе морали су сабрати заробљено робље на једно мјесто, под њиве Мушовића, по наређењу Нуман-паше Ћуприлића, који је чекао долазак остатка заробљене раје.

„Што цвилиш, кучко влашка, што рониш сузе, кад ћеш на миндерлуку бега Исмаила уживати у слатким мукама?“, рече један војник Отоманског царства.

„Може бит да се радује том сусрету. Да те није узео за се бег Исо, била би мој дар од паше за вјеран бој“, рече башибозук и поче се гласно смијати без контроле.

„Знај, Турчине, да нечојек на силу море учинити шта гој оће од немоћног, али да ћеш успјети мене да задобијеш мојом вољом, знадни добро, вакетаљу несрећни, то нећеш доживљети! Прије

ћу погинути, но вашем бегу бити кастигуља. Плачем за браћом јер не знам ће су сад, да их вуци не изију, а сва тројица заједно немају двадес година, куд ће њина судбина бити кад ни оца ни мајке више немају. Имали су само мене!“, *кроз сузе одговара Вукосава Митрова.*

„Шут, бизо, не лај! Погануљо!“, *удари је по леђима кубуром један војник.*

Турци из колоне издвајају још четири ђевојке и долазе до Вукосаве. Један војник показује прстом на њу. Други је изводи из групе, свезану.

„Ову кауркињу дајте овамо! Излази, шејтански слуго у лику жене, издири из колоне, брже, брже!“, *гура је испред себе, ударајући је по глави.*

Авдо Хамзагић хвата се за ревер од џупе, у себи савлађује бијес, док га Омер Мехинагић придржава за рукав да не иде пут војника и да даље не говори.

„Што то чините от тија кукавица, нељуди? Зар ви није жа ту младост? Алах вас нагрдио, ка те вас је и нагрдио, чим сте таки!“

„Смири се, Авдо, е мој Авдо, сила Алаха не моли!“, *полугласно говори старац Омер.*

„Шутите старци, да и вас не спутимо ка магарце“, *рече један војник.*

„Ми то онако, не замјери, заповједниче“, *рече Омер. Авдо савлађује бијес.*

Авдо се повлачи за својим послом, Омер одлази од Попа према Њивама Мушовића, без ријечи. Вукосава само ћути, сагнула је главу и повиновала се наређењу турских војника. Док хода од Поне и примиче се Хару Мушовића, погледује иза себе на колону, из које родбина и комишије тужно посматрају њен одлазак. Друге ђевојке ходају за њом, престашене и повријеђене ударцима турских кривих пушака.

Бег Исмаил стоји у близини свог имања, дочекује Турке и робље. Око њега су сејмени, кавадари и хизмећари, њих десетина, а неки од њих као да су сужњеви. Добио је бег задатак од Ђуприлића да неколицини турских породица додијели имања

у Попима и Средократини. Бег бјеше висока раста, широких груди. Док лагано и лако хода, лице му је црвено као да је сунцем преплануло, црномањасто, из њега извиру крупне црне очи. Стално се наизглед добродушно осмјехује, али се иза тог израза лица крију велика пизма и илавост.

„Селам алејч, низами! Кога то водите као шићар вашем бегу?“

„Алејкумус селам, беже! Ево ти оне кауркиње те си пређе тражио, па бирај“, рече војник.

„Води те погануље, остави ми ову те ме у очи гледа печено“, одабира Вукосаву.

„Ето ти је, честити беже. Па уздравље трошио шићар!“

Бег се цинично осмијехну. Слуге бега Исмаила прихватају Вукосаву као ђевери невјесту и воде је лаганим корацима према беговини. Бег иде иза њих и посматра горску вилу с леђа. Дуга црна коса опружила се низ рбате, а хаљине поцијепане од провлачења кроз жбуње показују сву женску интимну љепоту. То је код бега Исмаила пробудило још јачу жељу за осветом, коју осјећа због њеног храброг противљења.

Робље на Попима, прислоњено уз стијене утврђења, скапава од глади и жеђи. Чују се лупњава и трубе. На небу нема ниједног облака, као да је средина љета, а не средина јесени. Чују се турски покличи свечаног вода и рзање уморних коња. Турски стражари заузели бусију око бедема и сједе на каменим плочама, прате сваки покрет робља. Ђеца пиште за мајчином сисом, млијека нема, пресахло. Турци махнито реагују и траже да се умири дјечји плач. Притискање уста још више узнемирава макање.

Када је из Хара Мушовића изашао Нуман-паша Ђуприлић, старјешина страшног изледа, широких и истурених прсију, са златним везовима на униформи, подигнуте главе и оштрих бркова, настала је тишина међу војском. Узјогунила се једино лична стража око паше, која је трчала као помахнитала да му потури узенгије под чизме. Паша мрко посматра, прво војнике, а затим, изненада и прије времена, наређује покрет. Заповједник страже, кавазбаша омањег раста и велике хитрости, покушава да саопшти паши наређење бега Исмаила да му се доведе у

беговину пет ђевојака, како би намирио своју и пожуду својих војника.

„Честити пашо, бег је одвео пет кауркиња агама и војсци на сеир“, као да застаде кавазбаши пола ријечи у грлу, не умједде да настави.

„Ко је то одобрио, кавазбаша? Зовите ми бега, да је одмах преда мном!“, нареди Ђуприлић.

„Одмах, свијетли пашо“, показује кавазбаша руком двојци башибозука пут Исмаилове беговине.

Изненадио се бег Исмаил када су пред његов дом банули башибозуци. Отпертлао је тек раскопчане димије и оставио младу Вукосаву да крвава, поцијепана и претучена лежи на слами. Башибозуци су вратили, изнурене и претучене, остале четири ђевојке, чијим се младим тијелима умало није насладила неживљена турска војска. Вукосаву доводи пашин хизмећар. У својој крвавој несрећи и Вукосави је капнула зера среће, паша Ђуприлић је одлучио да крене прије времена, па се за сада спасила од понижења.

„Честити пашо, ево и бега“, рече један слуга.

Бег Исо ставља десницу на груди, селами великом паши, а он га мрко погледује и размишља како да га казни. Гледа и оне неколике ђевојке које, поцијепане и унакажене од удараца, турски војници воде међу робље. Не жели паша да га казни, али је свјестан да то посматрају и друге аге и бегови.

„Да се шибикуюјеш са десет шибба, беже, па ћеш други пут знати да поштујеш моје наредбе. Вежите га!“, нареди Нуман-паша Ђуприлић.

„Честити пашо, кад је због мога мерака, не жалим за твојим севапом да ме казниш због других, који једва чекају да ме виде на кољенима, него ни посао не сврших. Овој Влахињи сам због њеног поганог језика морао наплатити, а тебе, велики пашо, како драги Алах учи“, рече бег.

„Нијеси поштовао наређења која сам издао да се робље не

убија, пали, сијече и не користи док то ја не наредим. Пола казне му дај, јер је свршио само пола посла.“

„Кажњавај онда“, рече бег Исо.

По двојица башибозука прихватају бега Иса и још тројицу локалних Турака из његове чете који су се покушали окористили ван наређења свијетлога паше. На зидинама никшићког бедема стоји неколико глава Црногораца, набијених на колац. Људске лобање јунака посматрају са стржеве оштрице како војници везују непослушне башибозуке и бега. Чује се удар бича који оставља кржаве трагове на леђима бега Иса.

„Четири, пет...“, броји војник, док кожа полако пуца све дубље.

„Ух, ух, ох!“, чују се бегове једине ријечи.

„Сад доведите ту невјесту!“, нареди паша, док из строја излази сама Вукосава.

„Кауркињо, сад си његова. Од овог часа, предајем ти је, беже. Отплатио си. Остале кауркиње нека остану у колону.“

Одвезују војници бега Иса. Остали и даље трпе по пет шиба више. Један од кажњеника је без свијести, поливају га водом. Паша Ћуприлић само хладнокрвно посматра завршницу. Међу војском је мук.

„Врните ми оружје“, рече бег Исо. Навлачи кошуљу, а крв му тече из врата и слијева се низ леђа.

„Кауркињу ми доведите ближе“, рече бег своме хизмећару. Овај без поговора гура испред себе Вукосаву.

„Свијетли пашо, ти ми даде ову влахињу, је ли тако бљеше, да са њом могу чињет што ми је драга воља?“

„Тако је, беже. Ето ти је, па је знадни наградити ка те сам ја тебе. Војска, покрет!“, нареди паша. Заргаше коњи копитама, наста галама јањичара, а из строја једна старица паде на кољена пред бега Иса. Не осјећа ударце бичем по глави и леђима. Звук бича фијуче кроз ваздух и удара по џупи Јелике Милетине.

„Беже Исо, турске ти вјере, пушти Вукосаву. Свијетлог ти образа, јуначко кољено. Немој зло учињети, Алахове ти вјере“, моли старица бега Иса. Турска стража удара старицу ногама, чупа је и развлачи испред улаза у никшићки бедем.

„Стрина Јелика, не моли га, доста ми је зла већ учинио.“

„Што то збориш?“, рече бег Исо.

„То што чујеш, беже!“, гледа га право у очи.

Бег само посматра изнемоглу старицу и диви се њеној упорности, док колона полако одмиче. Бол од удараца постаје све јачи, бег се грчи као да сваки удар поново осјећа. Одједном из корица вади сабљу и убија старицу. Војници га посматрају изненађено, као да у том трену њен живот има највећу вриједност, а не што ваља колико и сламка међу помахниталом олујом.

„Да се не мучиш, влахињо. Ево ти дар од бега Иса. Овога дуњалука више нећеш гледати.“

„Убиј и мене, крвниче проклети!“, вришти Вукосава изнад тијела своје стрине, која је живот дала покушавајући да је спаси. У строју је остала старичина кћерка Мируна, која одмиче за колоном плачући за мајком.

„Шути, бизо, да те сад ође не сасијечем“, говори Исо. Затим је удара ногом у леђа и врће у колону међу робље.

„Платићеш ми, кучкин сине!“, говори Вукосава, док крвника гледа међу очи.

„Водите ову шејтанку, само ми је зло нанијела и њезина би ме смрт прогањала као глад сиромаша, она је замјена за ову старину.“

Вукосава је поново међу робљем. Док је колона робља свезаног тешким конопима узмицала уз Никишићко поље, изнемоглост и умор освајао је поробљене Црногорце. Неки су се кретали успореним корацима, а бичеви су сијевали по њиховим рбатима. Свезани, жене и ђеца без капи воде, гледају тужно ријеку Зету и видровански поток, а не могу утолити жеђ. Нуман-пашина војска на обалама потока, ријека и точила иза себе оставља десетине изнемоглих, скраћујући им муке хитрим покретима сабље.

Никишићко крваво поље спава док преко равног видрованског пута замиче ојађена колона мученика, а корбачи пуцају по леђима заробљене раје. На челу колоне, према својој беглербеговини,

на страшноме ату газу велики и непобијеђени Нуман-паша Ћуприлић. Све је опустило ће он прође, утихнуо је сваки лелек, попаљено је свако огњиште, од народа нема ни трага ни гласа, као да турска војска хода земљом духова. Народ је од страха утекао у шуме, а колона јаке али изморене војске и полумртвог робља удаљава се према Гатачком пољу без отпора.

Храбре Црногорке, иако под ударцима бича, моле пашине војнике да стану, да своју мртву одојчад сахране уз пут. Покушавају запамтити мјеста испод букава у планини, да могу, ако се икада приповрате живе у Црну Гору, достојанствено испратити своју измучену и пионулу ћецу и своје рођаке. Вукосава храбро корача у колони, тјеши ћецу која пиште изгладњела и без воде, а са њом иде и мала Мируна. Турска стража изнемогле људе оставља поред пута, скраћује им муке. Чују се јауци и вриска помахнитале и немилосрдне страже, која иза себе по врлетима оставља преклану чељад у локвама крви. Мрки гаврани циљају лешине, док са велике висине као на длану посматрају таламбасе како јече изнад посљедње стопе земље која може пружити отпор. Ни Крстац голијски, ни Дуга крвава нијесу запамтили толику војску која се побједносно враће, ни толики народ како очајнички кука, ни ћецу како тужно пиште за својим мајкама. Црна је земља кроз коју су прошли освајачи, исто ка и земља ће су стигли робаљи.

Кад у сарају у гатачко поље сам остаде велики безлрбег Нуман-паша Ћуприлић, свршена посла, брзо утону у сан. Ноћ је пролазила веома споро, а на сан му дођоше све муке које претходних дана виђе својим очима, учини својим рукама, прећута својим дјелима. У снове паши дође свевишњи Алах и рече му љутито да он није господар свих свјетова, како је умислио, и да дјела која је учинио леже на његовој посрнулој души. Потече у сну крв низ потоке, а то никада прије није сањао. Низ чело и врат осваја га зној, пробуди се и позва слугу.

„Не желим да вако почињу моји дани“, полугласно изговори паша, желећи да му нови дио сна крене са милошћу свевишњега.

Поред њега тек бјеше тренуо и слуга, који се хитро подиже на ноге и обриса паши лице меком крпом.

„Свијетли пашо, само сте сањали!“

„Нијесам одавно вршио своје дужности, нијесам одавно свједочио келиме и шехадет. Зато ми у снове долазе крв и кошмари“, рече паша.

„Смирите се, свијетли пашо, попијте мало чаја“, слуга му доноси подгријани чај, а паша пије у кратким гутљајима.

Тих дана, паша Ћуприлић био је узнемирен. Није примао под чадор аге и бегове, боравио је само са својим slugом. За посјету је једино замолио локалног имама Ибра. Пожалио се Ћуприлић имаму Ибру како сваке ноћи сања ријечи свевишњег. У сну му Алах говори да је живот на овом дуњалуку пролазан, да ће људи без гријеха живјети на ахирету до у вјечност, као и да је сваки човјек кројач својих дјела. Ови снови пашу узнемиравају и нијесу му јасне Алахове поруке. Ноћи су му непроспаване, а дани све тежи.

„Што чинити, ефендија Ибро? Када кренух у поход на Црну Гору, не учињех теравих-намаз. Ето, успјех да их покорим, Алах самилосни даде, али не клањах терављу, макар осам рекета“, замишљено говори паша.

„Сва част и добра дјела припадају само Алаху, пашо. Дао је драги Алах да успијеш, али чини добра дјела, кад гођ можеш, давај зекат. Долази ли ти бабо на сан, велики паша?“, упита имам.

„Сањам, ефендија, био је жалостив те је ваки вакат дошао. Волио би ови инсан да је бабо Мустафа уз мене, макар још пола дана. Причао ми је у сну, пажљиво сам га слушао, као некада за овога свијета, наоружавао сам се његовим насухатима и у својој глави их клесао као овај тврди гатачки камен. Одавно не бих на његов мезар, надам се да му је Алах дао лијеп ценет, као што је и мени дат овако велики сабур и сваки војни хаир. Устао сам, Ибро, достојанствен, али не и слободан. Сатро сам, ефендија, одметнике и пљачкаше од којих се све наше свијетло царство о јаду забавило, али бабо ми рече: „Не покусај, сине, свако зрно, за сјемена остави!“. Зашто, ефендија?“

„Добро ти је рекао, бабо, велики паша. Ова раја те гладује и тужна скапава по сред поља није сва крива што је нама у руке сплетена, они су саде наш самар око врата“, *рече имам Ибро.*

„Све сам мислио што ћу с њима, шејтанима, носио се мишљу да их сатрем једном наредбом уз пут, да од њих не остане нико жив.“

„Наредбу султана треба поштовати, велики паша, дај све ове побуњеничке фамилије на чифлуке, мулковној земљи, пошаљи их на пуста имања војних заповједника из похода, али нека живе. Нека ови тићи живе и задовојек знају да се воља царства мора поштовати, да се свијетлом цару мора давати дација, да се нашој раји не смије отимати.“

„Тако ћу и чињети, ефендија.“

Од тога дана, паша је клањао све намазе. Клањао је и сабах и икиндију, клањао је и подне, акшам и јацију, али се дјела сваког човјека пишу, чувају, трају и плаћају. Нека дјела оду у етар вјечности, да се о њима говори и након дуњалука. Добра дјела се понекад и забораве, а лоша никада. Ојађена Црна Гора броји своје побијене синове, ћецу, старце и жене. У свако село чује се лелек. Пустош кваре једино чете Ћуприлићеве војске, остављене да не дозволе раји повратак на огњишта. Упадајући у села Катунске нахије, војници Ћуприлићеве силе не дају ни мртве покопати. И даље се тражи Митрополит Данило по свим пећинама до којих долазе добро наоружане и бројне силе заостале Ћуприлићеве војске.

Спасавајући своју главу, Владика Данило је успио да се на кратко склони ван црногорских нахија.

„У тмини док чамим, чујем од Млетака да ми чудо снађе народ“, *дуго размишља у тами своје собе владика црногорски Данило, који је међу Млетке.*

„Шћели су да сатру и изгоре Владику. Е Данило се није дао, треба он јошт Црној Гори. А то што ме једи додавају и те се ка сиња кукавица молим братској Русији за помоћ, а и њој је потребна помоћ, то је моја мука ка и владара. Но сад ћу да узем

лист артије, па да пишем свудије ће могу, не би ли се моја Црна Гора отресла поганија вашкија, те ме вође притишћу. Одолен морам за Русију одит.“

Владика Данило замишљен сједи, размишља шта чинити и, не плашећи се за свој живот, одлучује да тражи помоћ ће год стигне. Налаже свом писару да пише Млечанима:

„Узми, море, артију, па да се пише, да иштемо што се море, да се сачува оно мало Црногораца те је послѣје злотвора Ћуприлића остало у крше и брда, да не поумиру од глади и без олова.“

„Господару, што речеш, ја ћу учињети. Црногорке рађају јунаке по три са једне куле, њина част се мјери смрћу, а не животом. И зато знадни да се нико неће предати, но ће оно робље те је одвео злотвор у Романију сачувати образ и част, вјеру и наду, љубав и снагу за све нове изазове, ратове и потомке“, *рече писар.*

„Пиши да је све разорено, растјерано и мачу предано, у ропство одведено, а неки мали остатак у гору је умакао и спасио се...“, *говори сјетно владика Данило, писар пером намаче у мастило и биљежи сваку ријеч.*

„Сасијечено је двије иљаде душа, а заробљено три иљаде чељади. Многи су се сакрили у пећине, па су их Турци, палећи сумпор, нафту и лан, ишћеривали отудијен и фатали живе. Нуман-паша, кад је дошао у катунске стране, разрушио је сва села. Када је чуо да се у близини села налази једна мала црква ће су се душе посакривале, опсјео их је и сасијека у комате, а потље је све до Његуша попалио и разрушио. Наилазио је на пуне шкрапе и пећине, палио људе живе и одводио ђецу у робље, а жене мучио и на образ им удара. Најгори је бива они Салих-паша Чурчић, он је свијем руководио. Поббио је скоро четрдес главара, те дођоше на ријеч. Е сад знадните како им је вљеровати и је ли. Десетине црмничанскија јунака је сасијека кад се врта са неврта, ето тако.“

„Цртам, господару, све како збориш“, *рече писар.*

И даље писар пише на хартији муке Црногораца. Но има ли помоћи, то се не зна!

Гласиначка висораван у источном дијелу Босне окружена је

четинарским шумама и врховима Романије, Боговићке планине, Градине, Рабра, Црног врха, Копита и Кратеља. Како би казнили малобројно преживјело црногорско робље, Турци их с родног каменог пријестола воде у беглербеговину. На сред горопадне планине, Нуман-пашина војска одлучи да чељад остави и препусти хладноћи. У одметничкој непослушности, романијска и гласиначка планина бјеху сурове, таман колико и крајеви из којих дођоше заробљеници окорјеле пашине војске. Помеђу брда, катунска чељад наиђе на једно повелико поље какво раније нијесу имали прилике виђети, па се њему приклонише. Код Кнежине, неколико породица прво уљеже у једну пећину, која откриваше животе неког прастарог човјека, док друге фамилије исто учињеше под Кадића брдо, а затим и под Лозник и Госињу.

„Ти, влахињо, и та мала ћете на чифлук код аге Чурчића, код моје родице, хануме Ајше“, рече Салих-ага.

„Мене је свеједно, Салих-ага, ће ћу мртва осванути, само да Мируна преживи“, рече Вукосава.

„Ага Мухарем има имања чак и под Лозник, има велике посједе, земље и шуме. Треба код њега да се ради, а ваљаћеш му и за разоноду“, осмјехује се Салих-ага.

„Никоме ја, ага, нијесам добро донијела, па нећу ни томе твом роду.“

„Не дроби, влахињо проклета, но иш! Водите је да је не виђу више никад.“

Одреди хаџи Салих-аге Чурчића, све сабрани од храбрих сарајевских јањичара, добили су задатак да робље не убијају. То могу радити само на својим чифлуцима војници који су били у походу, уколико робље неће да их слуша. Један дио здраве ћеце одводе од родитеља, спремајући их за далек пут, према Стамболу. Десетине ага и војника добили су радну снагу. Дио робља је пуштен у планине да се сам снаоди, уз обавезу да се јављају агама, ако им затреба помоћ у раду на посједима. Тројица Турака одводе Вукосаву и малу Мируну на пут према Гласиначком пољу. Са њима иде још десетак робља који неизвјесно ишчекују своју судбину. Повратак раје у Црну Гору више није могућ и

значио би само смрт.

„Иш, влахињо, стрва ти се не знало! Од Црне Земље до наше беглербеговине само твој пут прате недаће. Шејтанко...“, рече један војник који је заробио Вукосаву још у шумама нахије.

„Не гурај ме тако, крволочино. Ако Бога има, платићеш за све што ми браћи учиње, проклетниче. Због тебе не знам ни траг ђе им је“, замишљено, али достојанствено, држи се већ одавно исплакана Вукосава.

Кад су, послјије више сати јахања, турске трупе стигле на висораван, пружи се поглед на лијепо Гласиначко поље. Турски војници без много приче прођоше поред Смиљева поља и Љељенбрда. Романијски путеви вијугају се уз планину, продиру кроз омаре, помијешане бјелоборове и црноборове који се издижу небу под облаке. Види се повремено само крајичак плавог неба. Вукосаву задахњује мирис омара и планинска свјежина док гледа преко поља. Кроз лијепу романијску дубодолину угледа и Хајдукову пећину, што је охрабри. За тренутак заборави да је под опсадом, нешта око ње слика крви и људских тијела што лежаху пред сваки кам на који је наишла свезана. Постаде одједном слободна, све док фијук бича који удара по коњима не разби тај лијепи тренутак одсуства из стварности. Кад стигоше пред агалук аге Мухамеда, оставише Вукосаву и Мируну, а војска настави даље са остатком робља.

„Ну, моја ханума, дај нешто да се окријепе ове патнице“, рече ага Мухамед.

„Идем одмах, идем“, хитро се креће стара ханума Ајша. Вукосава и Мируна више немају снаге, као да су одједном остале без воље да се даље боре.

„Биће вама код Мухамеда сад боље, дако Алах дадне да претекнете и поживите.“

Ага Мухарем бјеше у годинама. Синови су му страдали током борбе са Црногорцима код никшићке Дуге. Старачка грађа бјеше обузела његово тијело, које је усљед великог и поштеног рада на имањима које посједује оронуло. Његове благе очи погледују уморне путнице, које су више на умору. Жао је аги младости

коју види пред собом, жао му је сваког божјег инсана који се пати. Одвезује Видосави руке, помилова је по коси. Зна ага да је људски живот пролазан и да ће сваком инсану бити суђено пред свевишњим. Зна и да ове патнице нијесу криве, рат је. Одвезује и малену Мируну, пружа јој чашу млијека да се опорави. Ајша, ханума аге Мухарема, сажаливо посматра ђевојке. Износи своје димије да их растргнуте обуче и заштити.

„Нећу то да обучем, стрина, не могу. Ја сам Црногорка“, рече јој Вукосава.

„Узми дијете моје, узми... У злу смо и не гледај ко смо, све нас је Бог једнаке створио од крви и мяса. Овуда се крећу разни злотвори, отимају и убијају“, сажаливо јој говори Ајша.

„Нећу димије носити, стрина“, рече Вукосава, након чега јој поћоше сузе.

„Дијете, у срцу буди оно ко си и што си, али ипак димије обуци, јер се само тако може сачувати глава.“

Вукосава обуче димије и поче живот у беглербеговини. Никада више није виђела своју браћу, нити Црну Гору.

ТОКОВИ 1/2025
УДК 821.163.41 - 34

Благоје КОРАЋ

ПЉУСАК БЕЗ СРЕЋНОГ ЗАВРШЕТКА

I

-Чији је ово гроб?

-Јелин.

-Значи, овдје је сахрањена.

-Јесте. Сестре су захтијевале да је сахране покрај пута.

-Била је лијепа.

-Најљепша у селу.

II

-Чини ми се да је јуче било.

-Е, а прошло је више од двадесет година.

-Млада је погинула.

-Млада, као роса. Шта друго да ти кажем?!

-Је ли истина да су те ноћи сватови требали да дођу за њу?

-Не. Ја сам чуо да се она договорила с једним момком из Корита да те ноћи сам он дође и оду некуд заједно. Знаш, причало се послије њене погибије свашта.

III

-Знало се да неће дуго. Толико је била лијепа. Као да ју је природа намјерно онакву за смрт стварала. Само, да буде жалије.

-Никад је њени нијесу слали у планину. За несрећу, тога дана оде и... А, дан је био лијеп, скоро као она. Негдје око подне се изненада наоблачило. Ја не памтим да су громови икада чуда чинили као тог дана.

-Добро, она није погинула од грома.

-Није.

IV

-Како је било

-Гром је ударио у јелу. Слушај, најљепша је била у шуми. Висока. А Јела се под њом склонила од пљуска. Тако је Јела од јеле погинула.

V

-А реци ми да ли је тај момак чуо за њену смрт, је ли долазио послије?

-Чуо сам на гробљу, кад је Јели била прва недјеља, да је у Коритима нађен један младић објешен о јелу.

САМО НЕМОЈ О ДУКАТИМА

I

- Обећао си да ћемо разговарати.
- Јесам. Причаћу ти о чему год хоћеш, али само немој о...
- О чему?
- О дукатима ме немој питати. О њима ти нећу причати. Та горчина је само моја.

II

- И, је ли ти испричао причу о дукатима?
- Не, никада. Али, чуо сам је при повратку с гробља, одмах последије његове сахране. Боље да нијесам...
- Зашто?
- То је прича о злој коби, судбини која зрачи тугом.
- Од кога си чуо?
- Све ми је казала жена чији су дукати били.

III

- Удала сам се врло млада. Рекла сам се најљепшем човјеку из сусједног села. Богат, преко сваке мјере. Чувен. Говорило се – као он.
- Колико си била са њим у браку?
- Ни један дан.
- Не разумијем ништа.
- Ево, како је било...

IV

- Дошли су сватови за мене. Преко двадесет. На коњима. Ех, како сам тада била срећна. Мајка ми је дала три дуката, жућа од јабланова и рекла да их чувам као очи у глави, јер они доносе

срећу.

-И, ти их изгубиш?

-Пут од наше куће водио је преко једне ријеке. Приликом преласка, дукати су ми били пали у воду.

-Шта је било даље?

-Ништа лијепо. Сат после је мог доласка у нови дом, муж се тешко разболио. Пребацили су га у болницу, из које се вратио у мртвачком сандуку. Срећа је отишла с дукатима у воду.

V

-Па, што си била данас овом човјеку на сахрану?

-То је човјек који је нашао моје дукате. Дошла сам из сажаљења.

-Опет не схватам.

VI

-Е, њему су ти дукати донијели несрећу. Вода му је однијела кућу. Била је поред саме ријеке. И жена му се утопила. Дјеце није имао. Све је то урадила вода у коју су пали моји дукати. Он их је, касније, неком продао. А, селом је кружила прича да је сваке ноћи сањао своју жену са ђерданом од дуката. Долазила би му, веле, у сан пред саму зору и проклињала. Пропио се, али није хтио да прича ништа од свог живота. О дукатима, ни ријечи. Говорио је – само ме немој питати о дукатима. Говорио, док се није утопио.

VII

-Гдје живи та жена? Радо бих разговарао са њом.

-Што?

-Написао бих нешто.

-Послушај ме, пиши о свему, али само немој о дукатима.

ТОКОВИ 1/2025
УДК 821.163.41 - 1

Драгомир ЋУЛАФИЋ

БАШ КАКО ЈА ХОЋУ

Боему Мићу Поповићу

Пробудиш се
И широко зјевнеш
Збациш с леђа
Сновне каламбуре

Јесте висок праг
Твојега дана
Ал' што виши
Више снаге у те

А шта с даном
На ког пси залају
Прихвати га
Још му се насмјеши

Нијеси дане јачи
Од жеље ми
Да те даним
Баш како ја хоћу

ЛИСТАЊА

Увијек у вријеме листања шуме
Олиста и мој отац

Из жељезног лица сјекире
Очеве личне карте
Прво олиста његово име

Под челом му потом
Олистају дјеца
Лијепе кћери
Синов

А кад се листање заборави
И снијег прекрије шуму
Добри мој отац и тада олиста
У причама пријатеља

КЊИГА ЛИШЋА

кад ме предвечерје затекне
у лишћу јесењем
жутом шушкавом
чија златна сочива збирају
последње зраке
китећи своја грла
ја бих се сагнуо
ја бих лишћу шаптао
ја бих легао у лишће
ја бих у лишћу заспао
ја бих напунио њедра лишћем
ја бих на крају издао књигу лишћа
али само
тре
пе
рим

Ismet REBRONJA

SLOVO SLIVENO STRAVOM

Našla je sestra moja,
Ležeći potrbuške
Kraj kruške s osoja,
Zrno olovno s puške.

I priča kako je bilo:
Prvo se tijelo raspalo
Jer ga je olovo ubilo,
A zrno eto ostalo.

I kosti nekud nestale
Il zaoralo ih neko ralo,
Tice mu ga znale,
Al olovo eto ostalo.

Potom se iz prikrajka
Sad zbiva ovo:
Rastopi zrno majka,
U tajno pretvori slovo.

I čita ona strave
Iz onog slivenog slova,
Obrće oko glave
Vuka i pse od olova.

Strava se nastavlja time
Kad majka posve zanesena
Pročita poginulog ime
Sa slova slivena.

MAJKA MOJA

U utrobi kućerka skupila
 Nas je ona kao homora
 Ogranke svoje.
 Oko glave njene pletenice
 Čute kao debele kandžije.
 San putova zbog nje kleči
 I zalud trave šapću uspavanke.
 Za njenim glasom kurjaci jure
 Kad tišinu tjera
 Sa ognojenih njiva.

Mnogo kune ždrijela
 Kad joj iz oči nestanem.
 Kad tke zelene ćilimove
 Ljepotu s livadama mjeri.

U njene ispucale pete
 Uviru kiše.

JA I ORAH

Ko će koga nadživeti
Ko li će pre nebu stići
Kome li će crna ruka
Nečujno po glavu prići

Rasli smo ja i orah
Rasli smo ja i drvo
Nekad ja zeleniji i brži
Nekad drvo prvo

Pao je orah letos ceo
Čujem jutros od strica
Udario grom u deblo
Pocepala i žile strelica

Odlazim šta mogu
Kako je i pisano na kori oraha
Možda već odmah Besu za večeru
Pre i no što bacite malo praha

I sad ovde bestelesan
Ne čujem šum Raške
Zapaljena mi duša u strahu
Ne idem napred ni natraške

Radojica BOŠKOVIĆ

POMEN

Zašto mene najstarijeg među vama,
zašto gonite da uvijek i na svakom mjestu
o svemu govorim ono što mislim
i zašto to proglašavate poštenjem i hrabrošću?

Ako pomenem one koji su mrtvi
i ako o njima počnem pričati sve što znam,
uvijek će se naći neko da kaže:
- Nije tako bilo, sudiće ti kuka i motika...

Šta će onda moja priča?
Ali, šta ćete vi na ovom svijetu, lažljivci,
ako se dignu mrtvi i kažu sve kako je bilo?

Šta će od vas ostati?
Kakve će onda biti naše pobjede?
Koliki će biti naši porazi?
Ako se nenadno dignu mrtvi i zakopani junaci,
živi će morati da lete u nebo...

Kako spasiti glavu od onih
Koji moraju postojati na ovom svijetu
i pored velike mržnje koja ih okružuje...

BRIJAČNICA

Svaki put
kad izlazim iz brijačnice,
prije nego platim,
dobro pogledam u oči
crnog berberina...
Bože,
kako ima dobru dušu,
pomislim...
Da je ta sjajna britva
u mojim rukama
-možda bih,
već davno,
nekom grkljan prerezao...

Al svaka sreća
i svaka nesreća...
liče jedna na drugu,
samo što ih druga
duša kazuje...

KRUG NA VODI

Ljubavi moja veća od mene,
neiskustvo i prvi zanosi
odavano me ostaviše i napustiše...
i sad jezerom lutam sam
na trošnoj lađi starosti
bez jedara i bez vjetra...
cvilim vezan za bivši život,
za list tužne biljke koja vene
zagledana u mene,
a ja zagledan u Dno
u koje sve živo gleda...
A tamo, na Dnu,
vidim kako treset
naslagan na ilovaču
drhti...
Drhti kao moja uplašena duša,
kao srce ulovljene
i još žive divokoze...

Миомир ДАНИЧИН

ПОРТРЕТ — САМОЋА

Ове самоће не могу да се ослободим
Ово је најнесигурнија самоћа
У којој живим
Овакву самоћу не подноси
Ни самоуништење

Није то самоћа која свакодневно
И сигурно живи свој живот
Није она тако пролазна
И није она ничија свећа која не гори до јутра

Она долази да замени
Пејсаж у оскудици љубави и слободе
Да ништа не одћути
Да ни од чега ни од кога
Не буде изгубљена
И да не не буде ничија и да ме не напушта

Моја самоћа је мој материјал
За градњу куће
Моје порекло
Завичај
Племе и браћа
И сестра која је извршила самоубиство
И мајка сахрањена без венца
(Који је сам од себе изгорео
Када га је отац спустио на њено чело)

Моја самоћа *уговор о* сваком мом (не)делу

Моја аптека
Моје прво самоубиство
И сва друга која ме неће мимоићи
С непријатељима и пријатељима

Моја самоћа је моја жена
Моја деца
Моје прво пијанство и хапшење
Путовања и годишња доба
Ожиљци и памћење
Необјављени рукописи
(од чега највише ненаписаних)
Мој кукавичлук
Моја незапочета биографија
Моје ништа на сваком месту
Моје све у непостојању
Моја маћеха
Моја соба обешена на најмањој главици поред Лима
Моја добронамерно непотребна глава
И све последице са њом

Моја самоћа никог другог нема
Осим мој живот
Она је једина самоћа коју не подносим
Која ме нигде неће оставити на миру
И нигде ме неће сахранити
И оставити усамљеног
Ни моје сигурно непостојање
Неће заменити са другим
Са сумњивим и непознатим
Моја самоћа није добра чак ни са мном

Такву једну и никакву непотребну самоћу
Заменио бих:
За само један живот
За само једну жену
За само један народ

За само једно дете
За само један једини тренутак
Да једном када будем сам
Тако и остане

Моја самоћа је без искуства

Без пријатеља

И никад без мене

Не разумем што се толико петљају
Уокаквусамоћу
Шта траже у њој шпијуни
И остала белосветска олош
Ја у њој све могу да заменим
Ја је нисам достојан

Не могу да је опишем
Ћутим је пре рођења
И после смрти
Не бих је дао ни за шта
Што би могло да промени на боље моје памћење
Не бих је дао ни себи кад бих се ишта питао
Оставио бих јој адресу
И број који не постоји

Моја самоћа је без сандука
Без леша
Без црва
Без руку
(и најпре без муда)
Поодавно без мозга и срца

Моја самоћа ничему не користи

А без њене могу

Она је апарат који ништа не производи

И живело ништа

Да је икада постала нешто
Неби мезапала
И зато ме не прогањајте
Јер ми ничега није доста
Свега мије мало

Ко мисли другачије нека ме замени
Нека ме ослободи од ове пене
Од хоризонта где се уместо моје смрти
Проскитао мој крст
И нигде му нема места
Док је овако

Када се пронађу први разлози за умирање
Ни тада неће испричати мој живот

Добро је док ме поткрада у овом лудилу
Док је неизлечива
И оволико незахвална колико са њом живим

Благо мени

После мене нека нико не буде без самоће
Нека дођу храбрији и преуреде јој живот

ОвOME је све написано
Оовоме се никада није искрено писало
Да није тако распорио бих ја ту мој самоћу
И видело би се
Уинат свима
Како нема ништа лепше и стараственије
Него кад ниси ни за сад
Ни увек
Ни никад у праву

Вера ЦВЕТАНОВИЋ

ИЗА МОЈЕ КУЋЕ

На шареници меканој под шљивама
У воћњаку старом иза родне куће
Погледом крстарим небеским њивама
Пространством високо у плаво беспуће

Трепери јара, свуда околo вруће
Испод шљиве ранке хладовина прија
Мирно је и тихо као у свануће
Само славуј песму из грла извија

Ведра мелодија душу ми милује
Кад запева милно и понавља ноте
Свеомамни це-дур далеко се чује

У сагласју тихом божанске дивоте
Шапућем о теби све речи љувене
Усхићена, срећна јер си ту уз мене

НОЋ

У измаглици вечерњој сутон траје,
Наранцаста пруга хоризонт прелама,
Звезде се јављају, жмиркају и сјаје,
Спушта се вече, с њиме мркла тама.

Тишина одасвуд у густој опсени
И дан одлази, скрива своје лице,
Ноћ црнилом својим околину плени,
Пркосни јој месец ниже огрлице.

И разбија тако тајну мистерије
Што лако узруја, ствара несанице
Да сабласност тмине пошаст неку крије.

У обзорју тихом мрак полако бежи,
Односе га некуд снене беспутице,
Беличаста магла на брдима лежи.

СЛУТЊА

Видела сам што сам видела
Видим што видим

Дрхти мекота
У треперавим гласним жицама
Нејасне речи
Отпор у коренима дланова
Нервни завршеци у оба поља вида у очајању
Дух пати стиснутих усана

Оптимизам копни
Крвоток слутње време згрушава

И'л оно можда тече изван нас

Како ухватити тренутак
У шта се уздати
У наивно посматрање извесности
Или разигране неизвесности
Којом смо свакодневно заробљени

Неспокој опхрвава
У шта веровати
У исмејавање истине
У комплексе
У заблуде
У наизгледну једноставност живота
Или у прихватање судбине
У „привременом насељу”

Видела сам што сам видела
Видим што видим

Свет је у епифази
У средишту
У можданој вијуги
Обезглављен у сопственом грлу стоји
У слепоочницама му немири
Мутне фантазме

У неистраженим плимама
И осекама неспоразуми

У тихим запећцима ума
Потиснути делови живота
Празан простор између синапси
Архипелази поретка у океану хаоса

Видела сам што сам видела
Видим што видим

Звезда падалица гаси последње светло

Каква ли ће зора најавити
Кржаве заранке будућности
Који ће бити опасни колико за осуђене
Толико и за целате

Одужило се чекање

Violeta JOVIĆ

MOJA JABUKA

Kad sam se rodila zasadio je tata
Jednu jabuku mladu
Sa njom sam rasla i kod kuće sam
Samo u njenom hladu

Latice cveta jabuke rodne
Otkida vetar – nosi
I od njih plete roze venčice
U mojoj dugoj kosi

Na svetu takvog mirisa nema
Kao pod tim drvetom
Taj miris nosim negde u duši
Dok lutam sama svetom

Mogu da budem vrlo daleko
Na drugom kraju sveta
Ali se vraćam svakog aprila
Kad moja jabuka cveta

ТОКОВИ 1/2025
УДК 821.163.41 - 1

Милорад ЈОКСИМОВИЋ

КОРАЦИ

Кад носиш кораке у глави
Пољане ти миришу на њиву
Траве те плоде у сновима

У грудима класају прољећна жита
Први јутарњи удах – опојно пиће
Схватиш – дио си питоме земље

Када се у дуги смјењују годишња доба
Цвјетови имају бијеле мразеве
Зиме цвјетају осунчаном дугом

Бројиш походе днева и вечери сне
Хваташ мјесец за осмијех ведрине
Сав се испуниш мирисима

Када носиш кораке у глави
Птице ти пропјевају у лобањи
Чаробне шуме зањишу се

Долазе преко прага у госте
Са свим свијетом звјерки и лептира
Постајеш шума плодоносна и снена

НЕСПОРАЗУМ

Дође ми мајка
Са стадом жеравица на длану
Пољуби ватру сине
Горуће парчиће сунца
С укусом хљеба
Понеси у свијет
Ћелије мога срца

Пољуби пламове ватре
Ремења мога плода
Пољуби сине
Трен свог рођења

Разумјеће

Принесох усни
Угљевље дланова
Пођох у свијет

О мајко
Како си ме преварила

ПРАЗНИНА

Једно гнијездо
На скелету старог кестена

Рана на врату гране
Што боли зовом
Живота и пјесме

Једно гнијездо
Много очију на њему
Зивка станаре
Из далеког сјећања
Жељним сном невјесте

Сваког листања
Једно празно гнијездо
На скелету старог кестена

У мртвој улици
Живог града

ПРИКАЗИ
И
ОСВРТИ

ТОКОВИ 1/2025
УДК 821.163.41 - 09

Проф. др Драга БОЈОВИЋ

Пуноћа србистичког истраживачког подвига у Црној Гори

(Јелена М. Газдић, *Језик цетињских годишњака и недјељника из 19.вијека*, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за српски језик и књижевност, Подгорица 2021, 523. стр.)

Заиста је посебно задовољство нешто написати о књизи одличног стручњака, изврсне колегинице и пријатеља, бившег студента. Задовољство је и читати добре књиге, и писати о њима, без обзира на то ко им је аутор, али је овдје нешто и приде. Свакако, да би се увидјело да су добре, треба читати и оне мање добре, и лоше. Није случајно речено „да се по јутру дан познаје“, јер је она као студент показивала посебне склоности према језичкој материји, истичићу се у сваком погледу, а посебно начином анализе и студиозношћу.

Но, независно од свега тога, свако ко се суочи са књигом *Језик цетињских годишњака и недјељника из 19. вијека*, био он по вокацији лингвиста, филолог или не, примијетиће импозантан садржај, ријетку читљивост и допадљивост (поготову што се ради о унеколико прерађеној докторској тези), систематичност, тачније одличну методолошку организацију, посебан истраживачки нерв и велику посвећеност, а сљедствено томе, синтезе које су првенствено драгоцјене библиографија истраживачима српског језика и језичке историје. И не само њима, већ и историчарима, публицистима, етнологима, социолозима, социолозима културе... Да би се добио одличан истраживачки резултат, какав је овај, било је неопходно одабрати релевантну тему, што је у овом случају био

језик штампе из 19. вијека (језик једног од веома битних функционалних стилова), а то су два најпознатија и најзначајнија годишњака из 19. вијека, *Грлица* и *Орлић*, недјељник *Црногорац*, и први књижевни лист у Црној Гори са интересантним и симболичким називом *Црногорка* (излазила као прилог *Црногорцу*) и недјељник *Зета* (покренут као наставак *Црнорке*). Све то представља језик штампе почевши од тридесетих година 19. вијека па скоро до краја вијека, што је у књизи прецизно датовано, јер је *Грлица*, на примјер, имала дисконтинуиет у излажењу (излазила је у Његошево и у доба кнеза Николе), а комплетним истраживањем употпуњена је празнина у опису публицистичког стила.

Чињеница коју аутор истиче да су „уређивачки и сараднички тим у овим годишњацима и часописима чинили учени људи из разних крајева српског говорног подручја (од Цетиња, Боке которске, Херцеговине, југозападне Босне до сјеверне, централне и источне Србије), што тему чини прилично комплексном и захтијева утврђивање утицаја различитих дијалеката српског говорног подручја, као и књижевног језика“, – је од посебног значаја.

Друго, потребно је било испитати да ли је и како примијењена Вукова реформа, па је овдје потребно истаћи да на основу грађе из *Црногорца* датум примјене Вукове реформе (1871. год. у *Црногорцу*) треба условно прихватити, јер у самом *Црногорцу*, према истраживањима аутора, долази до колебања између фонолошког и морфонолошког правописног начела (нпр. *србски*, *српски*).

Треће, комплексност теме намећу и сами садржаји часописа, што је у књизи исцрпно представљено, а да би се заокружио овај научни подухват потребна су била поређења, како међусобно тако и са језиком докумената (нпр. Паштовске исправе) и аутора из Црне Горе који су стварали у том периоду (Анто Даковић, Марко Миљанов, Лазар Томановић, Никола I Петровић, Стефан Митров Љубиша), – као и због садржаја текстова сарадника који су били из других територија које ни данас, а и тада нијесу припадале Црној Гори. Управо та комплексност указује на континуитет српског језика и српског књижевног језика и његове историје, а „терет“ те комплексности могу поднијети и оваплотити одабрани научници.

С обзиром на то да су околности у Црној Гори ишле на руку *Вуковој реформи*, да ју је, како наводи аутор „прећутно одобравао“ и Његош, како показује и граfiја Његошеве пјесме *Србин Србима на части захваљује*, и овај вриједан корпус и његова анализа заправо то у суштини показује, мада се у језику као феномену који одликује динамичност, флексибилност и функционална слојевитост, што је у конкретном случају представљено карактером грађе, – увијек показују и извјесна колебања.

Колики је значај оваквих и сличних књига у временима тешким за српски језик, произвољних, парцијалних и површних тумачења појединих језичких феномена с тендецијом стварања назови језика, управо нас учи књига Јелене Газдић, као чврста карика и свједочанство континуитета српског језика у Црној Гори, упркос тенденцијама да језиком, тачније његовим именом управљају они који „управљају војском и морнарицом“, и да се језиком назива демилитаризовани дијалекат.

Познато је да је једно од најсложенијих питања у историји српског језика замјена некадашњег вокала *jam*. Управо стање у историји језика, као и данашње, са свим разноликостима, указује на јединство простора српског језика.

Из мноштва грађе коју доноси ова књига издвајамо ово питање које је данас актуализовано на ненаучан начин, па стога важност правилног поимања *јатове* дијафоније, тј. његове фонетске реализације у вези са екавском и ијекавском замјеном у јединственом систему српског језика којег разумевавају и черече по „правилима“ незабиљеженим у лингвистичкој теорији и пракси, додатно добија на тежини. Фонетско-фонолошке замјена (рефлекс, континуант) једног вокала, знају то и лаици, не може бити разлог издвајања назови језика, осим по принципима вјештачких идеологема. Ијекавица и екавица су два плућна крила бића српског језика, сликовито је примијетио Иван Негришорац, па би и језичка политика требало да има такву будућност. На примјеру анализе овог питања, као и свих које обрађује, присутна је прецизност, јасност, аналитичност и свеобухватност.

У првим издањима Милаковићеве Грлице, рефлекс дугог *јата* већином је *ие* (са старијим граfiјом за *е*). Интересантно је запажање да је у посљедња два издања обиљежавање *јата* неуједначено: *ие*, *е* или *јат*, и да

та неуједначеност потиче од утицаја језика цркве, различитих „стилова“ и дијалекатских особина говора аутора.

Утврђивање гласовне вриједности кратког *јат* отежава, како наводи аутор, непостојање посебне графеме за означавање љ и њ, па су на исти начин, означавани *ле* и *не* и *ље* и *ње*.

Замјена кратког јата иза *т* и *џ*, које су биле и територијално ограниченије, такође показују неуједначеност, а и то питање није био ријешено ни сам Вук све до 1839. када је напустио јотоване облике, увиђајући, између осталог, несистемски карактер ове појаве (*ћед*, *ћерати*: *џед*, *тјерати*, нпр.).

Јекавско јотовање *с* и *з* забиљежено је касније у односу на *т* и *џ*, лексички и територијално је ограниченије, и недоследно. Битно је запажање да је и у критичком издању Горског вијенца реконструисан глас *с'*, али у ријечима које немају књишки карактер.

Као замјена старог вокла јат јављају се и воклаи *е* и *и* као резултат условљен фонетским позицијама и аналогцијама, како је иначе стање у (и) јекавских говора.

Остали примјери из грађе показују углавном досљедност примјене Вукове реформе: *ије* у дугим, *је* у кратким, *и* и *е* у одређеним фонолошким позицијама са извјесним неуједначеностима. Видан је утицај и говорне базе аутора (*екавска* и *икавска*), па се јављају неуједначености и недоследности као и ијекавизације екавских текстова, па аутор коригује досадашње ставове да су у цетињској штампи уредници поштовали аутентичан пишчев израз.

Ово је само приказ дијела теме из домена фонетике и фонологије, а књига доноси све основне граматичке нивое, почев од правописа до морфосинтаксе. Иако само дио, довољан је да се закључи о кавом аутору је ријеч. Сама грађа указује да овдје има посла у дијахронији и у синхронији, на лексиколошком и лексикографском, плану фразеологије, стилистике и семантике, па аутору желим плодоносан рад какав је увелико, али и оним ауторима којима је ова књига драгоцену литературу.

Књига је узоран примјер како треба истраживати и истражено објаснити, колико је битна аутентичност грађе из које слиједи и аутентичност тумачења. Показује и то колико је значајно посједовати интелектуално поштење које се огледа у исцрпљивању укупне литературе, начину њене интерпретације, из чега је проистекло ово изванредно дјело као посебан допринос србистици у Црној Гори, и србистици уопште.

Prof. dr Draško DOŠLJAK

KAPITALNA KNJIGA IZ ISTORIJE DIPLOMATIJE

(Prof. dr David Đ. Dašić: „Istorija diplomatije - Evolucija diplomatskog metoda u političkoj istoriji“, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 2022, 1083 str.)

Profesor dr David Đ. Dašić (Plav, 1941) objavio je knjigu „Istorija diplomatije“, sa podnaslovom: „Evolucija diplomatskog metoda u političkoj istoriji“. Izdavač knjige je beogradski Institut za međunarodnu politiku i privredu, pod uredništvom ambasadora emeritusa prof. dr Čedomira Štrpca.

Iz biografije profesora Davida Đ. Dašića izdvajamo: završio Ekonomski fakultet, zatim magistrirao i doktorira na Pravnom fakultetu u Beogradu, gdje je i biran u sva nastavnička zvanja, ali i stekao zvanje profesora emeritusa. Profesor Dašić je obavljao više javnih funkcija u SFRJ i Crnoj Gori, pored ostalih, ambasador u Saveznom ministarstvu spoljnih poslova i zamjenik šefa Sektora za međunarodne ekonomske odnose (1987 – 1989), generalni konzul SFRJ u Njujorku, izvanredni i opunomoćeni ambasador SRJ u Brazilu (1994- 1999) i šef Trgovinske misije Crne Gore u Vašingtonu (1999 – 2001). Objavio je oko 250 bibliografskih jedinica (knjiga, ogleda, studija, članaka, recenzija, prikaza, i dr).

Moto Dašićeve „Istorije diplomatije“ su riječi H. Dž. Trempla: „Mi nemamo vječne saveznike, i nemamo trajne neprijatelje. Naši interesi su vječni i trajni, a naša dužnost je da te interese slijedimo“.

U predgovoru ove kapitalne knjige, profesor Dašić navodi da je ona nastala kao plod njegovih predavanja iz Istorije međunarodnih

odnosa i Diplomacije, koja je držao na osnovnim, magistarskim i doktorskim studijama na više univerziteta Zapadnog Balkana. Posebno, u predgovoru, ističe: „Shvatajući diplomatiju ne samo kao instrument i instituciju spoljne politike, nego i kao sveukupnu spoljnopolitičku aktivnost, u knjizi sam pokušao da opišem mnoge važne i najvažnije istorijske događaje i tok spoljnopolitičkih procesa koji su se zbili u prošlosti, više u onoj bližoj nego onoj dalekoj. U najkraćim crtama opisao sam ili samo spomenuo mnogobrojne ratove, borbe, sukobe, bune, pobune, ustanke, dinastičke svađe, državne udare, vojne diktature, vanredna stanja, pokolje, demonstracije, agresije, strane oružane intervencije i dr., kako iz vremena drevne i davne prošlosti, tako i iz vremena nove i najnovije povijesti svijeta“.

„Politička istorija i istorija diplomatije“, piše prof. Dašić, „isto kao i politički i diplomatski odnosi, međusobno su najtešnje isprepleteni i ne mogu se mehanički razdvajati jer čine nerazdvojnu cjelinu. Te dvije discipline iz korpusa društvenih nauka ključ su za saznanje ne samo istine o prošlosti, nego i za bolje razumijevanje povijesnih događaja koji su se zbili u drevnoj, davnoj, ili bliskoj prošlosti ne mogu donositi prave i racionalne političke odluke koje se tiču ne samo sadašnjice nego i budućnosti. Prošlost, sadašnjost i budućnost su jedan beskrajni životni nit ljudi i naroda u istorijskom procesu“.

Pored Predgovora, Uvoda i Istorije diplomatije (25—42), ova Dašićeva knjiga je koncipitana iz sljedećih djelova: Knjiga prva (Stara diplomatija: ad hok bilateralna i ad hok multilateralna diplomatija): Diplomacija u antičkom dobu (49—119), Politički i diplomatski odnosi u srednjem vijeku (123—235); Knjiga druga (Diplomatija u novom dobu do versajske konferencije 1919), Stalna bilateralna i ad hok multilateralna diplomatija do Berlinskog kongresa 1878. (243—341); Stalna bilateralna i ad hok multilateralna diplomatija od Berlinskog kongresa 1878. do Versajske konferencije 1919. (345—436); Knjiga treća (Diplomatija u novom dobu poslije Versajske konferencije 1919); Stalna bilateralna i stalna multilateralna diplomatija do izbijanja Hladnog rata (443—535); Stalna bilateralna i stalna multilateralna diplomatija od izbijanja Hladnog rata do

pada Berlinskog zida 1989. (538 – 631); Stalna bilateralna i stalna multilateralna diplomatija poslije pada Berlinskog zida 1989. (639 – 715); Knjiga četvrta (Diplomatija mira i rata poslije Drugog svjetskog rata); Aktivna miroljubiva koegzistencija i mirovne inicijative (721 – 738); Globalna bezbjednost i poslije Drugog svjetskog rata (743 – 764); „Ratna diplomatija“ tokom Hladnog rata (769 – 804); „Ratna diplomatija“ nakon Hladnog rata (809 – 887).

Istorijsku sudbinu naroda i država najčešće je opredjeljivao ishod ratova i diplomatije, a „diplomatija je, slično vodi ili trgovini, uvijek pronalazila puteve svog protoka i svojim angažovanjem, nekad sa više, a nekad sa manje uspjeha, prije ili kasnije, doprinosila je postizanju mira“. Na stranicama ove knjige su mnogobrojni primjeri koji ovo potvrđuju. Stoga je i ova knjiga značajna za razumijevanje istorije naroda i država.

U Zaključku ove obimne, preglednei za intelektualni svijet nezaobilazne knjige, profesor Dašić podvlači: „Povelja Ujedinjenih nacija“ iz 1945. godine ostaje svetionik budućnosti svijeta i u 21. vijeku, jer ona svojim dalekosežnim poukama i jasnim porukama o očuvanju trajnog svjetskog mira omogućava pronalaženje najprogresivnijih demokratskih oblika organizovanja međunarodnog zajedništva građana, naroda i država. Sljedeća četiri osnovna cilja održivog razvoja: privredni prosperitet, društvena ukljućivost i kohezija, ekološka održivost i dobro upravljanje od strane glavnih društvenih aktera, uključujući vlade i poslovne krugove, moraju da budu kompas, zvijezda vodilja globalnog razvoja u periodu od 2015. do sredine vijeka“.

Knjiga profesora Dašića „Istorija diplomatije“ je urađena uz strogo poštovanje naučnosti – metodologije i tehnike naučnoga rade, te je ona sigurna i relevantna literatura za ovu oblast. Stoga je, posebno, i preporučujemo studentima Pravnog fakulteta i Fakulteta političkih nauka. Ali, ko god želi da se bavi diplomatijom i politikom mora usvojiti sadržaje ove knjige. Ona nije interesantna samo za diplomate nego i za sve one koji žele da upoznaju istoriju čovječanstva. U ovome i jeste vrijednost ove kapitalne knjige. Njen sadržaj to potvrđuje! Očekivana knjiga od iskusnog diplomate prof. dr Davida Đ. Dašića.

Saša POPOVIĆ**VELIKI PRASAK U KOLORITU TIJANE GORDIĆ**

Ostavljam ovaj naslov bez zareza. Time je naglašena eksplozija kolorita na izložbi *Night Sky* crnogorske slikarke Tijane Gordić, održanoj u Muzeju savremene umjetnosti Crne Gore, Perjanički dom, 30.1 – 28.2. 2025. godine. Mogao sam napisati *Veliki prasak, u koloritu Tijane Gordić*, pa da naglasim jačinu eksplozije. Svejedno, jer ni sada ne znam tačno da li je *Night Sky* izložba slika o prasku ili koloritu, ali znam da je veliki doživljaj u pitanju. Posebno kada se ova izložba događa pred sami smak svijeta, koji je odavno najavio Bruno Šulc u priči *Knjiga*¹: „Uskoro će nam u posudi ponestati boja, a u duši sjaja...“. Ne, nisam katastrofičar. Nisam od onih koju očekuju bombu ili udar asteroida da u trenu unište čitav svijet. Kao i Bruno Šulc, kraj svijeta vidim u svakodnevnom umiranju boja oko nas i sjaja u nama. Zato tvrdim da ovom izložbom Tijana Gordić prkosi smaku svijeta, dolivajući boje u naše posude i sjaj u naše duše.

Tijana je zainteresovana za uzrok svijeta, a on je, složićete se, velika tema. U susret svemiru krenula je noću, s holografskom folijom i akrilnim bojama, što je, nema sumnje, veliki izazov. I baš tamo gdje su se Tijana i svemir sreli, natjerala je svjetlost noćnog neba da se zgusne u akrilik i da ponovo isijava s njenih slika, što je, razumjećete, velika stvar. To bi, između ostalog, kada govorimo o ovoj izložbi, mogli biti argumenti u korist tvrdnje da je nešto veliko u pitanju.

Zrnima svemirske prašine – učeni bi rekli izborom materijala – Tijana slika svemir u stanju dinamičke cirkularnosti. Taj svemir nije točak koji uzaludno vrti zaglavljen u eteru. Naprotiv, ona ga prikazuje

1 Bruno Šulc, *Knjiga*, Savremena svetska priča I, Prosveta, Beograd, 1982, str. 33.

kao energiju koja struji oko galaktičkih objekata, kao što vazduh struji oko krilâ aviona, da im dâ uzgon, ili kao što se mišićna vlakna upredaju oko neke kosti, da joj daju pokret, da je ožive.

Sudeći po likovnom rukopisu vidi se da Tijana radi nježno, stpljivo i upečatljivo. Svjetlost na njenim slikama nije linearna. Svoj svjetlopis ona ne ispisuje slijeva, zdesna, ili vertikalno, kao što pišu razni narodi. Ona ga ispisuje spiralno, da lakše pobudi spiritualno.

Spirala je krug koji nikako da se sretne sa samim sobom. Spirala Tijaninog univerzuma je paukova mreža na koju se u rano jutro umjesto kapljica rose nahvataju šljokice od holofolije, što trepere kao daleke zvijede. U toj vizuelnoj vrtoglavici razum se pomuti, pa se učini da je Tijana slikala po bočnoj strani neke velike rolne slikarskog platna. Zato je ram suvišan njenoj slici jer i bez njega lako se prepoznaje prostor omeđen posebnosću njenog slikarskog stila. U tom priviđenju mikrokosmos i makrokosmos sjedinjuju se fantastički, čudesno. Tada se Tijanine slike vide kao kolekcija poprečnih presjeka svemira i njegovog nemira.

Njena noć nije hladna, već isijava koloritom nabreklih s obje strane vidljivog spektra, pulsira, živa je. Energija iz tačke u centru slike kreće u smjeru stvaralačke sile koja njenu ruku vuče ka polju šireg zračenja i značenja. Ta tačka je oslonac njene grafičke konstrukcije i centar gravitacije pogleda. Način na koji su ostale tačkice raspoređene u prostoru njenih slika navodi na pomisao da su rasute po nekom zakonu rasporeda slučajne nevjerovatnoće. One, kao i atomi, nose naboj velike energije i ako eksplodiraju mogu stvoriti nove svjetove. Kada u galeriji ugase svjetlo Tijanino noćno nebo hvata pozadinsko zračenje kosmosa i svjetluca samo sebi.

Van Gog nije mogao da vidi kosmičke oluje, ali je uspio da ih (pred)vidi na slici *Starry Night*. Tijana Gordić nikada nije mogla da vidi neke čudne pojave našeg čudnog univerzuma, ali ih je naslikala. Pogledajte njene slike malo iskosa, pa ćete u lateralnoj perspektivi vidjeti ono što se u prirodi ne da vidjeti, ali je na njenom platnu prisutno: što se oko više približava ravni zida, na slici *Spektar noći* sve više se pojavljuju skrivena magnetna polja, dok na slici *Puls noći* tamna materija na taj način postaje vidljiva.

Kada budu objašnjavali prostorno-vremenski kontinuum, profesori fizike mogli bi đacima pokazati Tijanina platna. Neka uporede dimenzije slika i vrijeme potrebno za njihovo oslikavanje pa će bolje shvatiti kako se prostor mjeri proteklim vremenom, a vrijeme pređenim prostorom. Ili, pak, da je brzina svjetlosti onaj spori korak kojim mjerimo rastojanja između zvijezda. Roditelji koji djecu tjeraju ranije na spavanje da ne propuste san, kada vide ove slike, shvatiće da im djeca odlaskom na spavanje mogu propustiti čitav svemir. Nekada je bolje da nebo uzmu za dušek, a noć za čaršav. A oni koji se ne sjećaju kada su poslednji put podigli pogled ka noćnom nebu neka vide koliko u Tijaninom iskustvu viđenja ima uzbuđenja.

Tijana se igra bojama i lijepi šljokice po licu, ali ne svom, kao što to čine djevojčice, već po licu nekog galaktičkog bezdana, da mu dâ izraz radosti. U tom isijavanju optimizma nužno se pitaš, kao i Ničeov Zaratustra: „O veliko svjetlo nebesko, u čemu bi bila tvoja sreća da nemaš onih kojima sijaš?“

ТОКОВИ 1/2025
УДК 821.163.41 – 09

Др Марија ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ

**О ПОЗВАЊУ ПЕСНИКА ИЛИ (ПЕСНИЧКА)
САМОСВЕСТ ВЕРЕ ЦВЕТАНОВИЋ**

*Ја сам стена, у сну сазидани бедем.
У рукама ми крила, у оку извидница;
песмопојем, к'о у најбољих птица,
браним прилазе од грабљиваца.*

Вера Цветановић, „Одбрана“

Вишедеценијско песничко (и уопште књижевно) искуство једног ствараоца готово да нема већег удела у снази његове рефлексивности и дубини промишљања света, колико има искуство (нових) доживљаја у промишљању његових феномена. У случају Вере Цветановић чини се да су се поклопиле срећне околности, то јест да су животно и стваралачко искуство - у перманентној и плодотворној симбиози - резултирало збирком песама која представљањено најбоље остварење, представљајући је у највишем степену интелектуалне зрелости и филозофске упитаности над судбином света, али и смислом стваралаштва и поезије уопште.

Успостављајући дијалогски однос са (замисљеним) читаоцем већ самим насловом књиге *Мислиш ли да не мислим*, али и са собом пређашњом — у непрестаном процесу сазревања и самоспознаје, метаморфоза и преображења — ауторка понајпре прејудуцира песничку самосвет о интересубјективним променама у свету, с једне стране, док, с друге, апострофира сопствену песничку пробуђеност над таквим обездуховљеним светом („обезглављеном планетом“) и повратак божанској клици

у човеку, у којој је корен преображења и могућност спасавања света и човечанства. Могуће интертекстуалне везе и аналогија са насловом књиге Емира Кустурице *Видиш ли да не видим*, и његовим мотивом изведеним из параболе великог шешира човека из публике, због којег није могуће пратити филм, код Вере Цветановић су индиректне, али ипак симболичне. Кустуричин *шешир* код ове песникиње аналоган је јавном мњењу, галами и лажима којима је заклоњена права природа човека и његово трагање за смислом сопствене судбине. У човековом делању и песниковој пробуђености у свету заспалом и отупелом на моралне изопачености, неправде, несреће, страдања и нецивилизацијске померености, једина је клица спасења у повратку чистим, непомућеним средиштима бића — детињству, божанској природи и националном идентитету.

Вера Цветановић припада песницима који, с посебном наглашеношћу за матерњи језик, мелодију и смисао који из ње произилази (и сонет, као песничку форму коју дуго негује), али и јасно наглашеним националном самосвешћу о идентитету, представљеним кроз архетипске слике и симболе, митове, легенде и предања, историјске слике и апострофирања чињеница прошлости, сведоче идеју да су песници „свест и савест човечанства”. Подсећајући да „у лавиритну / неизвесности / скоро све смо / заборавили // победом / поражени живот / живимо“, она се декларише као „пробуђени сведок живота“, те да је оно што се животом назива уистину само привид и илузија. У просторима имагинаријума једина нит спасења јесте повратак детињству, неогреховљеној природи и чистом срцу. На тај пут преображења, сматра песникиња, треба кренути од властите самоспознаје, у којима „откривамо себе / у недоумицама до метаноје“. *Мислиш ли да не мислим* тако сугерише идеју о враћању на изворишта, духовна и морална, али и на поезију као последње прибежиште и уточиште душе. Јер, у тој тачки долази до идентификације човека са његовом душом, са *душом народа* истовремено, као и са *душом вечности*, у којој је све - Једно и Једно - у свему (како тврди и Момчило Настасијевић, на чије речи ауторка реферише у уводу збирке).

Песничка самосвест, укореењена, с једне стране, у лично колико и национално достојанство, а са друге, у неку врсту духовне

неповредивости и ненарушивости ефемерним и профаним садржајима света који песника окружује и чији је део („у епифази / у средишту / у можданој вијуги / обезглављен у сопственом грлу стоји“), антиципирана је доживљајем извесне аутономности - егзистенцијалне колико и есенцијалне. Слобода досегнута и/или освојена, оштроумношћу и рацијом, али и „упливом мистичног / под будним оком прошлости“, пројицира се као принцип коме се тежи и који је досегнут: „Ја сам стена, у сну сазидани бедем. / У рукама ми крила, у оку извидница; песмопојем, к’о у најбољих птица, / браним прилазе од грабљиваца. /.../ Своје писмо браним, / древни светосавски прах. / Језиком дичним песма је ода њему. / Свезујем се собом и кореном својим, / у Оченашу запис је и дах“ („Одбрана“).

Да је песник „онај који види више и даље“ (Р. Тагор) песникиња Вера Цветановић потврђује и поетички и етички, уграђујући властита начела у песничке творевине, опомињући да онај ко не заборавља, тај има право и да се нада, а то значи - има будућност. Да би се до поука и порука о битности идентитетског одређења (наслеђа историје, културе и традиције; косовске идеје, етике српског сељака, достојанства Десанкиних стихова или храбрости pilota Миленка Павловића) могло досегнути, требало је најпре спустити се до „лабиринта дубина“, како гласи њен први циклус. Само дубоко освешћен песник, који ниједног тренутка не губи свест о сопственој укоренености у традицију, историју и прошлост, може да буде отворен за видике других култура и поштовања туђег идентитета. Његово је биће саткано од истих нити од којих је и душа народа саткана - песник је *свечовек* и *свенарод* у властитој позиционираности / слободи за коју се изборио. Отуда је завршни циклус збирке *Мислиш ли да не мислим* Vere Цветановић, „Мелодија додира“, у знаку спознања великих истина до којих се на (песничком) ходочашћу дошло.

Да је поезија друго име за самоспознају, песнички свет Vere Цветановић то најбоље доказује. „У оностраном и оностраном / у вајкању о времену / у исповедноме чину / у тренутку просветљења / спознавању Господа Бога / и себе саме / опседају ме речи“ („Стваралачки одсев“). Крећући се од индивидуалних ка колективним идентитетским одредницама, као *знаковима*

на путу ка суштинама - песникиња апсолутизује највиши хришћански принцип, принцип љубави као меру свих ствари. Њена поезија носи знаковито идентитетско обележје, колико и благородност хришћанске љубави. Она своје (песничке) конце „чврсто везује за небо“.

TOKOBI 1/2025
УДК 821.163.41 – 09**Dr Milutin ĐURIČKOVIĆ****POVRATAK U DJETINJSTVO**
(o knjizi Braha Adrovića „Dječija država“, Samizdat, 2024.)„Igra vrijedi onoliko
koliko uložiš u nju”.
Umberto Eko

Iako je prevashodno poznat i priznat kao pjesnik za odrasle, *Braho Adrović*, autor petnaest knjiga lirike, jednog romana i putopisa, brojnih publicističkih priloga i scenarija, a takođe, dugogodišnji novinar, uspješan prosvjetni i društveno-politički radnik, ovoga puta oglašava se debitantskom knjigom pjesama za djecu i mlade. Ovim izdanjem, zapravo, potvrđuje staru istinu da se pisci, uglavnom, u poodmaklom životnom dobu rado sjećaju svog djetinjstva, te u okviru tog melanholično-nostalgичnog i evokativnog raspoloženja često posežu za obraćanjem najmlađim čitaocima, pokazujući i na taj način da im ništa nije strano, odnosno da suvereno vladaju i da se komotno osjećaju u vedrim prostorima svijeta djetinjstva. Ne treba smetnuti s uma činjenicu da je Adrović dobitnik nagrade *Krilata Seošnica* za poeziju za djecu i mlade, što opet dovoljno ukazuje na činjenicu da ovaj stvaralački čin ne shvata usputno i uzgredno, već veoma ozbiljno i odgovorno.

Njegovi veseli i vedri katreni, puni života, optimizma i radosti, pisanisu upravo pomjeri i senzibilitet mladih naraštaja, kojima je ovako nešto i te kako potrebno u današnje vrijeme kada ratovi ne jenjavaju i kad dolazi do velike krize morala, vaspitanja i obrazovanja. Tradicionalistički usmjeren, etički nastrojen sa naglašenim duhovno-rodoljubivim i zavičajnim

sadržajima (*Zašto volim Crnu Goru*), pjesnik Adrović stvara široku lepezu tema i motiva u kojima obrađuje igru, maštu, ljubav, slogu, patriotizam, kao i niz drugih ljudskih i estetičkih vrijednosti. Iz tih razloga pjesnik poistovećuje „raj” sa svojim zavičajem, koji nadahnuto veliča i opisuje sa svim prirodnim ljepotama, odlikama i prirodnim znamenitostima (*Rožaje, Durmitor, Bjelasica, Hajla, Lim*). Adrovićev „povratak u djetinjstvo” nije nimalo slučajan, već je nastao kao produkt iskrene i suptilne inspiracije iskazane kroz umjetnički upečatljivo i prihvatljivo obraćanje djeci i mladima, bez ikakve improvizacije i suviše artističke nadogradnje. U tom smislu, ovu knjigu treba zaista pozdraviti i podržati na njenom putu do srca i znatiželje malih čitalaca.

Mr Jadranka DELETIĆ

**PJESNIČKI PRVIJENAC DJEČIJE POEZIJE,
BILJANE DELETIĆ**

„Duša se liječi kada ste među djecom” - Fjodor Mihajlovič
Dostojevski

Zbirka dječije poezije „*Zvijezda u kosi*” Biljane Deletić je pjesnički prvijenac satkan od najljepših niti dječijeg carstva. Kako je ova mlada pjesnikinja, odabirom profesije svoj život predodredila radu sa djecom, tako je i motiv ove zbirke našla upravo u njima. U pitanju je zbirka koju čini 45 pjesama raspoređenih u tri ciklusa. Prvi ciklus čini grupa pjesama „Krila i korijeni”, drugi ciklus „Ljepote vrtića”, a treći „Kad porasteš, budi čovjek”.

Čitajući već prve stihove ove zbirke, pjesnikinja nas uvodi u drugu dimenziju života koja čini najbitnije poglavlje, gdje dijete ima svoj primat. Kroz pjesme nas vodi u sve avanture djeteta, njegove želje, snove, malene brige, slatke svađe i upušta nas u jednu divnu priču stihova. Stoga ovaj ciklus i dobija specifičan naziv „Krila i korijeni“, gdje krila predstavljaju dječije snove i maštanja, a korijeni govore o tome da djeca uvijek treba da znaju gdje im je dom i sigurnost. Pjesnikinja nam na slikovit način prikazuje ljubav prema djeci, što nam pokazuje kroz sledeće stihove:

*Iako na izgled malen i sitan,
u ovom svijetu koji ne čuje,
dijete je čovjek vrlo bitan,
koji uz ljubav sve pobjeđuje.*

Sve dublje zalazeći u njene stihove, pjesnikinja nam dočarava izuzetnu prisutnost panhumanizma (ljubav prema svemu, svečovječnost, opštečovječnost) gdje nema rastužene djece, već

sve zrači ljepotom, dobrotom, sa mnogo ljubavi i želje da njihova krila i korijeni budu uvijek u prvom planu.

*Obukla noćas jedna žutooka
haljinu bijelu uz sunca zračak,
umila rosom zimu sa oka,
a malo do nje njen drug maslačak.*

U drugom ciklusu „Ljepote vrtića“, nailazimo na stihove koji dočaravaju istinsku sreću i Ljepotu njene profesije koja je satkana od dječijih osmijeha i briga, kako savladati prve dane u vrtiću. Pa u pjesmi „Vrtićke muke“ pjesnikinja kaže:

*Istu brigu svi imamo,
dal' će brzo mama doći?
Još smo mali pa ne znamo,
da će i to vrijeme proći.*

Dok u pjesmi „Prvi dan u vrtiću“, ona nam dočarava prisutnost ljubavi i sigurnosti koju vrtić pruža djeci:

*Igrao se s drugarima,
družio se pjevajući,
prekinula igru mama,
a ja nisam htio kući.*

Dijete u Biljaninim pjesmama je sinonim za život pun najljepših boja, koje nas vode u sve avanture njegovog odrastanja, a uz sve to i pripremanje za svijet odraslih. Stoga ove pjesme imaju i edukativni karakter, gdje roditelji čitajući ove stihove mogu bolje razumijeti dijete, shvatiti njegove želje, malene brige i htjenja koja im nekada zvuče suvišno.

*Za ruku drži, ali ne steži,
kad treba pusti, neka poleti,
samo će tako u ravnoteži,
života čari da osjeti.*

U trećem ciklusu „Kad porasteš budi čovjek“ su posvećene

pjesme, koje govore o pjesnikinjinom pogledu iz odraslog doba na djetinjstvo u kom se pominju ljudi koji igraju važnu ulogu u životu svakog djeteta. Zato je i naziv ovog ciklusa vezan za to da svako dijete mora u svom odrastanju imati zdrav primjer odraslog čovjeka. Tako pjesnikinja sa ljubavlju govori o svojoj učiteljici:

*Srećna što moja je bila,
ne bih dalje da dužim,
učiteljice, vječno Vam hvala,
zbog Vas se s djecom ja družim.*

Ona nam kroz svoje stihove dočarava i neizmjernu ljubav prema svojim bližnjima. Tako u pjesmi „Andrija i Mija“ kaže:

*/ tako tetka koji stih napiše,
od sreće zapjeva, jer za njih diše,
ova se ljubav iz srca ne briše,
ko oni raste sve više i više.*

Ili u pjesmi „Mojoj djeci“ kaže:

*/ na kraju reći ću vam,
vi ste moji suncokrili,
krila su vam raširena,
poletite, živi bili!*

Sve pjesme su smislene, edukativne, slikovite, zanimljive, pjevljive, interesantne, inteligentne, plove nepreglednim prostranstvom dječijeg carstva i mašte. Nadam se da će i djeca uživati i prepoznati moja zapažanja. Moje srce je bilo preplavljeno emocijama koje vam ne mogu dočarati na pravi način, ali vam mogu sa zadovoljstvom preporučiti da pročitate ovu zbirku. Biljani želim da ovo bude samo jedna knjiga u nizu koja će obradovati mališane.

Milija PAJKOVIĆ

GOSPODIN PROFESOR

**Slobodan Tomović „Gradjanski rat u Crnoj Gori“, izdavači
„Štampar Makarije“, Beograd, „Obodsko slovo“, Podgorica,
štampa: „Obod“, Cetinje**

Beranska gimnazija, osnovana, 1913. godine, veoma je brzo postala jedna od najboljih školskih ustanova u Crnoj Gori, ali i znatno šire. Jedan od glavnih razloga za to bila je i jedna istinska niska vrsnih predavača i to sa raznih strana i iz različitih krajeva, obogaćena i prognanim carskim ruskim stručnjacima, oficirima, umjetnicima, koji su spas od komunističkog i boljševističkog biča našli na našim prostorima.

Veoma je nezahvalno spominjanje nekog od tih predavača bez razloga, sem ako nije u pitanju riječ samo o njemu, jer se u protivnom potiskuju oni i one koji pomen, takođe, i te kako, zaslužuju, a slično je i sa učenicima i učenicama te ustanove.

Međutim, uprkos takvoj činjenici, s vremena na vrijeme, pojave se oni koji sebi daju za pravo da određuju koji su to najbolji i najpoznatiji đaci i profesori u istoriji gimnazije. Ne samo da je to protivno pravilnom rasuđivanju i pisanju, nego izaziva i smijeh, jer se navode sve isti đaci, kao da nije bilo boljih i poznatijih od njih. Očigledno da im je mjerilo za takve navode pripadnost i privrženost spomenutih SKJ i „revoluciji“, iako neki od njih, kao izuzetno slabi učenici, nijesu mogli da nastave učenje u beranskoj gimnaziji, nego su spas potražili dalje, i to, čak, u više različitih gradova.

A ono što ne može niko opovrgnuti i poreći jeste to da je među najpoznatijim i najboljim predavačima u istoriji beranske gimnazije,

svakako i dr Slobodan Tomović, koji je čak učio tajnama filosofije, logike i psihologije.

Profesor Tomović je rođen u Mateševu, Kolašin, 1929. godine, od oca Velimira, profesora književnosti i istorije i majke Olge, rođene Vuković iz Berana. Učenje u osnovnoj školi je završio u Mateševu, a gimnazijsko u Kolašinu, Beranama i u Nikšiću, zbog selidbi porodice. Studije čiste filosofije je upisao i okončao na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na kojem je 1973. godine odbranio doktorski rad o Njegoševoj filosofiji. U vrijeme kad je vršen njegov progon od strane komunista i kad mu je zabranjeno studiranje, nastavio je učenje na Bogoslovskom fakultetu, također u Beogradu.

Svoje školovanje više puta je prekidao zbog ratnih prilika, ali i zbog toga što je u nekoliko navrata hapšen zbog svojih stavova protiv komunizma i osuđivan je od strane vojnih, redovnih i disciplinskih sudova.

Svoju prosvjetnu djelatnost započeo je kao gimnazijski profesor filosofije, psihologije i logike u Peći, Smederevskoj Palanci, u Beranama i u Podgorici.

Redovni profesor Univerziteta Crne Gore postao je 1979. godine, a uzgred je bio, sve do 1992. godine, naučni urednik za sve oblasti Enciklopedije Jugoslavije, a sedam ljeta je obavljao dužnost ministra vjera u Vladi Crne Gore.

Objavio je više knjiga i oko 800 raznih stručnih članaka, predgovora i osvrta.

Usnuo je u Gospodu 2016. godine u Podgorici, a sahranjen je po sopstvenoj želji u Mateševu, u Planinici, gdje je i započeo njegov životni krug i gdje se, eto, i zaokružio.

A ove godine objavljene su njegove uspomene razvrstane i sređene pod naslovom „Građanski rat u Crnoj Gori“, na 302. stranice, koje je priređivač sklopio u dvije cjeline.

Uvod za knjigu je napisao pjesnik i akademik Matija Bećković, dok je uvodno slovo potpisano od strane samog Tomovića u kojem napominje da je sve izrečeno jednostavno, gotovo narodnim jezikom, bez filozofskih osvrta i pojašnjenja, a sve u cilju što lakšeg poimanja tako složenih i zamršenih dešavanja. Pregled djela, što se

tiče jezikoslovlja, izvršio je poznati književnik Miladin Ćulafić iz Beograda, koji je rođen u Gornjim Lugama kod Andrijevice, a inače i sam nekadašnji učenik beranske gimnazije, koji je tada i započeo svoj ozbiljniji literarni rad.

Cijeli tok kazivanja pretočenog u tanane uspomene i prisjećanja u prvom dijelu knjige, znalački vođen, bez suvišnih detalja i zapažanja, sem onih čiji je cilj da zadrže našu pažnju, narasta od sažetog i kratkog uvoda o precima, porodici, djetinjstvu, mladosti, sve do iznenadnih ratnih strahota sa previranjima i zločinima koje je to veliko zlo nosilo u svojem ogromnom crnom torbaku. Sve to viđenje i svi ti utisci jesu oni viđeni očima jednog djeteta, dječaka i mladića koji je preskočio tuđom voljom djetinjstvo sa svim onim njegovim igrama i bezazlenošću i koji je sazrio uz miris baruta i uz užas pogibija i nestanka onih najmilijih!

Čitalac saznaje da su značajnu ulogu u njegovom odrastanju pored djeda Periša, oficira stare crnogorske vojske, bake Petrane-Puće, oca Velimira, majke Olge, strica Miraša, odigrale i njegove tetke, očeve sestre – Đurđa, Milica i Ljubica.

Posebnu ulogu u svemu tome imala je Đurđa, tetka Đuka, koja se nije udala, jer je ostala bez svojeg vjerenika oficira Baja Krdžića, koji je poginuo tokom Prvog svjetskog rata. Pratila je svojeg bratanića-miljenika, kao što je i on napisao, „u stopu“ i preživljavala i doživljavala dobro i zlo sa njim, bdijući nad njime kao dobra gorska vila, koja čuva dječicu, pastire, pastirice, domaćine i putnike namjernike. Sva ratna dešavanja iskazana su postupno sa veoma kratkim opštim uvodima i Tomović se pridržavao toga da opisuje ono što se desilo u njegovom kraju, pa, ponekada, i u cijeloj Crnoj Gori, zasnivajući sve na ličnom viđenju, a ne na nekom nametnutom, izbjegavajući opširne iskaze svojstvene za mnoga slična autobiografska djela a naročito su upečatljivi i sasvim jasno prikazani oni događaji kojima je i sam prisustvovao.

Samo pukim slučajem Tomović je nekoliko puta izbjegao kandže smrti, ali kraj rata nije značio za njega i kraj muka.

One, posleratne, izrečene su i u ovoj knjizi, a svoje mjesto su našle u odjeljku Dodatak.

Tomović je u tom drugom dijelu naveo „Pedeset razloga uzroka propasti komunizma“, a osjećam slobodu da dodam da dobri profesor nije dočekao da osjeti, u punoj mjeri, kako to najveće zlo u historiji ljudskog roda opet narasta kod nas, ponegdje i u svijetu, kako ga šalje lično vrug, koji ga je i osmislio, da i dalje uništava najprije moral, time i dušu čovjeka, pa onda sve redom, a njegovi podanici i dalje se bogate i žive lagodno, sada preoubučeni u druga ruha, navodno priklanjajući vjeri, uz obilje patetičnog rodoljublja, onog iz duboke pozadine.

Dalje, veoma su zanimljivi njegovi napisi „Komunizam i gluma“, „Odgovornost i krivica“, „Luciferi“, u kojima je otvoreno, bez ikakve zadržke napada komunizam, ukazujući na sve ono rušilačko u nemoralno što nosi u svojim mračnim njedrima.

Poseban dojam ostavljaju redovi ispisani o njegovom saslušanju i disciplinskom suđenju na Filozofskom fakultetu od 4. juna 1952. godine, kad je bio student druge godine na Grupi za čistu filozofiju. Oni koji su ga saslušavali, pojedini profesori, pa zatim lažni svjedoci studenti, da im imena i prezimena ne spominjemo, od kojih su neki i njegovi zemljaci, pa, čak, i saplemenici, utrkiivali su se u tome da mu stave što više nepostojeće krivice na pleća. To je takva građa da od nje može da se napiše zanimljiva drama, pa i roman, zašto da ne?

Imao sam sreću da mi je profesor Slobodan Tomović predavao u beranskoj gimnaziji filozofiju i logiku, ali i da sam bio počastvovan time da sam polagao maturalni ispit upravo kod njega s temom „Teorija točaka Ruđera Boškovića“, jedan istinski filozofski rad sa primjesama fizike. Koji godinu kasnije i moj najmlađi brat Milenko, takođe je maturirao kod njega, s radom o filozofiji Karla Jaspersa. Bliski rođak, brat od strica, Dragić, odbranio je, koju godinu prije nas, maturalni rad kod profesora Tomovića, „Analitički i sintetički sudovi“ od Imanuela Kanta.

Da dopunim – zahvaljujući želji profesora Tomovića, koji me i naveo na takvu pomisao, upisao sam studije čiste filozofije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, daleke 1970. godine.

Dr Slobodan Tomović je bio, između ostalog, jedna od najsvjetlijih zublji u velikom svetioniku znanja nekadašnje čuvene

beranske gimnazije. Iako je tada bilo uobičajeno da se učiteljice, učitelji, nastavnice, nastavnice, profesorice, profesori oslovljavaju sa nametnutim „druže“ i „drugarice“, profesor Tomović je za sve nas bio i ostao – **gospodin profesor**, a ova zavjetna knjiga uspomena i sjećanja, veoma značajna i ubojita, treba da se nađe u biblioteci svih onih koji koriste svoj mozak za razmišljanje, a ne tuđi!

Slobodan Bobo SLOVINIĆ

„VISEĆI VRTOVI MUKOVALA“ MILUNA LUTOVCA

Milun Lutovac je teoretičar savremene likovne umjetnosti, diplomirao je na *Filozofskom fakultetu Univerziteta* u Beogradu, magistrirao na *Univerzitetu Donja Gorica* u Podgorici, a doktorirao na katedri *Teorija savremene umjetnosti* na istom univerzitetu. Bavio se pedagoškim radom u barskoj gimnaziji i bio direktor Kulturnog centra u Baru. Predavač je na UDG u Podgorici i rukovodilac Umjetničke galerije *Veliša A. Leković* u Baru. Autor je brojnih likovnih i književnih kritika, imao je preko deset samostalnih, a učestvovao je na više kolektivnih izložbi u našoj zemlji, stalno živi i stvara u Baru.

Artistički naziv ciklusa - *Viseći vrtovi Mukovala* – autor Milun Lutovac, najvjerovatnije je asocijativno vezao za vavilonski mit o *sedam svjetskih čuda*, zapravo za *Semiramidine viseće vrtove*. Abiotički naziv *Mukoval* (*Monte cavallo*) poetsko – simbiotički je uvezan za najveću zonu maslinjaka u Crnoj Gori, koja se proteže obroncima planine Rumije. Umjetnički nadahnut mitskim kontekstom u mediteranskom obzorju, Lutovac je komponovao svojevrsnu likovnu simfoniju o *Barskom zlatu – djevičanskom maslinovom ulju*, o milenijumskim maslinjacima koji su stoljećima hranili *malo misto* pod padinama moćne Rumije nad Barom.

Lutovac se nije usmjerio utabanim stazama objektivističkog realizma, već je snažno zaorao duboku brazdu — u sfere apstraktnih modulacija. Nošen nataloženim i nezaboravnim iskustvima pionira apstraktnih varijacija *Kandinskog* i kasnijih *Poloka* i *Mondrijana*, Lutovac je gradio sopstvene hromatske akorde, nošen treptajima vlastitog mediteranskog senzibiliteta. Kolorit, zapravo hromatska i valerska skala su u njegovom stvaralaštvu glavni činioci. Oni predstavljaju - *Spiritus movens* – njegovog slikarskog *metijea*. Moglo bi se sa izvjesnom sigurnošću konstatovati da je u apostrofiranim radovima, sasvim žrtvovana *crtačka matrica*, te da su kompozicioni

sklopovi na određeni način prepušteni kontrolisanim autorskim i stvariteljskim pulsacijama kosmogenih sila.

Van svake sumnje, nikako se ne smije zaboraviti još jedna bitna komponenta njegovog virtuelnog stvaralaštva. Iznova je to jedna od neizostavnih elemenata životne trijade: *vatra – voda – vazduh*. Zapravo - *voda* u njegovoj umjetnosti, a često ona – *nebeska*, prouzrokuje maestralna čudesa na njegovim hromatiziranim ostvarenjima. Nakon što nabaci koloritnu pastu na platno, Lutovac često prepusti svoje buduće djelo kišnim kapima, koje iz nebeskog svoda uzrokuju neočekivana ameboidna pretakanja i prožimanja. Svakako, umjetnik sa velikom pažnjom kontroliše volšebna događanja na artistsičkom poprištu. Svojevrsnim nagibima platna on svjesno usmjerava brojna rastakanja i kotrapunktiranja.

Gotovo bi se moglo ustvrditi da Lutovac prilikom neposrednog slikarskog postupka ne koristi klasična umjetnička pomagala i sredstva. Slikarski pribor – četke i špahtle – su prepustile ulogu umjetničkim dlanovima i parčadima krpa. Tako da je i klasična slikarska paleta u njegovom stvaralačkom postupku, postala samo svojevrsni koloritno - eksperimentalni poligon. Radi brzih artistsičkog rezultata, zbog bržeg prosušivanja bojene materije, Lutovac se prevashodno orijentisao na akrilične hromatske komponente. U ovdašnje vrijeme, sve češće u umjetničkoj praksi, *akrilik - boje* iz tegla, potiskuju klasične uljane – boje iz tuba. Tako da i nekada svemoćni rastvarači: *laneno ulje* i *terpentin*, postaju lako zamjenljiva atributivnost.

Kako bi postigao najuzbudljivije likovno vizuelne senzacije, Lutovac se u slikarskoj egzekuciji koristi gigantiziranim formatima. U identičnoj namjeri, zavisno od izlagačko - prostornih mogućnosti on zna svoje unisone eksplikate katkada da spoji u diptihalne i triptihalne artistsičke cjeline. Prilikom stvaranja on se koristi bogatom lepezom hladnih i toplih koloritnih nijansi, a njegov važan likovni element predstavlja široki valerski registar. U slikarskoj upotrebi je klasično, nešto grublje preparirano, ali češće i nepromočivo ceradno platno. Na pojedinim ostvarenjima da bi u stvaralačkoj završnici efektno poentirao, Lutovac se služi neposrednim isipanjem likidne hromatske supstance na podlogu.

Prilikom stvaranja, Lutovac se ne koristi klasičnim slikarskim štafelajem, on svoja platna tretira u horizontalnom položaju, direktno na patosu. Uz snažni energetski naboj, gotovo intuitivno, na pretpostavljenoj podlozi on ostvaruje bogate koloritne magline,

koje se često transformišu u čarobna sazviježđa, ili pretaču u bogate hromatizirane melanže. U zanosnoj stvaralačkoj euforiji, racio često prepušta presudnu koordinaciju emotivnim vibracijama. Upravo zbog toga njegove nadahnute slikarske odiseje, odišu krajnjom neposrednošću i opuštenošću. Dakako one zahtijevaju propisnu distancu, sa koje bi mogle da se optikalizuju i dožive u cjelosti.

Likovno stvaralaštvo Miluna Lutovca je hromatski razučeno, višestruko naslojeno i artistički kompatibilno. Uzrelo je stvaralačkom dobu, kreće se višestrukim analitičkim sferama, konkretna djela koja su predstavljena, nadam se da su u sferama, koje će u njegovim daljim likovnim istraživanjima, ostati jedna od značajnih stepenika, preko kojeg se penje ka još višim umjetničkim nivoima.

Видак М. МАСЛОВАРИЋ

**ЛИРСКИ САМОРАЗГОВОР О ДРАГОМ И ДАЛЕКОМ
У ПОЕЗИЈИ ДРАГОМИРА ЋУЛАФИЋА
(П(ј)есме, Удружење књижевника Србије, Београд, 2025.)**

Оличје света више није исто, и ини орфеји диљем планете настоје да утоме његову одисконост не би ли опонирали ригидностима које га ововремено преобличавају, своде у нишност и, притом, нагласили императивну потребу да „у судару са светом за нокат преживе“, е да би сачували у знамен онај недокучиви а у људском сопству свеприсутни драгоцени крајичак васионе, о чему слови Драгомир Ћулафић у песничкој исповедници јединственог наслова „П(ј)есме“, која сублимира његову полувековну књижевну нужност. Отуда већ са првих страница књиге допире јав да ће и у песми и у збиљи настојати да сачува онај део васионе (у њој је довека) који је његов и неотуђив, свевремен и стваран, супротстављен свему што нас међусобно удаљава, без обзира што нисмо у могућности да га „уочимо, нити да га опипамо“, како би знали колико нас, доиста, у њему има.

Читаоци ће сведочити томе да је Драгомир Ћулафић „сам себи поставио високи циљ“, настојећи да пре затварања животног и ставаралачког круга „прибави“ све што потребује, без двоумљења да му је нешта остало далеко, што би могло да га уведе у недоумицу — да би му се могло предочити нешто „што још фали“, што би могло да га „изненади“ јеком унутарње празнине, оне која оставља свевремену емоционалну пустош.

Његов лирски наратив диспонира непрестану запитаност о смислу свеколиког, у овом веку одвећ удаљеног од људског сопства, сведеног на општост, из којег се не види да ли је још могуће „купити новине, сести у прву кафану, попити кафу с чашицом ракије“ а да тај угођај не „испрате“ неколике осенчености о међуљудском

потирању оглашеном на првим страницама ововремених одвећ стигматизованих дневних записа који хотимице отму „оно мало јутарње радости“. Не би ваљало губити из вида да песник управо супстанцијално упозорава нехајнике да такве тренутке не би требало „отимати“ онима којима је то можда „последњи срк“.

Књижевни пратиоци и хроничари Ђулафићевог литерарног учинка ће запазити (већ јесу) неколике посебности које га издвајају из савременог лирског згласја и чине га солитарним, чине га осамним у тихости у којој сублимира све драго, често одвећ далеко - нарочито у слојевима књижевног саопштавања који бремене саморазговором све гласнијим при „осврту на животни пут“, будући да је у недоумици око учињеног или неучињеног, око неколиких детаља који би, имајући у виду његову искуственост, могли прецизније да се појасне. Најпре неспорношћу да се његова лирика ослања на постулате из којих се развио у незаобилазну књижевну и људску величину у регионалном раму, где га одвећ има, а онда и у ширем заграничју.

Дакле, није тешко закључити да су замрзнути родитељски ликови, ужи и шири завичајни простор, река Лим, кућно огњиште са кога још увек пламиња његово блиско било, његов непрестани социјус. Проговор о тим косницима у његовом књижевном твораштву уводе читаоца у емоционалну топлину и често у неутажну сету што се у неком континууму озарје почетка и осамност краја сусрећу у тачку из које осим речите тишине ништа не допире.

Његова семиотичност је нарочито видљива у песми „Снијег“ у којој дубоким ретроспективним замахом допире до драгих и далеких који га са замрзнутим смешком са слика у породичном раму дочекају при уласку у кућу у којој се тек начас, док он усред лета шири шаке над старим смедеревцем, у његовој уобразиљи појави најдражи лик - лик старице мајке подједнако брижан као и некад, како пирка ватру, вели „угриј се, сине, дуго си био на снијегу“, а он опхрван самоћом немилице упарује удах и издах суочен са најпонорнијим делом сопства.

Током читања антологијске песме „Остати сам“ могуће је запазити превизију догађаја који ће га суочити са усудом пролазности, са метаболичким стањем, са промишљањем шта му се од ока отело и запало у недокучиву даљину која га мимовољно аутодетерминише, која га далеког за завичајни

доглед уводи у велеградску полифониčnost, у заточење њега у њему, њега у бетонској вишеспратници са које вид невољно тоне у маглину. У готово свим слојевима лирског саопштавања могуће је саживети Ћулафићеву супресивну елегичност, затајену „у шкрињи посред груди“ кроз коју затумара кад га туга сколи, кад „откључава тишину родне куће“ и сомнабулно се запути према црногорским бреговима где одвећ дуго јењава његово уздрхтало било.

Зачуђујућа је његова инхерентност са завичајном реком Лим, будући да је тешко дефинисати ко у комс гласније пулсира. Отуда би ваљало приметити да га је свеслов о громовитом току Свете воде Лима, утомљен у једној од најлепших, лексички јединствено структурисаних поема српске књижевности друге половине двадесетог века, упрворедио међу незаобилазне књижевне величине — класике српске књижевности. Пут ка таквом вековању Ћулафић је отворио по души, бираним речима, највидљивијим у тестаментарној песми „Путујте ријечи“ са којима се, како каже, запутио у дубоке воде, настојећи да одгонетне „тајну житка“.

Немања ДЕЛЕТИЋ

БАЛКАН И СРПСКО ПИТАЊЕ У 21. ВИЈЕКУ, СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Зборник радова на тему „Балкан и српско питање у 21. вијеку, стање и перспективе“ састоји се од шест излагања и четири прилога. Објављена су излагања са истоимене међународне научне конференције, чији су организатори били „Српска кућа“ у Подгорици и „Институт за српску културу“ из Никшића, која је одржана у „Српској кући“, од 20. до 22. новембра 2020. године. Зборник је објављен 2021. године у Подгорици, у издању Српске куће и Института за српску културу, чији уредници су: проф. др Мирослав Додеровић, доц. др Будимир Алексић и Емило Лабудовић.

Конференција је имала за циљ да окупи научнике и интелектуалце који се баве положајем српског народа на Балкану, како би расправљали и покушали да дефинишу појам „српско питање“ у садашњици и претпостављеној будућности. Аутори су саопштили своја виђења постојећег стања, покушавајући да то документују примјерима из праксе прошлости и садашњице; покушали су да понуде идеје како би се положај Срба у цјелини могао у будућности побољшати.

Емило Лабудовић, директор Српске куће, сагледава у ширем смислу положај српског народа у XXI вијеку, наглашавајући спољашње и унутрашње проблеме са којима се дјелови народа у различитим државним системима сусријећу. Аутор анализира геополитичку и унутрашњу ситуацију у којој се данас налази српски народ као цјелина и као етничка мањина у неким регионима. Теза рада је: „Да ли је „српско питање“ територијално, национално, језичко, политичко... или је све ово заједно и још много тога скупа? Излагања су доста кратка и у форми изношења личних размишљања. Вјероватно је на то утицало вријеме предвиђено за излагање и вријеме које су аутори имали на располагању да припреме своја излагања. Стога је исправније скуп посматрати као разговор или округли сто, него као амбициозно замишљен научни скуп.

У чланку „Положај српског народа послје избора од 30. августа 2020. године“ проф. др Александар Стаматовић сматра да се за 23. године власти Мила Ђукановића губио српски идентитет у Црној Гори, наводећи шта је одузето српском народу за те 23. године, као што су: тробојка, наметање химне, одузимање језика, као и институционализовање неке друге историје. Аутор даље објашњава шта српски народ очекује од нове власти, за коју је доминантно гласао. Наводећи још да српски народ жели компензацију идентитета који му је одузет.

У раду „Српско питање у Црној Гори након референдума 2006. године“, доц. др Будимир Алексић анализира уставно-правни и фактички положај Срба у Црној Гори. Аутор, иначе дугогодишњи политичар, долази до закључка „да не постоји народ у Европи чија се права тако брутално газе као што је то случај са Србима у Црној Гори“, при том аутор се ограђује да Срби у Црној Гори нијесу физички угрожени као Срби на Косову. Аутор своју анализу заснива на чињеници да се на попису из 2003. године 62% грађана изјаснило да говори српским језиком, али и поред тога у Уставу из 2007. године је унесено да је Црногорски језик службени.

Др Миша Ђурковић у членку „Оквирна будућност српских интеграција на Балкану“ проблематизује асимилацију Срба у друге етничке заједнице, а првенствено то што се исти одмах окрећу против Срба. Аутор сматра да то долази као посљедица неедукованости младих генерација. Зато инсистира да треба радити на едукованости младих нараштаја. Такође и овај аутор се у свом чланку бави геополитичком анализом ситуације у којој се данас налази српски народ. Конвертити морају да докажу зашто су напустили један идентитет и да докажу лојалност другом. Није исправно занемарити економске разлоге, политичке притиске и културне утицаје, а ни негирати слободу појединца да се изјасни. Аутор инсистира да треба симболи Републике Србије да се поистовјете са симболима цјелокупног српског народа. Ово није једноставно реализовати, у питању су државна питања и нормативи разних држава, који се не могу ријешити јединствено без договора, за који се чини да су мале шансе да буде постигнут. Свака држава води рачуна о својим интересима и интересима најбројнијег народа, у неке односе мијешају се и стране земље.

Др Драган Црногорац у свом раду представља у каквом се положају налази српски народ у Хрватској. Указује на проблем да политички представници Срба у Хрватској не слиједе вољу народа који представљају. Такође, проблематизује да број Срба који се изјаснио на попису 2011. године у Хрватској се не подудара са бројем вјерника СПЦ и са бројем оних којима је матерњи језик српски. Овај аутор покушава да изједначи различита питања. Ко је изабрао политичке представнике, ако не заступају интересе свог народа, зашто их народ не мијења? Осим тога, број становника који говоре неки језик не може се без грешке повезивати са бројем припадника неке цркве. Које све језике говоре припадници католичке, православне или мухамеданске вјере, а припадају различитим народима и националним државама, сукоби и разлике трају превише дуго, а неће за дуго ни праведно бити ријешени. Много је заинтересованих и супротстављених на малом простору; велики је интерес страних католичких, православних и исламских држава за односе и границе народа и религија на Балкану.

Др Немања Старовић у свом раду анализира саобраћајну повезаност, првенствено Црне Горе и Србије, али и Балкана, наводећи важније саобраћајне комуникације из историје. Аутор износи закључак да је Будимпешта „Капија Европе за Београд, а „Београд за све оне народе који га окружују“. Такође анализира политичку ситуацију на Балкану,

инсистирајући на тези „Балкан балканским народима“. Саобраћајна повезаност услов је боље економске и културне сарадње и развоја, не мора да има везе са националним питањем. Свака земља гради саобраћајну инфраструктуру према својим могућностима. Вјековну припадност подручја Балкана карактерише припадност различитим многонационалним империјама током историје и последице тога у саобраћају, економији, вјери, култури. Осим тога, „Балкан Балканцима“ није оригинална идеја, мада је поново политички актуелизована. Ипак, о томе се питају знатно јаче државе и савези, односи на Балкану зависе од њихових међусобних односа страха и моћи.

Иван Стоилковић бави се положајем српског народа у Сјеверној Македонији, износећи податке шта су Срби и уз чију помоћ постигли као национална мањина у тој републици. Наводи као кључни проблем одупирање асимилацији од два највећа народа у Сјеверној Македонији, Македонаца и Албанаца, као и одупирању бугаризацији Сјеверне Македоније. Нажалост, ти односи не зависе од Срба, у цјелини ни од Македонаца. Прекомпозиција држава, одређивање националних и религиозних граница на Балкану вјековима не зависи од становника Балкана.

У свом раду „Осврт на положај српског народа у Црној Гори угроженост и перспективе“ проф. др Далибор Елезовић у уводном дијелу свог рада бави се стањем након разбијања СФРЈ. Аутор указује на кршење права Срба у Црној Гори од стране бившег режима. У конкретним случајевима заступљеност Срба у државној управи и остајање без посла професора српског језика, који нијесу прихватили да предају Црногорски језик. Аутор рада закључује предлогом да српско питање у Црној Гори треба рјешавати у складу са резултатима пописа становништва. Овдје се поставља питање да ли би бројне мањине и народи у Црној Гори, а сви се сматрају аутохтоним, равноправним и хоће да одлучују о државним питањима, могу тако лако усагласити о овако важним историјским и културним питањима? Шта ће бити ако превлада концепт Црне Горе као скупа националних аутономија и како ће се понашати мањине које се граниче са јачим матичним државама? Може ли то изазвати грађански рат ради исправљања националних, религиозних и језичких граница? Има ли Црна Гора довољно становника за такве авантуре.

У раду „Чињенице као основ културе сјећања“ проф. др Мирољуб Јевтић објашњава да су Срби, Хрвати, Бошњаци и Црногорци иста етничка маса, коју притом спаја и исти језик. Аутор стога закључује да су ратови 90-их година прошлог вијека вјерски, а не грађански. Затим се аутор у раду бави појмом „цихад“ (свети рат у Исламу) и заступљеношћу у библиотекама Република бивше Југославије научних радова и монографија под тим називом. Аутор сматра да је Цихад кроз историју нанио највише штете српском народу, уништавајући га ратом и асимилацијом. Стога инсистира да цихад не смије да се избрише из колективне свијести српског народа. На крају закључује, цитирајући, како каже, једну историјску анализу објављену у часопису Филозофског факултета у Косовској Митровици 1992 — 1995. да

у цијадистичкој „Исламској декларацији“ лежи кључ за избијање рата у БиХ. Излагање дјелује једнострано, ратови су вођени ради стварања националних држава, утврђивања националних, културних и религиозних граница. Све три вјерске институције имале су сличне амбиције, код радикалних муслимана то се назива „дихад“, некад се у Црној Гори говорило „за крст часни и слободу златну“, суштински у циљевима нема разлике. Осим тога, култура сјећања се заснива на историјској свијести и мишљењу, а чињенице су основа изучавања прошлости, без њих се нема шта ни изучавати ни памтити.

У раду „Балкан и његова демографија у геополитичком контексту“ проф. др Мирослава Додеровића излажу се демографске прилике и неприлике у региону. Аутор даје слику демографског стања на Балкану, ослањајући се на историју, укључујући и доступне податке последњих пописа. Аутор исцрпно набраја факторе који утичу на природни прираштај српског народа и његово осипање асимилацијом, наводећи области у којима су Срби некад били доминантни, али су асимилацијом, потпуно ишчезли. У решавању проблема губљења становништва - српске етничке супстанце, аутор проблематизује економске прилике и однос села и града. Млади немају гдје да раде и зато се селе у иностранство; у односу села и града закључује „на селу нема ко да ради, у граду нема шта да се ради“. Крајњи је тренутак да се крене у заустављање губљења становништва на Балкану. Није то први пут да се констатује стање и опомиње на потребу рјешавања проблема, али то зависи од политике, економије, на крају и од тога гдје грађани и како хоће да живе. Многи мисле да ће негдје друго живјети боље, неки и живе, неки су се показали. Зшто сада одлазе више него раније? „Дала баба грош да уђе у коло“

У десет различитих радова обрађене су теме које дефинишу појам „српско питање“ или су се пак примакле његовој дефиницији. Теме које су обрађене у Зборнику аутори су видјели као важне за рјешавање српског питања. Анализирајући прошлост и садашњост, понудили су савјете и предлоге на који би начин било најприкладније решавање проблема у будућности. Било је приједлога у различитим временима, чини се не и добрих реализација.

Зборник радова подстиче на размишљање на више начина, остављајући значајан простор за даља истраживања на тему Балкана и српског питања у XXI. вијеку. Зборник је корисно да прочитају они који о овим питањима одлучују, али и они „који се ништа не питају“, подстицајно штиво, питање је да ли ће само на томе остати?

Снежана Р. Радуловић

Интервју са проф. др Јелицом Стојановић¹

Јелица Стојановић. Рођена је на Дубрави (Шипачно) крај Никшића, живи и ради у Никшићу. Студије српскохрватског језика и југословенских књижевности је завршила на Филозофском факултету у Никшићу. Магистрирала је и докторирала на Филолошком факултету у Београду. На Филозофском факултету у Никшићу ради од 1991. године на Студијском програму за српски језик и књижевност. Радила је (1996–1998) као лектор и предавач српског језика у Русији, на Државном универзитету у Санкт Петербургу на Катедри за славистику. Ради (од 2004) као гостујући предавач на Филозофском факултету у Косовској Митровици и на Богословском факултету у Фочи (од 2010). Јелица Стојановић је објавила четири књиге (*Ортографија и језик Бјелопољског четворојебанђела (13/14. вијек)*, Универзитет Црне Горе, Подгорица 2002; *Српски језик између истине и обмане. (Социо)лингвистичка анализа стања у Црној Гори* (у коауторству са Драгом Бојовић), Јасен, Београд 2006, *Путевима српског језика и ћирилице, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Никшић* 2011; *Пут српског језика и писма*, Српска књижевна задруга, Коло CVIII, књига 726, Београд 2016; *Кроз српску језичку историју*, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, 2020). Објавила је преко 150 научних радова, више од 200 стручних и популарностручних текстова, учествовала на преко 57 међународних скупова (са објављеним радовима у зборницима) и преко 20 домаћих научних скупова, велики број стручних и популарно-стручних радова. Добитник је Награде за науку Вукове задужбине за 2017. годину за књигу *Пут српског језика и писма*, Националне награде Капетан Миша Анастасијевић 2019. године, за очување српског језика, књижевности, културе; Национално признање награду „Вук Караџић“ (Република Србија, Министарство спољних послова, Управа за сарадњу са дијаспором и Србима у региону) за 2021. годину. Сарадник је Института за српски језик САНУ,

¹ Извор: Словословље

http://www.slovooslovlje.com/2024/08/intervjusaprofdr.html?fbclid=IwY2xjawEdoVxleHRuA2FlbQIxMQABHfrODuMNFpORLcqGqfFYQEb_9GK67UdtAFyLvQVIoxFVM1ZVeQWXF-7Juw_aem_-65Fkk6_ph1h2RKdlgEmVQ

члан Матице српске, предсједник (од 2017) Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори, члан Научног друштва за неговање и проучавање српског језика – Београд, члан Одбора за језик Српске књижевне задруге и члан Одбора за нормирање и стандардизацију српског језика. Такође, члан је редакције у зборницима и часописима, организатор је научних скупова; рецензент је за више зборника и часописа, а и рецензент је већег броја књига, студија и монографија научног карактера.

*** Иако сте своје научне преокупације везивали за област историје српског језика, ономастике, антропоније и славистике уопште – проблем индетитета и статуса српског језика призвао Вас је да се усмјерите и на област (социо)лингвистичке проблематике.**

Моје научне преокупације и интересовања везани су за област историје српског језика. Али, у Црној Гори је у посљедње вријеме, нарочито 2004–2020. године, вршен атак политике над науком, у овом случају над науком о језику, српским језиком за који је идентитетски везана Црна Гора, самим тим и над Црном Гором. Наиме, све је било усмјерено на фалсификовању истине о језичком наслеђу у Црној Гори. На свим просторима који су данас у саставу Црне Горе кроз хиљадугодишњу историју, увијек се говорио једино српски језик (од словенских језика), и једино се тако и именовао. Из потребе да се освијетли историја у складу са савременом језичком сликом свијета и језичком политиком, покушала сам да то двоје повежем: дакле историју језика и социolingвистику да би се из таквог комплекса односа јасније сагледала ситуација: шта је наслеђе Црне Горе, шта је пракса у свијету, и каква се политика, у складу са тим, спроводила у Црној Гори. Наш закључак је да се у Црној Гори спроводило насиље над језиком, његовим идентитетом и историјом и да таквом насиљу поређења нема у свијету, чак у појединим сегментима ни на „постсрпскохрватским“ просторима.

*** Недавно се на трибини Студијског програма за црногорски језик и јужнословенске књижевности у Никшићу (која је организована поводом пола вијека Универзитета Црне Горе) могло чути нешто што је шокантно и невјероватно, а то је – да ће се све што је на Универзитету у Црној Гори написано на српском језику од почетка деведесетих година до данас третирати као да је написано на црногорском језику.**

Шта се све од протагониста „монтенегристике“ није могло чути. Међу њима су и професори који су све могуће чинили да укину Студијски програм за српски језик, потом да све што је хиљадугодишње наслеђе Црне Горе, а безрезервно је српско, подведу под црногорско, од тог пројекта не одустају,

тако је и овај дио покушај наставка насиља и фалсификата. Али, све је то чардак ни на небу, ни на земљи. Србистика и они који су у српском језику су утемељени у науци, у струци, наслеђу, у истини, у свједочанствима. Пролазно је све што је лажно.

*** Представници Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори, чији сте председник, обратили су се Централној библиотеци Ђурђе Црнојевић на Цетињу тражећи информације о начину и условима учлањења у COBISS Црне Горе (библиотечко-информациони систем), а сарадњу сте остварили и са колегама из пљеваљске библиотеке CONOR (нормативна база). Које сте одговоре добили и какве реакције сте имали на одговоре које сте добили?**

У сусрет отварању библиотеке Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори у Никшићу, покренули смо комуникацију са Централном библиотеком „Ђурђе Црнојевић“ (која је надређена свим библиотекама у Црној Гори) о начину и условима нашег учлањења у COBISS систем. Послије неколико електронских преписки, имали смо на Цетињу и разговор са руководством Библиотеке. Добили смо одговоре да пријаву за учлањење треба да поднесемо на црногорском језику, што ми, разумије се, нијесмо прихватили. С друге стране, саопштили су нам да тзв. нормативна (CONOR) база аутора такође мора да буде на „црногорском језику“. Предочили су нам да по аутоматизму, све што иде преко Централне библиотеке, бива у CONOR бази препознато као црногорски језик и црногорска ћирилица. То је, наравно, за нас било неприхватљиво, саопштили смо да је наша библиотечки фонд на српском језику (осим на енглеском, руском, француском, пољском...). Били смо принуђени да се упознајемо са нашим правима. Ова униформност се директно крши и са „изјавом о међународним католошким начелима“, које је издала IFLA, која сугерише слободан избор језика аутора који се уноси у нормативну базу јер „предност за нормирану приступну тачку за име би требало да буде дата информација која се налази на појавном облику писаним изворним језиком и писмом“. Испоставило се да истина није у сагласју са оним што нам је саопштено. Испоставило се да ни у CONOR бази нијесу сви препознати као „црногорски језик и црногорска ћирилица“, иако су у склопу опште библиотеке Ђурђе Црнојевић. Потом смо ангаžовали адвоката, испоставило се да сваки савремени аутор, обративши се нашем друштву, може да тражи да му се промијени име језика и писма. Многи су се обратили за провјеру и тражили измјену, што је и спроведено. Изгледа да се софтвер предомислио?! Међутим, проблем је што је цјелокупно српско језичко и књижевно наслеђе, оних који нијесу међу живима, подведено под „црногорски језик и црногорску ћирилицу“. Ту су и Петровићи (Петар

I Петровић, Петар II Петровић Његош, краљ Никола, и тако редом). Ова неправда се, да не кажем криминал, мора исправити. А све се ово дешава од прије коју годину! Све ово је институционализовано организовано са намјером да се нико не досјети и не реагује. У том контексту желим да похвалим библиотеку из Пљеваља, која је прва скренула пажњу на овај проблем.

*** У рецензији за Вашу књигу *Пут српског језика и писма* проф. др Милош Ковачевић истиче да сте „сјајан историчар језика, и научник коме су битни једино научни критеријуми“ ... да сте постали „симбол одбране не само србисике него и лингвистике као науке у Црној Гори, научник који са лакоћом политичко незналаштво ништи лингвистичким чињеницама и критеријумима, научник који језичку анархију жели да усмјери у токове лингвистичких законитости, научник који у политичким и назовилингвистичким ‘монтенегринским’ поступцима разоткрива и објелодањује политиканство и фалисификате, с неугаслом надом да ни Црна Гора не може избјећи пословичну истину да су у лажи кратке ноге“.**

Свако ко се бави науком треба да трага за истином, да све што напише буде засновано на аргументима, репрезентативној литератури, документима, свједочанствима, да све постави на темељима науке, да буде поштен у науци. У науци никад није речена посљедња ријеч, али је важно истрајавати за научним постулатима, у науци нема импровизација и политичких калкулација. На томе се ништа не може градити, поготово надограђивати. То трули само у себи. Уз то је потребно и велико знање, труд. Неко постигне и да више, неко мање. И најмањи труд треба поштовати ако је засновано на искреном трагању у свијету науке. Зрно по зрно! Проблем су фалисификатори и импровизатори. Још кад им политика и тренутна моћ притекну у помоћ.

*** *Именовање језика на простору садашње Црне Горе.***

На просторима садашње Црне Горе, језик се увијек именовао једино као српски, а ћирилица као српско писмо, штампа као српски карактери. Овдје треба напоменути да се простор данашње Црне Горе никако не може пресликати на дубоку историју. Црној Гори су припадале четири нахије, потом је направљен савез са Седморо брда па се простор називао до пред крај XIX вијека Црна Гора и Брда, потом је у састав Црне Горе након Берлинског конгреса (1878) укључен велики дио Херцеговине (који обухвата данас нешто мало мање од пола Црне Горе), након Балканских ратова припао је Црној Гори и дио Старе Србије (Прекотраје), након Другог

свјетског рата – Бока. Сваки од ових простора унио је нешто своје, али је сваки дио носио српски предзнак. Нарочито Стара Црна Гора. У складу са тим је и именовање језика и писма – српски. За то има много примјера, почевши од Црнојевића, Вуковића штампарије, свих Петровића и оних за вријеме Петровића, из Котора, Грбља..., и тако редом. Ко хоће, нека трага за документима. Да није ништа друго него књига Јована Маркуша *Црна Гора кроз историјска документа*, у издању Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори, више је него јасан показатељ шта је била Црна Гора. Другачијих примјера именовања нема. Једино се за вријеме аустроугарске окупације језик од стране окупатора именовао као „хрватски“ у *Бечким новинама*, и за вријеме италијанске окупације „*lingva montenegrina*“. Политика неких последњих деценија Црне Горе поклапа се са окупаторским наименовањима, чија политика је имала за циљ да направи отклон од српског предзнака. Али, велики је број оних у Црној Гори који не одустају од себе и историјског наслеђа Црне Горе.

*** Индетитет и статус српског језика у Црној Гори.**

У овим последњим временима у Црној Гори се покушава створити потпуно искривљена слика. Неки посебан рез може се везати за 2004. годину, коју је обиљежила изјава тадашњег министра за просвјету Слободана Бацковића „Црногорци имају тај ваш српски језик, којим ви говорите, да га зову црногорским... и крај приче“, те „Наш задатак је да створимо новог човјека“ (2004. године) до 2020. и изјаве Мила Ђукановића: „Ово је нека нова Црна Гора на коју ћете се морати научити, упротивном... имаћете озбиљне проблеме са отпором Црне Горе...“ (2020). Ово говори о томе како се покушавала урушавати истина, а све што има предзнак српски треба скрајнути и уништити. Стварана је, корак по корак, једна нова, вјештачка ситуација, заснована на фалсификатима, на насиљу над истином, науком, струком, историјским чињеницама, са циљем да се све српско преименује у црногорско, и само црногорско, тј. монтенегринско, које се, нажалост, пречесто, да не кажем углавном, претварало и у антисрпско. Ово све упркос историјском наслеђу, науци и струци. Уз све то и против воље народа Црне Горе. Зна се да се је, када је уведен термин црногорски језик у Црној Гори за српски језик определијелило 64% грађана. Двадесетак посто, определијелено за име језика црногорски, придобијено на различите начине. Од тога се је свега десетак посто оних који су се определијелили као Црногорци, определијелило за име црногорски језик. И то нешто говори! И на сљедећем попису се највише грађана Црне Горе определиле за српски језик, а, све су прилике, биће их још више на последњем попису. То што је вршен притисак на грађане, а и индоктринација, пропаганда, учешће медија..., са циљем да се намеће име

за језик „црногорски“ није уродило плодом како се очекивало.

Упркос свему, српски језик је формално-правно, у великој мјери, изгубио позиције које му припадају с обзиром на историјски континуитет на простору данашње Црне Горе, с обзиром на стандардно-језичку утемељеност и стабилност, с обзиром на научну заснованост и препознатљивост, с обзиром на опредјељење говорника. Што се именовања тиче, ту је историјски и научно, и народносно, једино утемељено име српског језика. Мишљења сам да се то треба и мора исправљати. Иначе ће Црна Гора изгубити себе!

** Дијалекатска слика Црне Горе.*

На дијалекатском плану покушава се „формулисати“ заједништво и истовјетност дијалекатског простора Црне Горе, које је, према представљању у Црној Гори, компактно и одвојено од осталог дијалекатског (српског) простора. Простор Црне Горе се, одвојен од осталог, дијели на два дијалекта, новонаименована као „југоисточно црногорски“ и „сјеверозападно црногорски“. Истина је да је Црна Гора, у начелу, подијељена на два дијалекатска типа: зетско-рашки (који се у дубњој старини повезује са косовско-ресавским) и источнохерцеговачки (који се даље повезује са широким просторима српског језика, у Хрватској, Босни и Херцеговини, југозападној Србији). Дакле, ништа се не завршава на границама данашње Црне Горе, нити има ишта на језичком плану да повезује просторе данашње Црне Горе а да је то затворено у границама државе, а да то нема шире распрострањавање и повезивање. Црна Гора је сплет различитих српских дијалеката који је повезује са ширим српским дијалекатским просторима. Не постоји ништа што је „општецрногорско“, како неки „монтенегристи“ данас желе представити.

** Измумирање ћирилице. Како је очувати?*

Шта је представљала ћирилица за Србе и српску историју кроз вјекове, и шта би требало да значи и данас (ако јој схватамо значај) говоре како они који су радили на њеном потискивању и(ли) уништавању, као симболу српства и показатељу богатог историјског наслеђа, тако и оних који су је бранили и штитили. Забрањивали су је они који су знали да је то „српско писмо“ (много је примјера кроз историју прије Првог свјетског рата), потом су је забрањивали окупатори на овим просторима: аустроугари, освајачи за вријеме Другог свјетског рата. Аустроугари су, између осталог, за вријеме окупације Србије и Црне Горе поскидали све табле са ћириличним таблама, забранили штампу и књиге на ћирилици. И тако редом. Потом је комунизам почео са потискивањем ћирилице, што је ишло тише, али још упорније.

Хрвати су у посљедњем рату у својим библиотекама спалили немјерљиво много књига писаних ћирилицом. И тако редом. Да није тако важна за идентитет, показатељ континуитета и утемељености, не би се многи на њу тако окомили. То је доведено до апсурда у посљедње вријеме у Црној Гори, ћирилица се изгубила са наших улица, медија, сајтова..., а покушало се да се лагано исели из срца. Наша дјеца се у школама упознају са ћирилицом, потом им се наметне латиница и њом почињу да се служе. Тиме их одвојимо од хиљадугодишње историје Црне Горе, која је ћирилична.

*** *Језик родне равноправности.***

Измишљен је термин „родно сензитивне форме“, за који нико не зна шта би требало да значи. Али, у овај измишљени термин покушавају се смјестити разне ствари које се форсирају у оквиру разних покрета и пројеката. Основна заблуда јесте покушај поистовјеђивања категорије рода и пола и надомјештање категорије рода, као граматичке категорије, полу, као природном феномену. Наиме, пол је природна категорија, постоји мушко и женско, још од Адама и Еве, а род је граматичка категорија: постоји мушки, женски и средњи род, што нема непосредну везу са полом. Примарно се, нпр. по трећој врсти промјене именица мијењају именице женског рода, типа: *жена – жене*, али се по тој врсти од давнина мијењају и именице, нпр. *судија – судије* (занимање које су некад вршили припадници мушког пола). То је назив занимања, а не одредница за пол. Кад су се за то исто занимање опредјелјивале и жене, то ништа није промијенило: то је назив занимања, а не одредница пола. Међутим, почеле се да се творе беспотребне форме. Најчешће се формира више облика што додатно збуњује гворнике (говорнице!!!) (*деканка, деканица; судијница, суткиња; психолошкиња, психологица...*). Ја сам *лингвиста*, иако сам, наравно, жена. И видите, иако се *лингвиста* мијења као *жена*, дакле означава занимање, којим се баве и припадници женског и мушког пола, данас се од поборника (поборница!!!) тзв. родно сензитивног језика форсира изведеница *лингвисткиња* да би се разликовало од општег назива занимања и одређивало жену лингвисту. Није мали број жена лингвиста које сматрају да се употребом термина *лингвистиња* посебно и непотребно маркира да је лингвиста жена, за чим нема потребе. Занимање је лингвиста, а пол је женски или мушки.

Дакле, овдје сам на најједноставнији начин покушала да представим колико апсурда и тешкоћа доноси форсирање тзв. родно сензитивних форми, и покушај увођења феминитатива по сваку цијену. И колико то није у природи српског језика. Српски језик је задржао наслеђе, поштујући све оно што природа промјене језику доноси. Историјски, у индоевропском језику постојао је неутрални, општи род, који се није односио ни на мушки,

а ни на женски пол. Његов континуитет везан је за прву врсту промјене. Даље, рећи ћемо: „Мушкарац и жена су *дошли*“. „Дошли“ је мушког рода, укључује оба пола оних који су „дошли“ (не можемо рећи „Мушкарац и жена су *дошле*“), или ћемо и ту мијењати природу језика. Да ли се особе мушког пола дискриминишу ако се ослове као *странка, муштерија, присталица*..., јер су то именице које се мијењају као именице женског рода, или према овим облицима треба „произвести“ именице неког другог (којег?) рода (постоји *странац*, али има друго значење). Шта ћемо са мушкарцем који може радити као касирка, како ћемо извести облик мушког рода??? Или мушкарац нема право да ради за касом. И тако редом.

Некоришћење „родно сензитивних форми“, све су прилике, у Црној Гори може да произведе новчану казну. Међутим, шта са онима који су говорници српског језика?! Устав нам гарантује да имамо право да се служим српским језиком. А на Уставном суду Србије је такав предлог, тј. обавеза коришћења тзв. родно сензитивних форми, пала, јер устав познаје категорију пола, али не и рода. Шта је у уставу Црне Горе?! Или невладине и владине организације намећу шта није могуће. Немогући је испратити „родно сензитивне форме“, осим да се оптеретимо смишљањем паралелних облика у сваком моменту говора. Како паралелно извести родно сензитивне форме од, нпр., *возач, купац, тамбураш, берберин, ватрогасац*... Мада, већ је насилно измишљено много форми које су потпуно стране говорницима (говорницама!!!), и које доводе до недоумице и преклапања значења, нпр од: *бирач, посланик* (зна се да су посланице дио Светог Писма), *тренер, говорник* (може се десити да тренерка тренира у тренерци, а говорница говори за говорницом), од *писар*, ако бисмо формирали облик *писарка, писарица*, могло би носити пејоративну нијансу значења, *писарница* је мјесто гдје се пише..., и тако редом. Много је беспотребних и бесмислених проблема које овај „тренд“ може произвести. Између осталих и то што се не можемо сконцентрисати на мисао и ријеч, оптерећујући се тиме како да удовољимо „родно сензитивном закону“ и избјегнемо могућу казну. И да се у одабиру не „обрукамо“ тренутно смишљајући облик. Проблем је озбиљан и непотребно наметнут. Служите језику и будите му пријатељ, а језик је ту за вас! Ако га разумјете и волите! И не вршите насиље над језиком.

Снежана РАДУЛОВИЋ

ИНТЕРВЈУ СА ДР РАДОЈЕМ ФЕМИЋЕМ¹

Др Радоје Фемић, професор је српског језика и јужнословенских књижевности, књижевни критичар и есејист. Од школске 2014/15. ангажован као сарадник у настави на Филозофском/Филолошком факултету УЦГ. За постигнуте резултате током студирања више пута је награђиван. Учесник је неколико домаћих и међународних научних скупова. Обавља дужност секретара Студијског програма за српски језик и јужнословенске књижевности.

1. Књижевна критика некад и сад?

Веома је тешко одговорити на Ваше захтјевно питање, будући да оно дотиче проблем друштвене функције књижевности, па тиме и књижевне критике. Књижевна критика је ауторитет заснивала на прокламованим стваралачким императивима којима су се писци (не)вољно прилагођавали. Задобити милост (понекад сурове) критике значило је имати колико-толико извјестан статус у литератури. Данашњи односи на релацији писац–критичар, потпуно су другачији. Наиме, значајан дио књижевнокритичке продукције потчињен је законитостима маркетиншке кампање, која је метастазирала у тортуру суперлативних исказа на рачун осредњости. Од овог правила изузета је академска критика, што је само по себи повољна околност, међутим, то је истовремено и знак њеног ограниченог домета на прилике текућег књижевног живота.

2. Данас се пишу критике, рекло би се прилично често, у стилу критике коју налазимо, као цитат, у Борхесовој причи *Приближавање скривеном* коју Борхес преводи „Укратко: нула“ („У Француској књига као да је прошла непримјећена. Ипак, Бенжамен Фондан је помиње у *Европи* и оцењује је овим речима: Разноврсна, полетна, правилно распоређене грађе, умјетнички јасна и оштроумна, која умије да разочара исто онако као и да усхити, урођеног смисла за необично, пуна полета, на тренутке чак и извјесне снаге која подсећа на генијалност.

¹ Извор: Словословље

<http://www.slovoslovlje.com/2022/08/intervjusaprof.html>

Укратко: нула.“). Који је циљ и смисао такве критике?

Ако бисмо одгонетнули циљ такве „критике“, то би нужно подразумијевало корекцију појмовно-терминолошког апарата. Наиме, књижевна критика, уколико није примијењена теорија, односно уколико суспендује принципе анализе, интерпретације и вредновања у корист неког ванестетског чиниоца, престаје да буде релевантан аналитички чин, већ се деградира на трептај (пријатељско-идеолошког) импресионизма, или на активизам који је неповратно компромитује.

3. Како се критика у Црној Гори и региону носи са хиперпродукцијом књижевних дјела?

Критика је пред појавом на коју указујете потпуно беспомоћна. Она, додуше, кроз појединачну активност критичара, указује на погубност ове појаве, али не посједује дјелотворни механизам који би помогао у спречавању или сузбијању хиперпродукције. Упорним и агресивним скрибоманима иде наруку околности које већ дуго обиљежавају област институционалне културе. Наиме, издавачке куће све мање изражавају потребу за уредничким радним позицијама које носе истински кредибилитет и аутономну могућност да се понуђени рукопис прихвати или одбије. Умјесто тога, стварност аргументоване естетске расправе надгласава стварност „тржишне исплативости“, чијем култу се мора служити, јер је и критички чин вреднован као споредни елемент механизма креативне индустрије који не трпи аналитичност и образложеност, или једноставно – за њу нема времена.

4. Ко су критичари које можемо сматрати за ауторитете у Црној Гори и региону?

Критичаре од формата у Црној Гори и региону ваља тражити на универзитетским катедрама, које још увијек на елитистички начин изучавају књижевност, образујући генерације нових филолога које, по правилу, изњедре свјежу и оштру критичарску оптику која има свој персонификовани идентитет. Из прве категорије издвојио бих професоре, критичаре и теоретичаре, којима дугујем сопствено интелектуално формирање и према чијем импресивном дјелу самјеравам (не)успјехе властитог критичког огледања. Уз ризик заборављања неког имена, издвојио бих сљедеће професоре и критичаре: Лидију Томић, Драгана Станића, Јована Делића и Горана Радоњића. Разноврсни текстови поменутих критичара показују раскошне могућности промишљања књижевности на српском језику.

Будућност књижевне критике несумњиво припада ауторима чији критички сензибилитет слиједим, какви су, између осталих, Јелена Марићевић и Жарко Миленковић.

5. На који начин у савременом друштву објективна критика може да заузме значајније мјесто?

Ризикујући да то дјелује претенциозно, рекао бих да је предуслов консолидације јавног статуса критике консолидација друштва, односно макар оног његовог дијела који је упућен на културу. Увођење (или обнова?!) критеријалности требало би да буде основни задатак званичне, институционалне културе, која би требало да успостави монопол квалитета науштрб других, ванеснафских монопола. Све док површност буде официјелно селектована, фаворизована и његована, критици ће припадати (не)заслужена маргина јавног простора. Кад снага активног друштвеног (само)преображаја ослободи критику баласта апологетике, критика ће наћи одговарајуће мјесто.

6. Колико се данас чита и каква је будућност књиге?

Одговор на Ваше питање изискује експлицирани отпор стеченој и непроблематизованој рутини бугарења над судбином књиге и ламентирања над одсуством читања. Истинска умјетност, било да је књижевна, ликовна, музичка или сценска, одувјек је ствар сензибилитета ријетких и посвећених људи. За такве људе могућности сусрета с умјетничким дјелом данас су (ма колико то „данас“ трајало) вишеструко повољније. Стога не гајим ни најмању сумњу у будућност читања и књиге, утолико прије што је заснованост имплицитно присутног футуристичког става – о извјесној бајковитој будућности човјечанства ненаклоњеног књизи – већ више пута драматично крахирала.

7. Како Вам изгледа савремена књижевна сцена?

Савремена књижевна сцена подсјећа на (не)контролисани стваралачки и издавачки хаос, који се индукује с неколико културних и, ништа мање, интересних пунктова. Самоувјерено дефиловање (анти)јунака формираних књижевних кружока по промоцијама, трибинама, сајмовима и медијима чини пјену дана која не оставља дубљи траг у литератури, али вјерно илуструје упадљиве недостатке књижевног живота, чије достојанство дискретно бране усамљени подвижници естетске самодовољности књиге.

8. Ваше мишљење о додјељивању књижевних награда и признања?

Књижевне награде и признања само су један, широј јавности најзапаженији дио назначене специфичности наше књижевне сцене. Умјесто да представљају верификацију већ постигнутог, неријетко представљају пројекцију будућег достигнућа. Отуда се веома често звучним наградама „лансирају“ књижевна имена која касније (не) оправдају славу почетника. Истини за вољу, понекад се срећно ускладе дух награде и природа књижевног дјела, што је повод за истинску умјетничку светковину.

9. Које савремене ауторе бисте препоручили читаоцима и зашто?

Неопходност издвајања конкретних ауторских поетика критичарски посао своди на декламовање наслова и аутора, што само дјелимично одражава природу читалачке, па и критичарске дјелатности. Ипак, од савремених писаца издвојио бих ауторе разнородних поетика, чије писање обнавља повјерење у причу, какви су, између осталих, Горан Петровић, Миро Вуксановић и Слободан Владушић. Међу писцима који све више постају маркантне појаве наше књижевне топонимије, издвојио бих имена Александра Ћуковића и Мирка Јовановића.

10. Омиљени класици?

То су, у мом случају, аутори с чијим књигама сам се сусрео у гимназијским данима, дакле, у узрасту који одликује непоновљиво искуство наивног читања, ослобођеног теоријско-методолошких претпоставки и занатског тумачења. Из тог времена радо се присјећам могућности потпуне идентификације с имагинарним свијетом руских класика – Чехова, Достојевског, Шолохова, али и осталих драгуља свјетске књижевности – Хемингвеја, Сервантеса, Балзака и многих других.

11. Дефиниција доброг савременог пјесника?

Иако јетешко, па и немогуће изрећи сведену дефиницију, парафразирао бих мисао пјесника Љубомира Симовића који је казао да је задатак поезије да буде – нешто друго! У односу на шта? – гласило би логично питање. Усудио бих се да одговорим максималистички – у односу на све што поезију чини предвидљивом, пригодном и необавезујућом интелектуалном вјежбом која јој одузима неуништиву свјежину и виталност најсавршенијег скенера унутрашњег егзистенцијалног бића.

МЛАДИ
СТВАРАОЦИ

Maša PEŠIĆ¹**SRCA SU NAŠA OGLEDALA**

U dvoranama tišine, gdje riječi ćute, a uzdišu osjećanja, srce postaje zrcalo duše — krhko poput latica najnježnije ruže, ali i neumoljivo iskreno. Ono nije tek mesnato klatno života, koje svoje dane odbrojava lupajući u našim grudima, već predstavlja najsajjniju zvijezdu čiji se zrak probija kroz slojeve tkiva i zrači okolinu svojim talasnim dužinama, unikatnim i jedinstvenim, baš kao što su i sama srca, te tako otkrivaju najdublje slojeve naših osjećanja, razmišljanja i emocija. Koliko je taj “čardak ni na nebu ni na zemlji” — kuća sa četiri prozora (prostorije) i mnogo ulaza i izlaza, esencijalna i nebu i zemlji, potvrđuje i vjerovanje da ljude ne treba tražiti svjetiljkom, već srcem, jer je njegov sjaj jači i od sunca koje obasjava naše dane i od mjeseca koji obasjava noći, a talasne dužine se međusobno privlače i probijaju puteve sazdane od stijena, kamenja, mramora i bremena.

Koliko god da čovjek izgleda savršeno, usklađeno ili proporcionalno, u bilo kojoj starosnoj dobi, često usljed izazova svakodnevice zaboravlja na jezgro od kojeg kreće i potiče kroz žile života sva njegova snaga i životnost, poput potoka koji neumorno teče, izvire i ponire, a sa čijim prvim otkucajima se počeo i smatrati živim bićem još u nježnom zagrljaju majčine utrobe. To “mesnato klatno”, ili bolje reći milje prožet srčanim tkivom i nevidljivim nitima nečeg uzvišenijeg od tkiva, nečeg nebeskog i metafizičkog, određuje i preusmjerava dalji tok naših života, predstavljajući organ koji prvi reaguje na sve oscilacije u njegovom okruženju, te sistem koji na iste odgovara, bilježi ih, nekada kao lijepo iskustvo, a nekada kao najbolnije i najkrvavije rane, one koje tokom čitavog života pokušavaju zarasti, a i kada zarastu, ostavljaju ožiljke nalik kanjonima, kojima se vječito prolama zvuk bujica i kamenoloma. U najljepšim bajkama koje su naša srca toplo prihvatila kao dar majčinskih za laku noć, navikli

¹ Прво мјесто на литерарном конкурс ЈУ Центар за културу — Беране, на задату тему, ученика средњих школа Берана и Андријевице (III разред, ЈУ Средња медицинска школа „Др Бранко Зоговић“).

smo na čuvena pitanja upućena ogledalcima — ko je najljepši na svijetu? Međutim, naša srca su veoma temeljni i dobro organizovani gospodari tijela i uma, tako da kada su dobro, obavještavaju mozak, udove, utrobu i čula da šire radosnu vijest i raduju se zajedno sa njim, te tada i naše oči dobijaju poseban sjaj, osmijeh i zubi postaju nalik najsajnijim i najbjelijim biserima, a udovi i naš stomak osjećaju blage leptiriće koji vrve u njima i odnose ih na svojim krilima do nebeskih visina. Naša srca su i naše sunce i naš mjesec, čemu svjedoče prve jutarnje kapljice vode koje bude naša čula, naš um i krijepe dušu željnu smjernog pogleda u odraz u bistroj vodi, gdje se i sam naš lik susreće sa sobom, svojom čistoćom i svojim iskonskim osobinama, utemeljenim duboko u njegovim korijenima, a noću snovi, obasjani šarenolikim zracima poteklim iz ovog ogledala, koje reflektuje mjesečeve. Kada zavirimo iza gustih krošnji šumskih stabala, rosom umivene trave, te izronimo iz dubokih jezera i pećina koje poput zavjesa prekrivaju vodopadi — zavirimo duboko ispod svoje kože, poput stijene čvrstih rebara i poput u proljeće zelenih listova naše knjige u čijoj se srži nalazi ključ — postajemo i svjesni sebe, svojih mana i vrlina, karakternih osobina i stavova, ali i toga da tim ključem otvaramo ili zatvaramo vrata koja će se naći pred nama na životnom putu. Odrazi tih “zlatnih ključeva” se moraju podudarati sa odrazima brava na vratima — srcima ljudi koje ćemo upoznati, sa kojima ćemo živjeti, graditi temelje budućnosti i sigurna gnijezda i krovove starosti. U suprotnom, ogledala koja ne zrače svjetlost i sjaj, u tami se ne vide, a ona koja podjednako sjaje, ruše zidove tame, nebo obasjavaju zvijezdama, a zrake sunca čine toplijim i nježnijim.

Srca su naša ogledala — u njima se prelama svjetlost naših misli, sjenke naših strahova i odsjaji svega što volimo. U njihovoj tišini odzvanjaju neizgovorene riječi, u njihovim otkucajima pleše istina koju često skrivamo i od sebe. Srce ne umije da laže, ono bilježi svaku drhtavu emociju, svaki treptaj nježnosti i svaki trag tuge, pretvarajući ih u unutrašnje pejzaže koje samo najiskreniji pogled može sagledati. Zato, kada pogledamo nekoga u oči i osjetimo kako nešto u nama zatreperi, to nije slučajnost — to je susret dvije duše koje su prepoznale istinu u ogledalu drugog srca. Jer na kraju, srce je jedino mjesto gde se ogleda ono što zaista jesmo — ogoljeni, istiniti, vječito tragači za toplinom, smislom i ljubavlju.

Anastasija MIHAJLOVIĆ¹

SRCA SU NAŠA OGLEDALA

„Čovjek samo srcem dobro vidi. Suština se očima ne da sagledati”, kaže Mali princ. I zaista je tako. U srcu se ogledamo. U mom srcu stanuje Ijubav. Ljubav je najdivnije osjećanje, a posebna Ijubav je Ijubav prema majci. Ta Ijubav je nekako drugačija i posebna, ona predstavlja najsvetiju i najiskreniju emociju. Utkana je u svaki naš korak, u svaki osmijeh i u svaki trenutak koji provodimo pored nje.

Želim da vam pišem o jednoj jakoj i hrabroj ženi — o mojoj majci. Moja majka je prisilno udata za mog oca. Bila je tada veoma mlada. Udala se za čovjeka kojeg nije imala priliku ni da upozna, čovjeka koji je živio u drugoj zemlji i koji je bio druge vjerspovijesti. Uradila je to da bi poslušala svog oca i ušla u brak bez Ijubavi. Činjenica da je imala osamnaest godina kada je prošla kroz sve to, pokazuje koliki je borac i koliku snagu ima.

Došla je u kuću u kojoj je jedva bilo osnovrvh uslova za život i pokušala da stvori dom. Porodica mog oca ju je odbacila i osuđivala. Bila je sama, odvojena od svoje porodice i prijatelja, nije razumjela naš jezik i nije poznavala nikog. Dala je sve od sebe da se uklopi u novu sredinu i uspostavi dobre odnose kako sa svojim mužem, tako i sa njegovom porodicom. Kuću je sopstvenim snagama uredila najbolje što je mogla i kada je dobila mog brata, moju sestru i mene, ponadala se da će konačno imati svoju porodicu i miran život o kojem je maštala kao dijete.

Dala je sve od sebe da zaradi dovoljno novca kako bismo imali pristojan život i vodila brigu o nama i vaspitala nas kako doliči.

Zbog svega toga, moj brat, sestra i ja se trudimo da naša majka bude

¹ Друго мјесто на литерарном конкурс ЈУ Центар за културу — Беране, на задату тему, ученика средњих школа Берана и Андријевице (IV разред, ЈУ Средња медицинска школа „Др Бранко Зоговић“).

ponosna na nas i da nikada ne mora pognuti glavu zbog nekog našeg postupka. To je najmanje čime joj možemo uzvratiti za njenu ljubav i požrtvovanje.

Moj otac na tu njenu ljubav i brižnost nije uzvratio ljubavlju. Odao se alkoholu, svojim riječima je svakog dana ranjavao moju majku. Ona je u tišini trpjela prvo oštre udarce riječima a zatim i fizičke udarce. Prikrivala je bolne tragove ruku mog oca. Svakoga dana je nosila ožiljke, one vidljive i one sakrivene u srcu. Nije mogla da ode i da nas ostavi jer smo mi, kao što nam je više puta rekla, bili njeno svjetlo u tami i razlog da nastavi da se bori.

Svaka bora na njenom milom licu me podsjeti na svaki težak trenutak koji smo zajedno proživjeli. Kao i mama, tako i ja osmijehom krijem svoju tugu od svijeta, jer ne želim da bilo ko osim mog srca i jastuka zna dubinu moje tuge. Često se pitam: „Zašto baš nju da zadesi ovakva sudbina? Zašto nijesu od patnje pošteđeni oni koji iskreno vole i nose samo svjetlost u svojoj duši?“

Moji roditelji su se razveli, konačno! Nemam nikakvu komunikaciju sa svojim ocem iako i dalje živimo u istoj kući. Mama je još jednom odlučila da misli na druge, a ne na sebe i odlučila da živimo u istoj kući, mada na različitim spratovima, kako mi ne bismo osjetili tu prazninu koju stvori odsustvo jednog roditelja.

Majka nam je oduvijek bila i majka i otac. Brisala je naše suze i grijala svojom ljubavlju naša srca. Nikada sebi neću dozvoliti da je razočaram i povrijedim. Za mene je ona uvijek bila i uvijek će biti prava junakinja čije su ruke uvijek imale moć da zaštite i čije su riječi imale moć da zaliječe svaku ranu!

Svatom djetetu želim da osjeti ovakvu ljubav, ljubav koja je nepresušna i bezuslovna. Ljubav koja ne priznaje granice, već ih pomjera! Želim svima da uz sebe imaju roditelja koji će prekinuti ciklus bola i dati sve za svoje najmilije, baš kao što je to uradila ona — MOJA MAJKA!

Darinka RAČIĆ¹

SRCA SU NAŠA OGLEDALA

Hodam, već dugo. Ponekad mi se čini da sam oduvijek na ovom putu, iako ne znam gdje vodi. Umorna sam, ali ne od hodanja. Umorna sam od sjećanja koja su se naselila u moj um kao neželjeni gosti, od misli koje se vraćaju i onda kada ih ne zovem. Nijesu to velike misli, one koje mijenjaju svijet i donose nova otkrića. To su sitne sjenke detalja koje bi drugi zaboravili, strahova i neizvjesnosti od onoga što donosi budućnost. Nekad uhvatim sebe kako tražim nečiji pogled u gomili, u nadi da će mi jedno poznato lice pomoći da nastavim da koračam dalje, jer znam da će mi, ukoliko stanem, ogledalo pokazati ono što ne želim da vidim, ili bar još uvijek nijesam spremna. Sve one trenutke u kojima sam iznevjerila sebe, kada nijesam bila dovoljno jaka, dovoljno hrabra, kada šam otišla umjesto da sam ostala.

Postoje trenuci u životima svih nas, kada se svijet lomi u našim pogledima. Tada se ogledamo u sopstvenim ranama, u tišini koja ostane nakon svih onih riječi koje nijesmo izgovorili, svih zagrljaja koje nijesmo pružili, pogleda koji su tražili naše, a mi ih nijesmo primijetili, svih pisama koja nikada nijesmo poslali.

Zato kažemo da su srca naša ogledala, možda ne uvijek jasna, nekad zamagljena, skrhana, ali ogledala ipak, i to ona koja ne lažu. Možemo pokušati da prevarimo svijet, da obmanemo druge svojim osmjesima i uvježbanim rečenicama, ali će srce uvijek oslikavati sveštojesmo, sve što smo voljeli i izgubili, sve što nas boli, raduje i oblikuje kroz vrijeme. Tamo još traju pogledi koji su obasjavali naš svijet, melodije pjesama čije smo tekstove zaboravili, tišine čije su priče bile duže i vrednije od svih mogućih riječi, jer srce pamti. U njemu su sačuvani svi bespomoćni uzdasi i sve tišine koje su vrištale jače od glasova. I šta god da stavimo pred to ogledalo, ono će nam uvijek pokazati istinu,

¹ Треће мјесто на литерарном конкурсy ЈУ Центар за културу — Беране, на задату тему, ученика средњих школа Берана и Андријевице (II разред, Гимназија „Панто Малишић“).

onu od koje ne možemo pobjeći. Ljudi često bježe od svog odraza. Bježe u buku, u gužve, u neprekidne razgovore, samo da ne bi ostali sami sa sobom. Bježe od tišine koja ih podsjeća na prošlost koju su pokušali da zaborave, na greške koje su mogli da isprave, na ljubavi koje nijesu bile dovoljno snažne da bi opstale, ili su bile, ali sreća jednostavno nije bila na njihovoj strani. I tako odlaze, svakog dana sve dalje, vjerujući da su spas i utočište pronašli u bjekstvu, umjesto u suočavanju sa istinom.

Tako je, valjda, sa ljudima. Nose svijet u sebi, ali ga rijetko pokazuju, kriju misli iza blagih pogleda, osjećanja iz osmjeha, tugu iza tišine. Govore riječi koje ne misle, čute o onome što ih najviše boli. Koračaju kroz dane noseći terete koje niko ne vidi, sanjajući snove i iščekivajući nešto o čemu nemaju hrabrosti, niti snage, da razgovaraju sa drugima, čuvajući uspomene koje bi ih slomile da ih se prečesto sjećaju. U srcima se skriva nešto što ne znamo kako da nazovemo, ali osjećamo to svakim dijelom sebe. Zato ljudi bježe, ne vole kada osjećaju nešto što ne mogu objasniti.

Postoje ljudi koji prolaze kroz svijet lako, kao da ih ništa ne dotiče. Nasmijani, puni riječi, puni zvuka. Ali, ako ih gledate dovoljno dugo, ako sačekate trenutak kada misle da su sami, vidjećete pukotine. Ispod svakog osmjeha, ispod svake riječi koja dolazi suviše lako, krije se nešto što nikada nije dobilo glas. Mnogi su ljudi otišli sa osjećajem da nijesu dovoljno voljeli dok su mogli i noseći u sebi sjene onih koje su povrijedili, razočarali, izdali. Mnogo ih je koji svake noći zatvaraju oči s mislima o nečemu što bi promijenili da mogu.

Ali vrijeme ne mari za kajanja. Ono prolazi. I ono što ostaje i vrijedi nijesmo mi u tijelima koja stare, već srca, koja su tu da pamte ono što mi pokušavamo da zaboravimo.

Nekada mi se čini da smo svi samo hodajući odrazi onih koje smo voljeli i koji su nas voljeli. Pamtimo glasove koje više ne čujemo, riječi koje su nas tješile kad su svi drugi ćutali, pamtimo smijeh koji se razlijevaao prostorijom, koji nas je tjerao da se i sami smijemo, iako nijesmo znali zašto. Pamtimo sveono što smo mislili da nikada nećemo morati da pamtimo. Sve to nosimo u srcu. Nosimo sve riječi koje su nam stajale na vrhu jezika, ali su ostale u grlu, zaglavljene između straha i nade. One koje smo htjeli reći dok je još bilo vremena, ali smo mislili da će uvijek postojati sutra. Nosimo i sve one koje smo ranije čuli i ponijeli sa sobom, kao amajliju.

Ima i onih koji žive sa uvjerenjem da se ogledalo može prevariti. U svijetu u kome svi žele da izgledaju ispravno, koliko njih zaista jeste?

Koliko onih koji govore o poštenju spava mirno? To su isti oni ljudi koji dižu glas protiv nepravde, ali okreću glave kada je nepravda blizu. Čovjek može slagati druge, ali ne može slagati glas u sebi koji zna, koji pamti. Onaj koji izbjegava istinu i ne želi da pokuša da ispravi stvari ili krene boljim putem, lišen je mira. Ali, svaka greška može da bude lekcija, svaki neuspjeh prilika da postanemo jači, pravedniji i mudriji.

Srce nas podsjeća na to da smo živjeli. Da smo voljeli i da smo bili voljeni, i čak i onda kada na njemu ima ožiljaka i rana, kada je umorno i iscrpljeno, ono nastavlja da kuca. Podsjeća nas na ljude koji su voljeli i onda kada su sami bili slomljeni, ljude čiji osmjesi nijesu uvijek radosni, ali su iskreni. One koji ne mjere koliko su dali i koliko su dobili zauzvrat, čiji pogledi umiju da utješe bez ijednog glasa, koji biraju hoće li biti samo prolaznici kroz tuđe živote ili oni koji će za sobom ostaviti nešto vrijedno pamćenja. Zato srca nastavljaju da kucaju, uprkos svemu. Jer znaju da je pred nama još dana koje ćemo voljeti, još zagrljaja koji će nas tek pronaći, još ljepote koju tek treba da otkrijemo.

IN MEMORIAM

ТОКОВИ 1/2025
УДК 929 Р. Богојевић

RAJKO BOGOJEVIĆ
(1935 – 2025)

Rajko Bogojević je bio profesor francuskog i latinskog jezika, pomoćnik direktora i direktor Gimnazije „Panto Mališić“, nekadašnji urednik „Tokova“, istaknuti prosvjetni, kulturni i društveni radnik, diplomata. Rođen je 29. jula 1935. u Bitolju, od oca Petra činovnika i majke Dmitre, rođene Raičević. Osnovnu školu, i Višu realnu gimnaziju sa ispitom zrelosti završio u Ivangradu školske 1953/54. Diplomirao je juna 1959. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu – grupa francuski jezik i književnost. Stručni profesorski ispit položio je krajem oktobra 1962. u *Republičkom zavodu za unapređivanje školstva* NR Crne Gore u Titogradu. Vojni rok služio tokom 1960/61. Radi stručnog usavršavanja jezika boravio je 1969. na jednomjesečnom seminaru u Francuskoj (Šamoni i Parizu – Sevr).

Prosvjetnim pozivom počeo se baviti od 26. septembra 1958. u Gimnaziji „Panto Mališić“ po diplomiranju, gdje predaje francuski jezik. Bio je pomoćnik direktora (1966 – 1972) i direktor škole (18 septembar 1972 – 31. avgust 1976). Kao direktor postigao je zavidne rezultate u vaspitno-obrazovnom, pedagoškom i organizacionom radu. Kod svojih učenika ostao je u najljepšim uspomenama: „Pamte ga kao čovjeka snažnog senzibiliteta, damara psihe i srca. U svom oku nosio je ljepotu Francuske, govorio mudro i odmjereno, tečno, nikada nije ostao nedorečen. Pokušavao je i uspijeva da pronade sklad svega sa svim i u svemu, da dostignuto ne mjeri pređenom razdaljinom i utrošenim vremenom, već veličinom ljudske duše kakvu i sam posjeduje“.

Gimnaziju je napustio 1. septembra 1976. prelaskom na dužnost samostalnog savjetnika u *Sekretarijatu za informacije Izvršnog vijeća*

Skupštine SRCG: Bio je zamjenik ministra informacija u periodu 1980 – 1986, a od 1986 – 1990. Savjetnik pri ambasadi SFRJ u Briselu. Povratkom u zemlju nastavio je službu u Sekretarijatu za informacije, potom bio pomoćnik ministarstva vjera (1992 – 1994). Od 1994. do 2000. godine postavljen je za rukovodioca *Odjeljenja za programiranje* u Ministarstvu prosvjete i nauke. Penzionisan je 1. januara 2000. godine.

Sklonost prema pisanoj riječi počeo je ispoljavati tokom gimnazijskih dana. Prvu priču o Limu objavio je u Godišnjaku ivangradske gimnazije 1953. Pisao je stručne članke, prevode, osvrte, priče i esejističku prozu u crnogorskim listovima i časopisima: *Pobjeda, Susreti, Stvaranje, Tokovi, Vaspitanje i obrazovanje, Sloboda, Cetinjski list, Mostovi, Ovdje, Matica crnogorska*. Bio je član Redakcijskog kolegijuma lista *Sloboda* i časopisa *Tokovi* od njihovog osnivanja, a jedno vrijeme i urednik *Tokova* (broj 12-13). Njegov rad: „Šesdeset godina ivangradske Gimnazije“ (povodom proslave šesdeset godina škole 1973. godine) objavljen u Školskom izvještaju za 1973, i „Tokovima“ 1974. (8. Str. 169-179), često se koristi ka izvorni dokument u istraživanju o istorijatu škole. Odlikovan je: Ordenom rada sa srebrnim vijencem (1973), i Ordenom rada sa zlatnim vijencem (1980). Supruga Radmila, rođena Zonjić (1931 – 2001) bila je profesor, dok su sin Dragan i kći Maja univerzitetski profesori.

Ranko Bogojević je preminuo 14. 4. 2025. godine u Podgorici, gdje je i sahranjen.

Проф. др Драгомир М. КИЋОВИЋ

**ЂОРЂИЈЕ ТРИФУНОВИЋ
(1933-2025)**

Ове године, 29. јануара, напустио нас је Ђорђије Трифуновић, истакнути просвјетни радник, библиотекар, друштвено-политички радник.

У Тмушићима, 3. маја 1933. године, запуцала је пушка, која је означила, по нашем традиционалном обичају, долазак на свијет, мушког дјетета, под шљеменом Алексија и Јелице Трифуновић, коме су дали име Ђорђије. Од тог мајског дана до јуче, растао је, учио и стварао наш угледни Ђорђије Трифуновић. Подизање и школовање у предратним, ратним и поратним годинама учиниле су да Ђорђије расте и стасава у времену недаћа и оскудица, а, нарочито, кад имамо у виду да је са осам година, са двије сестре и братом, остао без оца Алексија.

Започето, ратом прекинуто, школовање, Ђоко је наставио у завичају, а онда Нижу реалну гимназију и Учитељску школу завршава у Беранама. Учитељевао је у беранским школама, када је уз рад наставио усавршавање, па у Нишу завршава Вишу педагошку школу 1962. године. Директоровао је у Основној школи у Трпезима пуних 6 година, након чега прелази у ОШ „Вукашин Радуновић“ као библиотекар, и ту остаје до пензионисања 1995. године. Током рада у библиотеци, упоредо завршава Филолошки

факултет у Скопљу. На основу преданог рада и објављених стручних радова добија звање – виши библиотекар. Биран је за члана Предсједништва Друштва библиотечких радника Црне Горе у два мандата, био је делегат Општинске конференције ССРН у Беранама, делегат у Скупштини Радио-телевизије Црне Горе, био је предсједник Комисије за информативну дјелатност у Беранама. Учествовао је на научним скуповима и округлим столовима везаним за библиотекарство у Црној Гори. Своје стручне радове објављивао је у многобројним часописима и педагошким листовима. Био је стални сарадник „Просвјетног рада“ из Подгорице. Аутор је књига: *„Братство Трифуновић“*, *„Јабука – храна и лијек“* и *„Библиотекарство у Горњем Полимљу“*. Ђорђије Трифуновић је и аутор библиографије часописа „Токови“ (1971-1977) и (1980-2010). Први дио библиографије часописа „Токови“ (1971-1977) објавио је у „Библиографском вјеснику“, Цетиње, 10, 1981, бр. 3, и у „Токовима“, Иванград, 1981, бр. 16. Другим дијелом Библиографије обухваћен је период 1980-2010, чиме је заокружено 40 година постојање овог значајног часописа. Грађа је систематизована по савременим стандардима – Универзалној децималној класификацији (УДК систем).

У књизи „Библиотекарство у Горњем Полимљу“ је прегледно дата појава и историја свих библиотека као и њихово стање на почетку 21. вијека. То је до сада јединствена публикација ове врсте којом се комплексно анализира библиотекарство као сегмент културног битисања на овим просторима.

На основу вишегодишњег рада и публицистичког ангажмана у библиотечкој дјелатности уврштен је у књигу „Ко је Ко у култури Црне Горе“. Заиста, богата биографија овог

поносног Беранца.

Ђоко Трифуновић је био и учесник омладинских добровољних радних акција широм бивше СФРЈ. Два пута је као ученик учествовао на омладинским добровољним радним акцијама, у Кутини (Хрватска) 1950, на изградњи Ауто-пута „Братство-јединство“ Београд – Загреб, и у Никшићу, 1952. године на изградњи Жељезаре.

О добрим људима остану, слично као и о добрим прочитаним књигама, неки доминантни, карактеристични утисци. О Ђорђију Трифуновићу, усађено ми је моје почетничко педагошко искуство, али и јасно повезано са његовом озбиљношћу. Имао сам изузетну привилегију да се пуних 45 година дружим са њим: у школи, у граду, у библиотеци. Прве приказе мојим стручних радова објављивао је Ђоко, а касније сам рецензирао његове књиге. Иако је Ђорђије започео десету деценију свога живота, био је до посљедњег дана интелектуално виталан и зато остаје узор свима који су кренули његовим животним путем.

Зато од када смо га изгубили, па и данас, желимо да му кажемо да смо од њега учили, не само о књижевности и библиотекарству, већ понајвише о животу.

Чини ми се да би га најбоље описали стихови, њему омиљеног Мике Антића:

*„Ја нијесам пао, нисам дао
да ми кроз очи гмижу туге,
већ сам од самог себе крао
по мало себе за све друге“.*

Са супругом Зорком, рођеном Маслар, просвјетном радницом, добио је сина Драгана и ћерке Јадранку и Ану. Њихова дјеца су им подарила 8 унучади и четворо праунучади.

Остајући прије 3 деценије без узорне супруге Зорке, Ђорђију су дјеца, касније и унучад надокнађивали празнину нестанка његове животне сапутнице. Ђоково потомство, данас има своје узоре и обавезу да његују, чувају и баштине сваку врлину њиховог оца и ђеда и куће Трифуновића. Лијепа обавеза за часно трајање. Тако ће и бити!

Вјечна кућа нашег Ђорђија Ђока Трифуновића, часног пријатеља, угледног просветара и дивног родитеља, сада постаје мјесто окупљања и присјећања породице, пријатеља, колега – оних који цијене часност, људскост, хуманизам и животну истрајност. И не само мјесто окупљања него и споменик који нас може промијенити на боље! Опоменути! Ољудити!

Одласком Ђорђија Трифуновића изгубила је породица и цијела наша просвјетно-библиотекарска заједница. Вјечно му хвала!

Akademik dr Šefket KRČIĆ

SJEĆANJE NA PROF. DR SEFERA MEĐEDOVIĆA
(1952 – 2022)

GLASOVITI PRAVNI MISLILAC – EUROPSKOG RANGA

Uvaženi čitatelji, ovim kraćim prilogom želimo da podsjetimo prijatelje, porodicu i akademsku zajednicu Sandžaka, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srbije i Kosova da se dana 20. maja t.g. navršavaju tri tužne godine otkako nas je iznenada napustio istaknuti bošnjački intelektualac, advokat i profesor univerziteta dr Sefer Međedović (Berane, 12. 07. 1952 – 20. 05. 2022. Podgorica). Svevišnji ga je pozvao u vremenu kada je intenzivno radio na pripremi za objavljivanje svojih izabranih djela.

Rođen je u radničkoj porodici u Haremima (Berane). Roditelji, Rizo i Bahrija, rođena Bećiragić. Rano djetinjstvo mladi Sefer proveo je kod amidže Fehima u Travniku, što je značajno doprinijelo oblikovanju njegove bosanske slike svijeta. Njegov bliski srodnik, Fuad Međedović, umjetnik i privrednik, rekao nam je prilikom pripreme ovog priloga, da je Sefer u mladosti bio vrhunski sportista, nenadmašni učenik gimnazije, a zatim i odličan student prava, gdje su kolege punili amfiteatre kako bi slušali njegove dijaloge s profesorima. Naše druženje, dodaje Fuad, bilo je savršeno korektno i trajalo je do kraja njegovog života.

Upamćen je u akademskoj zajednici kao redovni profesor Pravnog fakulteta na Univerzitetu u Novom Pazaru, kao i profesor po pozivu na više univerziteta u regionu. Zato je prilika da ukažemo na najbitnije činjenice iz njegove impresivne biografije.

Sefer Međedović, diplomirao je na Pravnom fakultetu u Prištini 1975. godine, a karijeru je započeo u Osnovnom tužilaštvu u Beranama. Nakon položenog pravosudnog ispita, obavljao je funkciju javnog pravobranioca za opštine

Ivangrad, Plav i Rožaje. Godine 1977. izabran je za asistenta na Pravnom fakultetu u Prištini. Magistarski rad „Ugovor o korišćenju stana u našem pravu“ odbranio je na istom fakultetu 1980. godine, a doktorsku disertaciju pod temom „Uloga javnog pravobranilaštva u građanskom procesnom pravu Jugoslavije“ odbranio je 1986. godine. Godine 1988. izabran je za docenta, a potom je, usljed nepovoljnih političkih prilika na Kosovu, napustio akademski rad i od 1989. godine bavio se advokaturom u Rožaju i Beranama.

Političkim radom počeo je da se bavi 1990. godine kada je izabran za poslanika u Skupštini Republike Crne Gore na prvim višestranačkim izborima. Kao član Ustavne komisije sudjelovao je u izradi Ustava Crne Gore 1992. godine i bio član Ustavnog savjeta Skupštine R. Crne Gore. Bio je poznat kao narodni poslanik, koji se borio za dostojanstvo svog naroda i svakog građanina. Pisao je Ustav Crne Gore, ali nije mogao kao renomirani i ugledni pravnik biti član Ustavnog suda Crne Gore.

Nakon osnivanja Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru 2002. godine, izabran je za profesora na Pravnom fakultetu, gdje je kasnije obavljao funkciju dekana. Njegovim angažovanjem Pravni fakultet je bio prvi akreditovan.

Pored brojnih rasprava i studija, koje su štampane u jugoslavenskim časopisima, objavio je niz značajnih djela, među kojima se izdvajaju udzbenici i zasebne publikacije:

Osnovi prava biznisa (Novi Pazar: Forum univerzitetskih nastavnika, 2005.)

Krivičnopravno ograničenje slobode (Novi Pazar: Forum univerzitetskih nastavnika i naučnih saradnika, 2006.)

Poslovno pravo (Berane: Fakultet za saobraćaj, komunikacije i logistiku, 2014.)

Autorsko pravo i srodna prava (Novi Pazar: Univerzitet, 2014.)

Stvarno pravo (Forum univerzitetskih profesora, 2008.)

Njegovo glavno djelo bilo je „Odbrana identiteta“, izdavač Matica Bošnjaka, čiji je bio član Predsjedništva, ove najstarije institucije. Bio je član Redakcija i uređivačkih odbora časopisa Revije “Sandžak”, Tokova i Univerzitetske misli.

Iza sebe je ostavio izuzetno bogatu pravnu biblioteku u Beranama, gdje je imao svoj advokatski kabinet. Smatrao se jednim od najznačajnijih advokata u regionu,

rame uz rame s imenima kao što su bili dr Rajko Danilović, dr Srđan Popović, Mehmed Hot, Filo Filota i drugi.

Iza sebe je ostavio dostojanstvenu i uglednu porodicu koju čine kćerke Hana, Sabina, Almina - Minka, Sajma, Azra, sinovi Ernes, Bećo i Haris, supruga Aiša, rođena Mušović, dugogodišnja sutkinja Osnovnog suda u Beranama, te braća Muzafer, Senad, Mirsad, Dževat i drugi članovi mnogobrojne rodbine.

Sahranjen je na mezarju Jasikovac 21. maja 2022. godine uz prisustvo brojne rodbine i građana. Dženazu mu je klanjao Bihorski muftija Rahim ef. Muratović.

Na prijedlog kolega, prijatelja i porodice pokrenuta je inicijativa za osnivanje institucije Otvorena pravna škola „Dr Sefer Međedović“, koja bi djelovala na relaciji Novi Pazar – Rožaje – Jasikovac – Berane, kao i uvođenje nagrade za mlade pravnike, istraživače i diplomate, koja bi nosila njegovo ime. Također, predloženo je održavanje naučnog skupa o njegovom životu i djelu, čiji bi radovi bili objavljeni u časopisu „Pravne teme“.

Kada sam javno objelodanio, da ovim povodom pišem prilog o rah. dr. Seferu MEDJEDOVIĆU, javili su se brojne kolege, prijatelji i advokati, među kojima su: Almir Muratović, rukovodilac Kulturnog centra „Sandžak“ iz Bihora, dr Edis Hadžić, advokat iz Sjenice, dr Rasit Pepić, advokat iz Tutina, mr Mehmed Markišić, advokat iz Plava, mr Samir Murić, advokat iz Rožaja, publicist Trajko Stojanović iz Andrijevice i drugi, s ciljem da daju podršku svim ovim inicijativama s željom da javno govore na Omažu o ovom pravnom velikanu.

Interesantna su njihova sažeta zapažanja: „Navršile su se tri tužne godine od kada nas je napustio čovjek velikog srca, neprikosnoveni gorostas pravne misli, uvaženi i cenjeni profesor dr Sefer Međedović. Kazu „da drage osobe nikada ne umiru dok sjećanja o njima žive“. Bio sam počastovovan te davne 2004. godine upoznati te. Taj prvi susret nikada neću zaboraviti. Prihvatio si me ne kao studenta, već kao svoje dijete. Bio si mi i ostao idol i zvijezda vodilja tokom svoje profesionalne karijere. Ne postoje riječi opisati tu ljudsku gromadu koja je bila dio tebe. Prerano si nas napustio, a kažu da i Bog bira najbolje za sebe. Na njega jedino nemamo pravo da se ljutimo.

Zato uvaženi profesore, mentore, a iznad svega neprikosnoveni prijatelju (Dr. E. Hadžić).

Dr S. Međedović se držao zakona, zalagao se za istinu i pravdu (T. Stojanović).

Najkraće rečeno, „dr S. Međedović je bio moj izabrani mentor i najdraži profesor. Njegova predavanja su škola života. Često nas je podsjećao na onu staru istinu: „Iskustvo je najbolja škola, ali je školarina skupa.“ Te riječi i danas odzvanjaju

u našim mislima, podsjećajući nas na važnost učenja iz svakog izazova, ali i na cijenu koju ponekad moramo platiti za istinsko razumijevanje pravde. Učio nas je da pravo nije samo profesija, već poziv i zato hvala na svakoj riječi podrške, savjetu i primjeru kako biti hrabar, dosljedan i pravedan... (Samir Murić, advokat i kandidat za sudiju).

Najkraće rečeno, bio je otvoreni i kritički intelektualac. Kako je rekla književnica mr Denisa Međedović, da je dr Sefer Međedović pripadao nekom drugom narodu, do sada bi po njemu bile nazvane mnoge naučne i obrazovne institucije i imenovane ulice, da se time ovo časno ime sačuva od zaborava. Njegovo izvanredno znanje, hrabrost i zalaganje za pravdu ostaju neizbrisivi trag u historiji prava na Balkanu. Njegova djela i misao zavređuju obimnu monografiju kako bi buduće generacije bile upoznate s njegovim doprinosom pravnoj teoriji i praksi.

Neka mu je vječna slava i hvala za posvećenost borbi za prava Bošnjaka i drugih naroda.

Neka počiva u džennetskom miru. El-Fatiha. Amin.

Упутство за ауторе

Радови се достављају у Word формату, куцани Times New Roman фонтом с двоструким проредом.

Уз текст рада дати и посебну насловну страницу на којој треба навести наслов рада, академску титулу, име и презиме аутора, институцију у којој је аутор запослен, место, приватну или службену електронску адресу.

Рад не би требало да буде дужи од 16 страна основног текста. На самом почетку рада треба приложити сажетак и кључне речи (до пет), а чланак мора садржати и резиме на неком од страних језика, а који долази на самом крају рада (до 10% обима рада).

Литература се наводи азбучним или абecedним редом. У попису литературе се не наводе радови који нису цитирани у раду. Уколико се при писању рада користе прилози, треба их додати на крају рада. Могу се означити као ПРИЛОГ А, ПРИЛОГ Б, или ПРИЛОГ 1, ПРИЛОГ 2.

Радове слати на tokovi.centarzakulturu.ba@gmail.com имејл адресу.

С А Д Р Ж А Ј

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ

Др Здравко М. Делетић

Школска историја: политика и патриотска дидактика 7

Др Милена П. Ђорђевић

Душица З. Ђукић Бодловић

Нестручна и научна теоријска тумачења појма комуникације 49

Др Сања Црногорац

Од сумњивих до научно утемељених теорија о поријеклу два властелинска имена из босанске историје: Кулин и Пријезда..... 69

Мр Демир Мујевић

Анализа хидролошког геонасљеђа на примјеру плавског језера..... 83

ПОЛИМСКЕ КЊИЖЕВНЕ СТАЗЕ

Проф. др Драшко Дошљак

Лексички слојеви и пјесничке слике у поезији Миша Л. Кораћа..... 111

Вања Ковачевић

Драма Миша Кораћа 117

Велимир Ралевић

Бијег у пјесму Миша Л. Кораћа..... 121

ПРОЗА И ПОЕЗИЈА

Мр Славко Милић

Муке Нуман-Пашиног робља 129

Благоје Кораћ

Пљусак без срећног завршетка 145

Само немој о дукатима 147

Драгомир Ћулафић

Баш како ја хоћу	149
Листања.....	150
Књига лишћа	151

Исмет Реброња

Слово сливено стравом.....	152
Мајка моја.....	153
Ја и орах	154

Радотица Бошковић

Помен	155
Бријачница	156
Круг на води	157

Миомир Даничин

Портрет — самоћа.....	158
-----------------------	-----

Вера Цветановић

Иза моје куће	162
Ноћ.....	163
Слутња	164

Виолета Јовић

Моја јабука.....	166
------------------	-----

Милорад Јоксимовић

Коради	167
Неспоразум	168
Празнина	169

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

Проф. др Драга Бојовић

Пуноћа србистичког истраживачког подвига у Црној Гори.....	173
--	-----

Проф. др Драшко Дошљак

Капитална књига из историје дипломатије	179
---	-----

Проф. др Саша Поповић

Велики прасак у колориту Тијане Гордић.....	183
---	-----

Др Марија Јефtimiјевић Михајловић

О позвању песника или (песничка) самосвест Вере Цветановић.....	187
---	-----

Др Милутин Ђуричковић	
Повратак у дјетињство	191
Мр Јадранка Делетић	
Пјеснички првијенац дјечије поезије, Биљане Делетић.....	193
Милија Пајковић	
Господин професор	197
Слободан Бобо Словинић	
„Висећи вртови муковала“ Милуна Лутовца	203
Видак М. Масловарић	
Лирски саморазговор о драгом и далеком у поезији Драгомира Тулафића.....	207
Немања Делетић	
Балкан и српско питање у 21. вијеку, стање и перспективе	211
Снежана Р. Радуловић	
Интервју са проф. др Јелицом Стојановић	215
Интервју са др Радојем Фемићем	223

МЛАДИ СТВАРАОЦИ

Маша Пешић	
Срца су наша огледала.....	229
Анастасија Михајловић	
Срца су наша огледала.....	231
Даринка Рачић	
Срца су наша огледала.....	233

IN MEMORIAM

Рајко Богојевић (1935 – 2025)	239
Проф. др Драгомир М. Кићовић	
Ђорђије Трифуновић	241
Проф. др Шефкет Крцић	
Сјећање на проф. др Сефера Међедовића	245
Упутство за ауторе	249

